

Озод Шарофиддинов

Адабий
этюдлар

(Адабий-танқидий мақолалар)

ҒАФУР ҒУЛОМ НОМИДАГИ
БАДИЙ АДАБИЁТ НАШРИЁТИ
ТОШКЕНТ — 1968

«Адабий этюдлар» номли адабий-танқидий мақолалар тўплами автори ўзбек совет адабиёти-нинг муҳим масалалари тўғрисида ва унда фаол ҳаракат қилаётган шоир, адибларнинг ижод тақомили ҳақида баҳс қилади, ўз мулоҳазаларини баён этади.

Шарафиддинов Овод.
Адабий этюдлар. (Адабий-танқидий мақолалар). Т.,
Ғафур Ғулом номидаги бадий адабиёт нашриёти, 1968.
168 бет Тиражи 5000.

Шарафиддинов О. Литературные этюды. (Литературно-крити-
ческие статьи).

Индекс 7-2-3

8Уз

Қадим замонлардан бери одамлар оламда етти мўъжиза бор деб ҳисоблашади. Булар — Миср фиръавнларининг эҳромлари, Бобилнинг осмон боғи, ов худоси Артемида маъбуди, Зевснинг ҳайкали, Галикарнас мақбараси, қуёш худоси Гелиоснинг ҳайкали ва ниҳоят, Наҳри Нилда Фарос оролидаги маёқдир. Дарҳақиқат, улар бениҳоя улуғвор, бениҳоя ноёб ва гўзал. Улар яратилгандан бери неча асрлар ўтди. Лекин етти мўъжиза инсон ақлининг, тафаккурининг, қалбининг оташин мадҳияси, инсон даҳосининг улуғлигига қўйилган мангу обида бўлиб келмоқда. Бироқ шундай бўлса-да, назаримда одамлар адашади. Оламда яна бир мўъжиза борки, унинг буюклиги, муқаддаслиги қаршисида етти мўъжизанинг жамики улуғворлиги, гўзаллиги урвоқ ҳам бўлмайди. XX аср одамининг ҳаётига у нондек, ҳаводек, радиодек сингиб кетган, шунинг учун уни қўлга олганимизда мўъжиза билан учрашгандай ларзага тушмаймиз, унинг муқаддаслигидан орзиқиб-энтикиб кетмаймиз, тилимиз лол бўлмайди. Бу мўъжиза — китоб. Китобнинг мўъжиза, мўъжиза бўлганда ҳам биринчи мўъжиза эканини кўпгина буюк одамлар қайд қилган. «Китоб — билим манбаи»,— деган эди Алексей Максимович Горький. «Китоб — бизнинг жипс саҳифаларга жойлаштирилган кўп асрлик тажрибамиздирки, у ер юзидаги инсон ақлига мангу ҳаёт бағишлайди»,— деб ёзади Леонид Леонов. Машҳур Австрия ёзувчиси Стефан Цвейг китобнинг кашф қилинишини гилдиракнинг ихтиро қилиниши билан барабар қўяди. У ҳам китоб мадҳига бениҳоя эҳтиросли, жўшқин мисралар бағишлаган. «Китоб бор жойда одам ўз-ўзи би-

лан, ўз савиясининг чор деворига ўралиб, ортиқ ёлғиз қололмайди, балки у ўтмишдаги ва ҳозирги жамики ҳодисаларга ошна бўлади, бутун инсониятнинг фикрлари ва ҳисларидан баҳраманда бўлади».

Дарҳақиқат, китоб, китоб шаклида яшайдиган адабиёт бугунги инсонни унинг узоқ авлод-аждоди билан, ота-боболари билан боғлайди. Китоб, адабиёт минг йил аввал инсоният қандай яшаганини, бошидан қандай ташвишлар, кулфатлар, фожиалар кечирганини маълум қилиб қўя қолмайди, балки уларнинг ҳистуйғуларини ҳам, қалбидаги шодлик ва ғурурини, ғам ва андуҳини, умид ва ишончини ҳам гард юқтирмай бизнинг кунларга етказиб келади.

XX аср одами ҳар жиҳатдан жуда илгарилаб кетган одам. У масофани, вақтни енгиб олган, ўз хонасида ўтириб, 5000 чақирим нарида ўзга юртларда, бегона вилоятларда бўлаётган воқеаларни кузатади. У мислсиз ихтиролар қилади. Тенги йўқ кашфиётлар очади. Унинг фикрлаши ҳам ўткир. У ўтмишни беш қўлидай билади, бугунги ҳаётни таҳлил қилади, келажакка назар ташлаб, унинг қандай бўлишини белгилаб қўяди. XX аср одамнинг мана шу буюклиги, иқтидори тасодифан пайдо бўлган эмас, ҳавода муаллақ осилиб турмайди, балки инсониятнинг минг йиллар давомида олтин зарраларидек майда зарралардан тўпланган, тома-тома кўл бўлган тарихий тажрибасига асосланади. Бу тажрибани эса бизга китоб, санъат ва адабиёт етказиб келди. Шуниси ажабланарлики, санъат ва адабиётнинг жамият ҳаётидаги ана шундай улугвор ролига қарамай, унинг душманлари кўп. Уларга ихтиёр берилса, аллақачонлар санъат ва адабиётни чуқур бир чохга кўмиб, устидан тегирмон тоши бостириб қўярдилар. Шу кунларда Хитойдаги баъзи бир одамларнинг хатти-ҳаракати, санъатга, китобга муносабати гўрковларнинг ишини эслатади. Бундай одамларга буюк рус ёзувчиси Антон Павлович Чеховнинг сўзлари билан жавоб бериш мумкин. «Санъат қариб, мункиллаб қолди, боши берк кўчада адашиб юрипти, ўзининг қиёфасини ва моҳиятини йўқотиб қўйди ва ҳоказо ва ҳоказо дейиш — емоқ ва ичмоқ хоҳиши эскирди, керак бўлмай қолди деганга ўхшаган гап. Албатта, очлик эски нарса, қорин тўйғазиш хоҳишида биз боши берк кўчага кириб қолганмиз, бироқ, барибир, бирор нарса тамадди қилиб туриш ке-

рак ва философлар билан серзарда қарияларимиз ҳар қанча фол боқишмасин, биз бирор нарса тамадди қилмоқдан тўхтамаймиз».

Санъат, адабиёт, китоб — эскирмайди, чунки у инсон билан, унинг эҳтиёжлари билан боғлиқ. Инсоният мавжуд экан, у тарих ғилдирагини айлантирар экан, бу борада фақат ақли билан эмас, ҳислари билан ҳам иш юритар экан, демак, санъат ва адабиёт ҳам яшай-веради. Яшаганда ҳам инсон учун энг зарур нон, кийим-кечак, бошпана сингари ардоқли бўлиб яшайди. Санъат ва адабиёт одамларнинг қалбига озик беради, уларни янги-янги ишларга, курашларга илҳомлантиради. Айниқса, бизнинг давримизда, коммунистик қурилиш авж олаётган жамиятда санъатнинг роли, адабиётнинг тарбиявий аҳамияти ҳам кун сайин орта боради. Бироқ санъат ва адабиётнинг қадрига етиш учун, унинг бойликларидан тўла баҳраманд бўлиш учун, унинг ривожланиш йўлини аниқ белгилаш учун санъат ва адабиётнинг тарбиявий аҳамияти масаласини тўғри ҳал қилиш керак.

Бир қарашда бу масала жуда жўн, ҳал қилиниши бир пиёла чой ичишдек осон кўринади. Адабиёт — коммунизм кишисини тарбиялайдиган муҳим восита, янги жамият қурилишида ўткир жанговар қурол. Буни ҳамма ёд билади, ҳамма тан олади. Шундай экан, яна қандай мураккаблик бўлиши мумкин? Аммо, гап шундаки, ҳар қандай қуролдан маҳорат билан фойдалана билиш керак. Ношуд қўлларда зарур пайтда пистони чақилмай қолса ёки отилган ўқ варанглашдан бошқа нафи тегмай, зое кетса, бундан ёмони йўқ. Адабиёт — атомдан кучли, — дейди Абдулла Қаҳҳор. Бироқ, унинг кучини музёра кемани юргизишга ҳам, ўтин ёришга ҳам сарфлаш мумкин. Биз адабиётнинг тарбиявий аҳамияти катта эканини назарий жиҳатдан яхши биламизу, аммо ҳаётда ундан фойдаланишда ҳамон кўп адашамиз. Айниқса, бирон асарни баҳолаб, унинг тарбиявий аҳамиятини, қимматини умуман эмас, конкрет белгилаганда кўпинча нўноқлик қилиб қоламиз. Бу иллат танқидчиликда ҳам кўп учрайди. Яқин-яқинларда ҳам пахтакорлар ҳақидаги романнинг қиммати унда пахта экишни яхшилашга ёрдам берадиган агротехник маслаҳатларнинг бор-йўқлиги билан ўлчанарди. Романнинг қаҳрамони боғбон бўлса, асардан боғдорлик проб-

лемалари, зарарли ҳашаротларга қарши кураш методлари ҳақида консултация қидириларди. Асар металлурглр ҳақида бўлса, ёзувчи металлургиянинг муҳим технологик масалаларини очиб бериши керак, дер эдик. Бир танқидчи Шухратнинг «Балоғат» деган ҳикоясининг қимматини «проектлар асосида бамаслаҳат қурилган уй арзон ва пишиқ бўлади» деган «ғояси»да кўрган эди. Бундай мисолларни кўплаб келтириш мумкин. Биронта колхозда, биронта деҳқон бадий асарга қараб деҳқончилик қилмагани, бирон металлургия комбинатида ёзувчининг тавсияси билан пўлат эритилмагани, биронта боғ повесть асосида бунёд қилинмагани, биронта иморат ҳикояга қараб қурилмагани бизни заррача хижолатга солмас эди. Адабиётда бундай муносабатнинг қолдиқлари ҳозир ҳам бор. Бирдан адабиётимизда ўт ўчирувчилар ҳаёти ёритилмагани эсимизга тушиб қолади-ю, ёзувчиларни ёппасига шу темада ёзишга ундаймиз. Ёки монтерлар ҳаётдан, санитарлар ҳаётдан, соатсозлар ҳаётдан ёзасан, деб тиқилинч қиламиз. Ҳаётда неча хил касб-кор бўлса, ҳаммаси адабиётда акс этсин, деймиз. Адабиёт ҳар хил касб-корлар ҳақида маълумот берувчи каталог эмаслигини, биринчи навбатда, инсоншунослик эканини, унинг қаҳрамонлари қайси соҳанинг вакили экани билан эмас, инсонлиги, одамлиги билан қимматли эканини унутиб қўямиз.

Китобхонлар ўртасида ҳам адабиётнинг ролини, тарбиявий қимматини бир ёқлама тушуниш ҳоллари кўп. Бундай китобхонлар асарда ҳамма нарса «икки карра икки тўртдай» содда, лўнда ва аниқ бўлишини, ҳамма нарса сўзсиз айнан ҳаётнинг ўзидагидек бўлишини талаб қилишади. Масалан, Темур сағанасида Улуғбек бобосининг руҳи билан суҳбатлашганини ўқиб, бўлмаган гап, бизнинг давримизда арвоҳ йўқ деб «чуқур» хулоса чиқарилади. Ёхуд ёзувчи айтадиганини айтиб бўлиб, баъзи тафсилотлар ҳақида индамай, асарни тугатса, балога қолади, «бу ёғи нима бўлди?» деган саволларга кўмилиб кетади. О. Ёқубовнинг «Муқаддас» повести чиққанда шундай бўлган эди. Кўп ўқувчилар, асосан, Шариф билан Муқаддас топишади-ми-йўқми деган ташвишга тушиб қолишган эди. Ҳолбуки, повестнинг маъноси, мағизи, асосий масаласи Шариф билан Муқаддаснинг топишиш-топишмаслиги

эмас, ҳаётдаги дастлабки мустақил қадамларда икки ёшга дуч келган қийинчиликлар ва уларни енгишда ёшлар характерининг тобланиши, тўғрилиқ, виждонийлик, одамийлик сифатларининг шаклланиши эди.

Адабиётга бир томонлама муносабат мактаб ўқувчилари ўртасида ҳам кучли. Мен ўрта мактабни битирган ёшларнинг иншолари билан тез-тез танишиб турман. Улар одатда темир қолипга ўхшаш қатъий план асосида ёзилади. Бу план: «Кириш, асосий қисм ва хулоса», деган уч қисмдан иборат бўлади. «Хулоса» баъзан «асарнинг тарбиявий аҳамияти» деган маънода ҳам келади. Мен бу ўринда ҳозирги иншо ёзиш практикасининг нуқсонлари, методикадаги камчиликлар ҳақида гапирмоқчи эмасман. Бу — алоҳида муҳим тема. Мен фақат иншоларда «Хулоса» қисмида ёзилдиган гапларга эътиборни жалб қилмоқчиман. Бу «хулосалар»нинг ҳаммаси ҳам янги чиққан беш тийинлик чақалар каби бир-бирига ўхшайди. Иншо қайси темага багишланган бўлмасин, унда романми, поэмами, драмами таҳлил қилинмасин, қаҳрамонлари қанчалик хилма-хил бўлмасин, барибир бир хил хулоса билан якунланади. Масалан, 10-синфни тугатган қиз «Қутлуғ қон»даги Йўлчига характеристика бериб, «Мен ҳам Йўлчи каби мард, қаҳрамон, вафодор курашчи бўлишни истайман», деб ёзади. «Бой ила хизматчи» ҳақида иншо ёзадиган йигитча «Мен ҳам Ғофир ва Жамила каби мард, қаҳрамон, вафодор, курашчи бўлишни истайман», деган хоҳиш билдиради. На қиз, на йигит Йўлчига, Ғофирга, Жамилага ўхшаш керакми ўзи, эҳтимол, бугун яна бошқа сифатларга ҳам эга бўлиш лозимдир, ахир. «Йўлчига ўхшаш учун қаршимда менинг ўз Мирзакаримбойим, Салимбойваччаларим ҳам бўлиши керак-ку!» деган саволни бериб ҳам кўрмайди. Тарихий асарлар ҳақидаги иншоларнинг ҳаммасида «биз бу асарни ўқиб ўтмишдан нафратланамиз, ҳозирги кунимизга муҳаббатимиз янада ортади», деб ёзишади. Замонавий асарларнинг тарбиявий аҳамияти ҳақида ҳам бир хил гап айтилади — «биз бу асарни ўқиб, она-Ватанимизни янада ортиқроқ севамир». Ҳаётнинг ўзидек хилма-хил, кўп қиррали, бой, рангбаранг адабиётга, бир-биридан осмон билан ерча фарқ қиладиган ҳар хил асарларга мана шундай бир хил

муносабат адабиётнинг инсон ва жамият ҳаётидаги ролини тушунмасликдан, унинг жамики бойликларидан баҳраманда бўлиш йўлини билмасликдан, адабиёт ҳақидаги тушунчаларимизда муайян маҳдудлик борлигидан далолат беради. Адабиётга бундай бир ёқлама муносабатни вульгар утилитаризм деб аташ мумкин. Утилитаризм принципи, умуман, яхши принцип. Марксча-ленинча эстетика санъат ва адабиётнинг утилитар характерда бўлишини тақозо қилади. «Утилитар» сўзи лотинча бўлиб, фойдали деган маънони билдиради. Бинобарин, санъат ва адабиёт фойдали бўлиши керак. Бошқача қилиб айтганда, марксча-ленинча эстетика ҳаётдан ажралган, ўз қобилигига ўралиб олган, «санъат—санъат учун» деган сохта принципга амал қилиб яшайдиган, жамият манфаатларини назар-писанд қилмайдиган санъатни, адабиётни инкор қилади. Чинакам санъат асари, ҳақиқий адабиёт ҳаётдан озикланади ва у жамият ҳаёти учун фойдали бўлиши, ижтимоий тараққиётга ёрдам бериши керак. Аммо қандай асарлар ижтимоий тараққиётга ёрдам бера олади? Адабиётнинг фойдалилигини қандай тушуниш керак. Бу — ғоят муҳим ва мураккаб масала. Албатта, М. Горькийнинг «Она» романи, А. Фадеевнинг «Ёш гвардия»си, Ойбекнинг «Қутлуғ қон»и, А. Қаҳҳорнинг «Синчалак» повести ҳақида гап кетганда, уларнинг фойдасини, яъни жамият ҳаётидаги ролини, тарбиявий аҳамиятини қийналмай, осонгина белгилаш мумкин. Бироқ — адабиёт бениҳоя мураккаб. У мактаб программасида кўрсатилган асарлардан иборат эмас. Унда бир-биридан узоқ, бир-бирига ўхшамайдиган, бир-бирини рад этувчи асарлар бор. Масалан, Лев Толстойнинг «Тирилиш» романини эслайлик. Унда бир томондан, чор Россиясидаги тартиботлар кескин фош қилинади, ҳар қандай ниқоблар сидириб ташланади, иккинчи томондан эса, реакцион дунёқараш, патриархал фалсафа олдинга сурилади. Ёки Шекспирнинг «Отелло» трагедиясини олайлик. Бу трагедия бугунги ёшларимизни «мард, қаҳрамон, ватанпарвар қилиб тарбиялайди» дея оламизми? Йўқ, албатта. Шунга кўра, унинг фойдаси йўқ деган хулосага келамизми? Бу саволга ҳам салбий жавоб бериш керак. Алишер Навоийнинг «Кеча келгумдур дебон», деб бошланадиган, ёхуд Бобирнинг «Чархнинг мен кўрмаган...» деб бошланадиган ғазалларининг бу-

гунги кун учун қандай фойдаси бор? Яна бир мисол: Миртемирнинг «Булут» деб аталган ўн олти мисралик шеъри бор:

Кўк юзида паға булут — оқ булут,
Оқ булутдан сут ёғарми ёки қут?
Паға булут — яхши кўклам элчиси,
Ҳаволарда ёмғир иси, сел иси,
Кўк юзида дам қалдироқ, дам сукут,
Ёғмай ўтма паға булут — оқ булут!
Ёғиб ўтсанг — тизза бўйи ўт бўлур,
Ўт бўлур, мой, сут бўлур, ҳам қут бўлур.

Шеърнинг қолган саккиз мисрасида булутнинг оқ-қувга, қорли чўққига, оқ барқутга ўхшаши, унда кузги пахта хирмонларининг акси кўриниши айтилади. Хўш, бу шеърнинг қандай фойдаси ёки тарбиявий аҳамияти бор? Агар биз «фойда» сўзини жуда тор маънода тушунсак, унга бир томонлама ёндашсак, савдо-сотик даги фойдадан фарқ қилмасак, хуллас, «фойда» тушунчасига қўпол моддий маъно берсак, унда Толстой ва Шекспир асарининг ҳам, Навоий ва Бобир ғазалларининг ҳам деярли фойдаси йўқ, бинобарин, тарбиявий аҳамиятга молик бўлмаган кераксиз асарлар деган хулосага келамиз. Миртемир шеърининг фойдасини эса, «шоир чорвачиликни ривожлантиришда баҳор ёмғирининг ролини яхши очиб берган», деб белгилашдан ҳам тоймаймиз. Хуллас, утилитаризм принципини вульгарлаштириш практикада жуда хунук оқибатларга олиб келади, жуда кўп санъат асарларини рад этишга сабабчи бўлади, улардаги ҳақиқий бойликни топишга халақит беради. Вульгар утилитаризм туфайли санъат гўзаллигини кўролмайдиган кўр, унинг ажиб оҳангларини эшитолмайдиган кар бўлиб қолиш ҳеч гап эмас. Вульгар утилитаризм эстетик дидни тошга солинган аррадек ўтмаслаштиради. Шу ерда ўз-ўзидан бир савол туғилади. Хўш, утилитарлик принципи-ку дуруст экан, нега энди, у вульгарлаштирилади? Нега айрим танқидчиларнинг асарларида ҳам, адабиёт ўқитувчиларининг фаолиятида ҳам, қолаверса, ўқувчилар ва китобхонларнинг адабиётга муносабатида ҳам вульгар утилитаризм кўринишлари бор? Бунинг илдизи, сабаби қаерда? Бу саволга жавоб бериш қийин эмас. Бунинг асосий сабаби шундаки, биз кўпинча адабиёт ҳақида фикр

юритганда, унинг специфик хусусиятини эътибордан соқит қилиб қўямиз. Биз адабиёт — воқеликнинг инъикоси эканини яхши биламиз, аммо, умуман, инъикоси эмас, образли инъикоси эканига эътибор бермаймиз; адабиётнинг ижтимоий онг формаларидан бири эканини биламиз, аммо тарих, фалсафа каби формаларидан фарқ қилувчи алоҳида категория эканини ҳисобга олмамаймиз. Биз бадиий асарларни завқланиб ўқиймиз, лекин нега уларнинг баъзилари бир ўқиганда умрбод қалбга сингиб қолади, баъзилари эса охирги саҳифасини ёпиб улгурмасдан эсдан чиқиб кетади, умуман, бадиий асар одамга нега ва қандай таъсир этади, одамни қандай тарбиялайди, деган саволларни бериб кўрмаймиз. Маълум ҳақиқатларни ўзлаштириб олган билан уларнинг моҳияти чуқур тушунилмаса, уларнинг замиридаги маъно тўла англашилмаса, шу ҳақиқатлар ҳақида юзаки фикр юритилади. Адабиётда ҳам шундай. Унинг спецификаси, ўзига хослиги ҳақидаги қоидаларни ёдлаб олган билан иш битмайди, унинг моҳиятини чуқур идрок этиш ҳам керак. Шундагина адабиётга тўғри ёндашиш, унинг утилитарлигини тўғри тушуниш, ҳар бир бадиий асарнинг тарбиявий қимматини тўғри белгилаш мумкин бўлади. Бадиий адабиёт — воқеликнинг образли инъикоси. Санъатнинг ҳамма турлари каби адабиёт ҳам воқеликни инсон орқали, унинг фаолияти, орзу-истаклари, кечинмалари орқали акс эттиради. Бадиий адабиёт бизга ҳаёт тўғрисида билим беради, ҳаёт ҳодисалари ва инсон тўғрисидаги тасаввуримизни бойитади, шу орқали оламни билиб олишимизда муҳим восита бўлиб хизмат қилади. Аммо ҳар қандай асар ҳам бу вазифани бажаравермайди. Санъаткор ҳар қанча катта тарихий воқеаларни акс эттирмасин, ҳар қанча жиддий проблемаларни кўтармасин, агар унинг асари чинакам бадиийликдан маҳрум бўлса, у етарли таъсир кучига эга бўлмайди.

Хўш, бадиийлик ёки образлилиж нима? Санъат асарида ҳаёт қандай акс этади? Ахир, илм, фалсафа ва ҳоказолар ҳам ҳаётни акс эттиради-ку? Санъат билан уларнинг ўртасида қандай фарқ бор? Булар жуда муҳим масалалар, уларнинг ичига кирмай, моҳиятини тушунмай, санъат ва адабиёт асарларининг бизга нега ва қандай таъсир қилишини билиб ололмаймиз.

Олим ҳаёт ҳақида фикр юритар экан, асосан, силлогизмлар, ҳукмлар асосида иш тутади. Масалан, олим момақалдиरोқни ўрганар экан, минглаб кузатишлар қилади, тажрибалар ўтказади, булутлар ичига учиб, момақалдироқни бевосита текширади ва шуларнинг оқибатида, момақалдироқнинг табиат ҳодисаси экани, ҳаво оқимларининг ҳаракати ва тўқнашувидан пайдо бўлиши, момақалдироқдан электр зарядлари ҳосил бўлиши ҳақида хулосалар чиқаради. Унинг хулосаларида момақалдироқнинг энг муҳим хусусияти, моҳияти ифодаланган бўлади. Ёзувчи эса момақалдироқни тасвирлашда бошқа йўлдан боради: у ҳам, албатта, момақалдироқнинг табиат ҳодисаси эканини, яъни моҳиятини қайд қилади, бироқ бу билан чекланмайди. Ёзувчининг тасвирида биз умуман, момақалдироқни эмас, худди шу бугун, шу соатда ўрмон устида ёки далада бўлиб ўтган конкрет момақалдироқни кўрамиз, унинг гумбурлашини эшитамиз, момақалдироқни ҳосил қилган оғир қора булутларнинг оқимини кўрамиз ва момақалдироқ билан бирга ёққан жаланинг намини ҳис қиламиз. Хуллас, ёзувчи ҳаёт ҳодисасини конкрет, такрорланмас индивидуал белгилари орқали акс эттиради. Бу бадийликнинг, образлиликнинг биринчи белгисидир. Буни умумлаштирсак, шундай таъриф чиқариш мумкин: бадий образ ҳаёт ҳодисаларининг моҳиятини такрорланмас, индивидуал белгиларда очишдир. Бу белги ҳар қанча муҳим бўлгани билан, образ яратиш учун етарли эмас. Дарҳақиқат, нон дўконларининг деразасида оби, гижда, тешиккулча кабиларнинг сурати ишлаб қўйилади. Буни кўп кўргансиз. Ана шу суратларда оби, гижда, тешиккулчаларнинг моҳияти, яъни нон экани ифодаланган. Айни чоқда оби ноннинг ҳам, гижданинг ҳам, тешиккулчанинг ҳам қандай экани, қайсисининг юзида седана борлиги, қайсиси сингиб пишгани, қайсиси куйиброқ кетгани ёки хомсиз бўлиб қолгани билиниб туради, яъни предметларнинг индивидуал хусусиятлари конкрет очилади. Бироқ шундай бўлса-да, уларни ҳеч ким ҳеч қачон санъат асари деб, бадий образ деб ҳисоблаган эмас ва ҳисобламайди ҳам. Бунинг иккита сабаби бор. Биринчи сабаб шуки, дўконнинг деразасига ишланган суратларда катта умумлашма, доно фикр йўқ. Улар жуда тор мақсадга, шу дўконнинг нон дўкони эканини маълум қилиш мақсадига хизмат қилади. Мақсад

кичкина бўлса, тор, маҳаллий тарғибот ва ташвиқот учунгина хизмат қилса, образ йўқолади. Аксинча, ҳаёт ҳодисаларини, у ҳодисалар ҳар қанча арзимас бўлмасин, чуқур умумлашмаларга хизмат қилдирилса, доно фикрларда йўғрилса, бадийлик, образлилик пайдо бўлади. Н. В. Гоголнинг «Шинель» ҳикоясини эсланг. Унинг бор-йўқ воқеаси шундан иборатки, бир амалдор кўп йиллар ҳаракат қилиб, янги шинель тиктиради-ю, биринчи кун кийганидаёқ, шинелни ўғирлаб кетишади. Бир қараганда воқеа жуда кичкина, жуда арзимас, санъат асари учун боп эмас. Бироқ ана шу арзимас воқеа асосига қурилган ҳикоя бизни ларзага солади, чоризмдан, ундаги тартиблардан нафратлантиради, муштипар, ожиз Акакий Ақакиевичга қалбимизда жуда чуқур раҳм-шафқат туйғуларини уйғотади. Бу шунинг учун содир бўладики, автор бир ҳаёт факти орқали, умуман, ҳаёт ҳақида чуқур умумлашмалар чиқарган, доно фикр айта олган ва буни олижаноб, эзгу мақсад билан, одамларнинг онгини, қалбини уйғотиш, ундаги инсонийлик туйғусини алангалатиш мақсади билан қилган.

Дўконнинг деразасидаги суратлар бадий образ бўлолмаслигининг иккинчи сабаби шуки, улар эстетик қимматдан, гўзалликдан маҳрум. Буюк рус танқидчиси Добролюбов Кольцов ҳақидаги мақоласида бадийлик учта нарсанинг чамбарчас бирикишидан туғилишини айтган эди. Булар доно фикр, чуқур умумлашма, гўзаллик ва эзгулик, олижаноб ниятдир. Улар бир-биридан ажраган ҳамон образлилик йўқолади, унинг ўрнига санъатнинг совуқ сояси пайдо бўлади. Бадий образ — нарсалар, ҳодисалар моҳиятини бевосита ҳаёт формасида, конкрет, такрорланмас индивидуал белгилари орқали чуқур умумлашмалар, доно фикрлар билан акс этгирсин, бу муайян эстетик қимматга эга бўлсин, бизнинг эстетик туйғуларимизни уйғотсин. Шундагина санъат асари вужудга келиши мумкин.

Ёзувчи ўқувчининг фикрига, ақлига, тафаккуригагина эмас, унинг ҳисларига, қалбига ҳам мурожаат қилади. Чернишевский бадий адабиётнинг нима сабабдан ўқувчиларга таъсир қилишининг ички сабабларини очар экан, шундай деган эди:

«Шоирлар одамларни ҳаёт ҳақидаги олижаноб тушунча ва ҳисларга бошловчи кишилардир: уларнинг

асарларини ўқир эканмиз, биз ҳар қандай қабих ва разил нарсадан нафратланишни, бутун эзгу ва гўзал нарсаларнинг мафтун этувчи кучини тушунишни, барча олижаноб нарсаларни севишни ўрганамиз; уларнинг асарларини ўқир эканмиз, ўзимиз яхшироқ, эзгуроқ, олижаноброқ бўлиб борамиз».

Бинобарин, бадий адабиётнинг фойдалилиги асарда фақат шу бугун учун хизмат қилувчи бирон маслаҳат ёки кўнсултациянинг мавжудлиги билан эмас, «яхши одам бўл, ахлоқли бўл, одобли бўл» деган қуруқ насихатлар билан эмас, балки ҳар қандай асарнинг онгимизга ва қалбимизга берадиган озиғи билан, дунё ҳақидаги билимларимизни бойитиши, маънавий дунёимизни кенгайтириши, гўзаллик туйғусини ўткирлаштириши, ҳисларимизни тарбиялаши билан ўлчанади. Санъат, адабиёт бизга маънавий озиқ беради, қалбимизга нур олиб киради. Ана шу нуқтаи назардан юқорида номлари қайд этилган асарларга қарасак, уларнинг ҳар қайсиси жуда катта тарбиявий қимматга эгаллигини кўраемиз. Масалан, 500 йилдан бери яшаётган «Отелло» бизда ёвузликка нафрат уйғотади, олижаноб, пок қалбли инсонга муҳаббат туғдиради. Навоий ғазали инсон қалбининг бойлигини куйлайди, Бобир эса инсон тақдиридаги фожиалардан нола чекади. Миртемирнинг «Булут» шеъри, албатта, чорвачиликка ҳеч қандай алоқаси йўқ. Мен шу шеърни ўқисам, назаримда ҳамма ёқни баҳор иси тутиб кетгандай, майин ёқимли шабадалар юзимни силаб ўтаётгандай бўлади. Ўзимни лолалар очилиб ётган, ҳар томондан хушбўй кўкатларнинг ҳиди анқиб турган, арилар шарбат қидириб гулдан-гулга кўчиб юрган қир бағрида кўраман. Гўё чалқанча ётиб олиб, булутлар орасидан кўриниб турган ложувард осмонни томоша қилаётгандай, паға булутларни қўлим билан ушлаб кўраётгандай, уларнинг оқлигидан кўзларим қамашаётгандай, хушбўй ҳидлардан кўкрагим кўтарилаётгандай бўлади. Югургим, чопгим, яна ўт-ўланлар, пичанлар устига ўзимни отгим келади. Руҳим енгил тортади. Менимча, шеърнинг кучи ана шунда — одамлар қалбига нур олиб киришида, қалбларда ухлаб ётган ҳисларни кўзғатишида. Бундай мисолларни кўпайтириш мумкин.

Бу ўринда китобхоннинг роли ҳақида ҳам алоҳида гап айтиш керак. Бадий асар китобхон учун яратила-

ди, унинг гўзаллиги, ундаги туйғулар, фикрлар ўқувчи қалбида акси садо бериб, унинг қалбида ҳам гўзаллик туйғусини уйғотса, унинг қалбидаги ҳисларни алангалатса, уларнинг қўшилишидан асарнинг таъсир кучи вужудга келади. Бироқ китобхон ҳар хил бўлади. Уларнинг баъзилари ўткир дидли, чуқур билимли бўлса, баъзилари ҳали адабиётнинг гўзалликларини тўғри пайқай олмайдиган, улардан етарли баҳра ололмайдиган бўлади. Бинобарин, санъат ва адабиётнинг тарбиявий роли, улардан максимал фойдаланиш ҳақида гапириш ўқувчининг эстетик дидини, бадиий адабиётга тўғри муносабатини тарбиялаш ҳақида ҳам гапириш демакдир. Китобхонни тарбиялашда, эстетик диди баланд адабиёт мухлисини тарбиялашда мактабнинг роли катта. Афсуски, мактабда адабиёт ўқитиш ҳамма вақт ҳам даврнинг талабларига жавоб бермайди. Бу соҳада аҳволни тузатиш учун баъзи ишлар қилиш лозим. Биринчидан, мактабда адабиёт ўқитишнинг мақсадларини янада аниқлаб олиш лозим. Айниқса, ўрта мактабда адабиёт тарихини ўргатганда, ҳар қандай ёзувчининг биографиясини, ҳамма икир-чикирларига-ча, қўшнисининг ким бўлгани-ю, ҳолвайтарни қандай еганигача ёд олдириш шарт эмас. Ҳар бир асарни анализ қилганда, баъзи бир методик қўлланмаларда кўрсатилганидек, социал характеристикаларга қул бўлиб қолиш, ҳар бир образнинг ижтимоий келиб чиқишини сунъий кўпиртириш шарт эмас. Балки, менимча, адабиёт тарихи курсини ўқиган бола, биринчи навбатда, ҳаёт ҳақида, одамлар тўғрисида, ҳаётдаги сон-саноқсиз проблемалар тўғрисида мустақил фикрлай олсин. Ўқувчида мустақил фикрлаш малакаларини ҳосил қилишда бошқа фанларнинг ҳам роли катта. Аммо адабиётнинг роли ҳам уларникидан қолишмайдиган бўлсин. Ўқувчи эса ҳаётни ўрганишда адабиётни энг муҳим восита, энг яқин ёрдамчи сифатида севиб қолсин. Иккинчидан эса, бешинчи синфдан ўнинчигача адабиёт тарихини, адабий ўқиш дарсини ўтган ўқувчи адабиётнинг гўзаллигини ҳис қила олсин. Унинг қалби адабий асар берадиган барча маънавий бойликларни сиғдира оладиган кучга эга бўлсин. У ҳақиқат, адолат, виждон, тўғрилиқ деган категорияларни ақлангани эмас, қалбан ҳам ҳис қилсин. Хуллас, адабиёт унинг ҳаётида шундай ўрин олиб қолсинки, мактаб қучоғи-

дан чиқиб кетгандан кейин ҳам, у бирор кунини бадий асарсиз тасаввур қилолмасин. Китоб унинг учун сув ва ҳаводек зарур, нондек азиз бўлиб қолсин.

Фақат шундагина адабиётнинг янги одамни тарбиялаш қуроли сифатидаги ҳамма қудратидан тўла фойдаланишимиз мумкин. Фақат шундагина адабиётга бир томонлама муносабат йўқолиши, унинг тарбиявий аҳамияти ҳақидаги ўлик, ҳиссиз, сийқа гаплар йўқолиб, улар ўрнини гўзалликка муҳаббат туйғуси эгаллаши мумкин. Гўзаллик туйғуси эса шу қадар қудратли туйғуки, у одамни ҳам бир неча бор юқорироқ, олижаноброқ қилади, адабиётимизнинг янги парвози учун ҳам қанотлик вазифасини ўтайди.

Адабиёт — инсон кашф қилган ҳамма мўъжизалар, ҳамма буюк ихтиролар ичида энг буюғи, энг улғувори. У ажойиб булоқ. У шундай булоқки, унда кўз ёшининг мусаффолиги, қизлар хандасининг қўнғироқдек оҳангдор жаранги, камалак нурларидек рангбаранг товланиши бор. Бу мусаффо булоқдан тўйиб-тўйиб ичишга, ота-боболаримиз, авлод-аждодларимиз бизга мерос қолдириб кетган асрий ташналикни — зиё, нур, фикр ташналигини қондиришга шошилинг, одамлар!

Владимир Ильич Лениннинг Кремлдаги иш кабинети ва квартирасини зиёрат қилган одам, у ердан қалбида бир дунё унутилмас таассурот билан чиқади. Мен Ильичдек буюк зотнинг бениҳоя содда ҳаёт кечирганини, турмуши ҳар қандай ҳашам ва дабдабадан узоқ бўлганини кўриб лол қолган эдим. Бироқ мени бундан ҳам ортиқ ажаблантирган, чуқур ҳаяжонга солган нарса — Ильичнинг китоблари бўлди. Кабинет деворларига тиркалган жавонлар китобга тўла. Ёзув столининг икки ёнига Ильичнинг лойиҳаси билан ясалган, айланадиган этажеркалар қўйилган. Уларда — партия съездлари ва конференцияларининг материаллари, рус ва ажнабий тиллардаги ҳар хил луғатлар, турли-туман кўрсаткичлар. Кабинетдагина эмас, қўшни хоналарда, ҳатто коридорларда ҳам китоб кўп. Айтишларича, бу ердаги китобларнинг умумий сони ўттиз минг томдан ошар экан. Кабинет ёнида Ильичнинг шахсий кутубхонаси жойлашган. Ильич ҳар куни фойдаланган бу кутубхонада беш минг томдан ортиқ китоб бор. Лекин шунини ҳисобга олиш керакки, Ильич ҳар хил қишлоқ кутубхоналарига ўз китобларидан тез-тез юбориб турган. Уларни қўшса, Ильичнинг шахсий китоблари тўққиз минг томдан ошади. Кутубхонадаги иккита жавон ажнабий китобларга ажратилган. Уларда ҳар хил мамлакатларда ўн тўққиз тилда чиққан китоблар жойлашган. Беихтиёр, Ильичнинг Горкидаги уйи эсимга тушди. У ерда ҳам жавонларда, шифтга бўй чўзган стеллажларда минглаб китобларни кўрган эдим. Буларнинг ҳаммаси жамланса, бунинг устига Ильичнинг

бошқа кутубхоналардан ҳам тез-тез китоб олиб тургани эътиборга олинса, буюк доҳийнинг ҳаётида китоб нақадар катта ўрин тутганини тасаввур қилиш мумкин. Бу китобларнинг жуда кўпиди Лениннинг белгилари, ҳошияларига ёзиб қолдирган мулоҳазалари бор. Бутун ҳаётини революцияга бағишлаган, доимо актив сиёсий фаолият билан шугулланган, ҳар лаҳзада қанчадан қанча оламшумул муаммоларни, жаҳон тақдирига алоқадор чигал тугунларни ечиши лозим бўлган Ильич ҳаддан ташқари бандлигига қарамай, ҳар кун мунтазам равишда китоб ўқишга вақт топган. Уқиганда ҳам шунчаки енгил-елпи танишиб қўйиш, бир кўздан кечириб қўйиш учун эмас, синчиклаб, фикр юритиб, ўқиётганини чуқур таҳлил қилиб ўқиган. Ильичнинг китоб ўқиш усули ҳам ўзига хос, унинг даҳосига, характериға, жўшқин ғайратига мос бўлган. У бир нигоҳ ташлашнинг ўзидаёқ бутун бир абзацдаги маънони пайқаб оладиган қудратга, муҳим нарсаларни номуҳимларидан жуда тез ажратиб олиш қобилиятига эга бўлган. Ильичнинг яқин дўсти ва сафдошларидан бири, кекса революционер ва олим Г. М. Кржижановский унинг ўқиш усули ҳақида шундай ёзади: «...Унинг ўқиши ҳам ўзига хос характерга эга эди, унинг жонли, чақмоқсифат нигоҳи китоб ёки қўлёзма саҳифалари бўйлаб жуда тез югурарди; бир нигоҳнинг ўзида ҳақиқатан ҳамма нарсани кўрар, ҳеч нарса унинг назаридан четда қолмас эди». Ильич одатда китобни қўлида қалам билан ўқиган. «Агар китоб ўзиники бўлса, у қалам билан қисқа белгилар қўйиб кетар ва улар айни мўлжалга урар эди». Узоқ йиллик машқ ва меҳнат туфайли вужудга келган, тафаккурининг ўткирлиги туфайли камолга етган тез ўқиш малакаси Ильичга минглаб китоблар билан танишишга, океандай бепоён китоб дунёсидаги янгиликлардан ҳамиша ўз вақтида хабардор бўлиб туришга имкон берган.

Ильич ўқиган китоблар билан яқинроқ танишсангиз, буюк доҳийнинг яна бир ажойиб фазилатиға қойил бўласиз. Ильичнинг қизиқиш доираси бениҳоя кенг бўлган. Уни фақат сиёсат ва давлат ишларигина эмас, фан ва техникадаги ҳар бир янгилик, қишлоқ хўжалиги ва саноатдаги ўзгаришлар, адабиёт ва санъат соҳасидаги муваффақиятлар яқиндан қизиқтирган. Ильич кутубхонасида Карл Маркс ва Фридрих Энгельс

асарлари, революцион курашнинг атоқли арбоблари ҳақидаги китоблар, тарих, фалсафа, ишчилар ҳаракати, Октябрь революцияси, халқаро муносабатлар, дипломатияга доир асарлар бор. Октябрь революцияси ҳақидаги асарлар ичида «Туркистонда революция тарихи» деган фотоальбомни ҳам учратиш мумкин. Унинг муқовасига «Янги жаҳоннинг буюк ижодкори, дунё пролетариатининг доҳийси В. И. Ленинга. 1917—1921 й. Озодликка чиққан мусулмонлар оммасидан. Туркистон пролетарлари», деб ёзиб қўйилган. Булардан ташқари, империалистик урушлар тарихига, ҳарбий санъатга, ҳарбий техникага оид китоблар ҳам, совет қонуншунослиги, савдо ишлари, аёллар масаласи, қишлоқ хўжалиги, саноат ва уни уюштириш ҳақидаги китоблар ҳам кутубхонадан кенг ўрин олган. Хуллас, Ильичнинг нималарга қизиққанини, фан, техника ва маданиятнинг қайси соҳаларига, қайси масалаларига оид китобларни ўқиганини ёзиб чиқишдан кўра, нималарга қизиқмаганини санаб чиқиш осонроқ. Ильич кутубхонасидаги китобларнинг саксон саккиз бўлимга ажратилиб, жойланганининг ўзиёқ буюк доҳийнинг қизиқиш доираси нечоғлик кенг бўлганини яққол кўрсатиб беради.

Ҳозир Лениннинг Кремлдаги иш кабинетига ва кутубхонасидаги жавонларда тирбанд бўлиб, тилсиз, забонсиз турган китоблар яна бир нарсадан далолат беради — жаҳондаги биринчи пролетар давлатининг биринчи раҳбари шу пайтгача тарих билган, таниган ҳамма давлат арбобларидан кескин фарқ қилади. Бу фарқ унинг чуқур билимида, бениҳоя юксак маданий савиясида, жуда чуқур дидада, пролетариат давлатига раҳбарликни чинакамига илмий асосларга қуришга интиганида, инсоният ўз тарихи давомида яратган жаминики маънавий бойликларни, билим запасларини ўзлаштиришга ҳаракат қилганида кўринади. Лениннинг бу хусусиятини у билан кўришган, суҳбатлашган машҳур одамларнинг ҳаммаси ҳам қайд қилган. Худди шунинг учун 1921 йилда буюк инглиз драматурги Бернард Шоу Ленин ҳақида шундай деб ёзган эди: «Ленин Европадаги давлат арбоблари ўртасида шу қадар масъул мансабда турувчи шахслар учун зарур истеъдодга, характерга, билимларга эга бўлган ягона одамдир». Бернард Шоунинг бу баҳосида пролетар давлатининг

янги типдаги раҳбарига, меҳнаткаш омманинг янги типдаги доҳийсига хос бўлган фазилатлар яхши очилган.

Лениннинг фан, техника ва маданиятга қизиқиши ҳақида гапирганда, унинг санъат ва бадиий адабиётга муносабатини алоҳида таъкидлаш керак.

Санъат ва адабиёт Ильичнинг ҳаётида жуда катта ўрин тутган. Ильич болалигиданоқ санъат ва адабиётга чуқур ҳурмат руҳида тарбия топган эди. Ульяновлар оиласида китоб, бадиий асар, музыка фахрли ўрин эгаллар, болаларининг ҳаммаси ҳам жуда кўп китоб ўқишар эди. Лениннинг отаси — Илья Николаевичнинг қарашлари рус классик ёзувчиларининг таъсирида, Пушкин, Белинский, Добролюбов, Чернишевский, Некрасов асарлари таъсирида шаклланган ва шунинг учун у рус классик адабиётини жуда севар, унинг намояндаларига чуқур эҳтиром билан муносабатда бўлар эди. Илья Николаевич болаларига ҳам ана шу эҳтиромни сингдира олди. Лениннинг онаси Мария Александровна эса музикани бениҳоя севар ва болаларининг ҳам музыка билан дўстлашиши учун қўлидан келган ҳамма тадбирларни кўрар эди. Ленин ёшлигидаёқ рус адабиётини чуқур ўрганди, 14—15 ёшларида Тургенев асарларини қизиқиб ўқиди, гимназияда ўқиб юрган кезларида эса, Чернишевскийнинг «Нима қилмоқ керак?» романи билан биринчи марта танишди. Ильич кейинчалик бу романи бир неча марта қайтариб ўқиган ва унга жуда юқори баҳо берган. Санъат ва адабиётга болалик йилларида туғилган қизиқиш йил сайин кучайиб, оташин муҳаббатга айланди. Ильич ҳаётининг охиригача шу эҳтиросга содиқ қолди. У бошига оғир кунлар тушган дақиқаларда ҳам, узоқ Сибирь қишлоқларида сургунда юрганида ҳам, Европа мамлакатларида муҳожирликда ўтказган йилларида ҳам, биринчи пролетар давлатига раҳбар бўлиб турганида ҳам, ҳатто оғир касаллик тўшагида ётганида ҳам санъат ва адабиётдан ажрамади, улардан завқланишдан, қалбига маънавий озиқ олишдан тўхтамади. Лениннинг санъат ва адабиётга муҳаббатини кўрсатадиган юзлаб минглаб мисоллар келтириш мумкин. Унинг классик музикани жуда севгани, айниқса, Бетховеннинг «Апассионата»сини бениҳоя чуқур ҳаяжон билан тинглагани маълум. Унинг рассомликка, ҳайкалтарошликка, архитектурага, кинога, театрға ҳам муҳаббати жуда зўр

бўлган. А. В. Луначарский «Ленин ва санъат» деган мақоласида Лениннинг санъатга муносабатини характерлайдиган жуда қизиқ фактларни келтиради. «1905 йилда биринчи революция вақтидаёқ Владимир Ильич Д. И. Лешченконинг уйида бир кеча тунаб қолган эди. Бу уйда дунёдаги энг йирик санъаткорларга бағишланган бутун бир коллекция мавжуд эди. Эртасига эрталаб Владимир Ильич менга: «Санъат тарихи нақадар жозибали соҳа-я. Марксист учун бу ерда нақадар иш кўп. Кеча эрталабгача мижжа қоқмай чиқдим, китобларни бир-бир кўздан кечирдим. Санъат билан шуғулланиш учун вақтим бўлмагани ва бўлмаслиги алам қилди»,— деди. Ильичнинг бу сўзлари жудаям яхши эсимда қолган». Луначарский шу мақола давомида Ильичнинг рассомлик, ҳайкалтарошлик, театр санъатига муносабатини кўрсатадиган яна кўпгина ажойиб фактлар келтиради.

Лениннинг умр йўлдоши, дўсти ва сафдоши Н. К. Крупская ҳам ўз эсдаликларида Ильичнинг адабиётга муносабатини, қандай китобларни ёқтириб ўқиганини кўрсатувчи жуда кўп фактларни келтиради. Н. К. Крупская ёзади:

«Владимир Ильич Питерга биринчи марта келган ва мен ҳали уни одамларнинг ҳикоялари бўйича ғойибона таниган пайтларимда Степан Иванович Радченкодан Владимир Ильич фақат жиддий китобларни ўқийди, умрида биронта ҳам роман ўқиган эмас, деган гапни эшитгандим. Мен ҳайрон бўлдим. Кейин Владимир Ильич билан яқинроқ танишган вақтимизда, бирон марта ҳам бу тўғрида гап очилмади. Фақат Сибирдагина бу гапларнинг ҳаммаси ғирт афсона эканини билиб олдим. Владимир Ильич Тургенев, Л. Толстой асарларини, Чернишевскийнинг «Нима қилмоқ керак?» романини бир марта эмас, бир неча марта қайта-қайта ўқиб чиққан, умуман, классикларни жуда яхши билар ва севар экан. Кейин, большевиклар ҳокимиятни қўлга олгач, у Давлат нашриётининг олдига ҳамма классикларнинг асарини арзон баҳода босиб чиқариш вазифасини қўйди. Владимир Ильичнинг альбомида қариндош-уруғлари ва сургундаги баъзи одамларнинг суратларидан ташқари, Золя, Герценнинг сурати, Чернишевскийнинг бир неча сурати бор эди».

Владимир Ильичнинг Чернишевскийга алоҳида муҳаббат билан қараганини, унинг романига жуда юксак баҳо берганини, уни қайта-қайта ўқиб чиққанини Ильични яқиндан билган бошқа дўстлари ҳам кўп қайд қилишган. Масалан, Женевада Ильич билан бирга муҳожирликда бўлган М. Эссен Лениннинг уйида тез-тез бўлиб турадиган оқшомги суҳбатлар ҳақида эслар экан, бу ўтиришларда «Интернационал», «Марсельеза», «Варшавянка» сингари революцион қўшиқлар айтилганини, Ленин, айниқса, Сибирь ҳақидаги ва Степан Разин тўғрисидаги халқ қўшиқларини севганини, Некрасов, Гейне, Беранже шеърлари ёд айтилганини ёзади. Ильичнинг рус классик адабиётига муносабати ҳақида М. Эссен шундай ёзади: «Кўпинча сайр қилиб юрганда ёки кечқурунлари чой ичиб ўтирганда Владимир Ильич адабиёт ҳақида ўзининг севимли ёзувчилари Шchedрин, Некрасов, Чернишевскийлар ҳақида суҳбатлашишни севар эди. У, айниқса, Чернишевскийни яхши кўрар эди. Ленин уни ажойиб революционер, улуғ олим, илғор мутафаккиргина эмас, Рахметовга ўхшаш кўрқмас курашчилар, чинакам революционерлар образини яратган йирик санъаткор ҳам, деб билар эди.

— Мана бу ҳақиқий адабиёт, чунки ўргатади, ўз орқасидан эргаштиради, илҳом беради. Мен «Нима қилмоқ керак?»ни бир ёзнинг ўзида беш марта ўқиб чиқдим ва ҳар гал бу асарда кишини ҳаяжонга солувчи янги-янги фикрларга дуч келдим,— дер эди Ленин».

Владимир Ильич фақат рус ва Европа классикларининг прозаик асарларинигина эмас, поэзияни ҳам жуда яхши кўрган. У халқ қўшиқларини, халқ поэзиясини жуда яхши билар, улардан ғоят чуқур завқ олар эди. Шунингдек, Гейне, Беранже, Пушкин, Некрасов каби шоирларнинг поэтик асарларини ҳам севиб ўқир эди. Ильичнинг поэзияга муносабатини Вл. Бонч-Бруевич «Ленин поэзия ҳақида» деган эсдалигида жуда яхши кўрсатган.

Владимир Ильичнинг характерли белгиларидан бири шунда эдики, у бадиий асардан жуда чуқур мутаассир бўлар, уни ҳаддан ташқари ўткир ҳис этар эди. Лениннинг синглиси А. И. Ульянова-Елизарова Чеховнинг «6-палата» ҳикоясини ўқиб чиқиб, Ильич айтган сўзларни келтиради:

«Кеча кечқурун бу ҳикояни ўқиб чиққанимдан кейин, жуда даҳшатга тушиб кетдим, ўз хонамда ўтиролмай қолдим, ўрнимдан туриб, ташқарига чиқиб кетдим. Менда шундай бир туйғу пайдо бўлдики, гўё мени ҳам 6-палатага қамаб кўйишгандек эди».

Надежда Константиновна Крупская эсдаликларида келтирган қуйидаги факт ҳам Лениннинг бадий туйғуси ва бадий завқи нечоғлик ўткирлигини исбот қилади:

Владимир Ильич «Анна Каренина»даги баҳор тасвирини, Левин ўрмонда сайр қилиб юриб, уйғонаётган табиатни томоша қилиши тасвирланган саҳифаларни жуда ёқтирар экан. Кейинчалик Ленин бир неча марта шу тасвирдан олинган «янги ҳаёт куртаклари» деган иборани ишлатган.

Максим Горький ҳам Ленин ҳақидаги очеркида Ильичнинг Толстойга берган ажойиб баҳосини келтиради. Бир куни Горький Ильичнинг иш столи устида «Уруш ва тинчлик»ни кўради.

«— Ҳа, Толстой!— деди Владимир Ильич.— Ов манзарасини ўқигим келди...

— Қоя, а? Қандай ажойиб инсон! Ана уни, отахон санъаткор деса бўлади... Яна — энг ажойиб томони нимада, биласизми? Бу графгача адабиётда ҳақиқий мужик йўқ эди...

— Европада кимни у билан ёнма-ён қўйса бўлади? Ўз-ўзига жавоб берди:

— Ҳеч кимни!»

Ильичнинг Л. Толстойга берган бу баҳосида гениал санъаткор асарларидаги гўзалликдан тўла баҳраманд бўлган, уни жуда чуқур ҳис қилган одамнинг қалби сезилиб турибди.

Ильич бадий адабиётни севар экан, бу севгисини бирор миллий адабиёт билан ёхуд бирор мувайян даврда яратилган асарлар билан чекламайди. Унинг адабиётдаги қизиқиш доираси ҳам бениҳоя кенг. У ғарб адабиётидан Данте, Гёте, А. Доде, В. Гюго, Г. Гейне, Лессинг, Шиллер, Байрон, Ибсен, Барбюс, Лондон асарларини ўқиган, немис ва француз адабиёти тарихи, эстетика, санъат тарихи масалаларига доир илмий асарларни ўрганган.

Рус ёзувчиларидан эса Крилов, Грибоедов, Пушкин, Гоголь, Лермонтов, Белинский, Тютчев, Черни-

шевский, Некрасов, Гончаров, Тургенев, Щедрин, Достоевский, Л. Толстой, Чехов, Горький, Успенский, Аксаков, Писарев, Лесков, Фет, Гаршин, Короленко, Григорович, Кольцов, А. И. Толстой, Помяловский, Златовратский, Майковларнинг асарларини ўқиган. Шунингдек, Ильич совет даврининг ёзувчиларидан Маяковский, Брюсов, Блок, Эренбург, Тихоновларнинг асарлари билан таниш бўлган.

Ильичнинг адабиётга муҳаббати бутун умри давомида бир лаҳза ҳам сўнмади. Профессионал революционерлик касби, кейинчалик эса Совет ҳокимиятининг раҳбари бўлиб ишлаш унга санъат ва адабиёт билан бемалол, истаганича шуғулланишга ортиқча вақт бермас эди. Шунга қарамай, Ильич ҳамини адабиёт билан танишишга, даврининг ҳамма жиддий адабий ҳодисаларидан бохабар бўлиб туришга интиланган.

Ильичнинг Горкидаги уйида буюк доҳий вафот этган хона бор. У хонанинг жиҳозлари, хонадаги буюмлар 1924 йил январь ойида қандай турган бўлса, ҳозир ҳам ўшандай турибди. Ўша хонада стол устида муқоваси сарғайиб кетган, саҳифаларининг чеккалари анча титилган бир китобча бор. Бу — Жек Лондоннинг «Ҳаётга муҳаббат» ҳикояси. Надежда Константиновна Крупская Ильичга бу ҳикояни вафотидан икки кун аввал ўқиб берган ва ҳикоя Ильичга жуда маъқул бўлган эди. Крупская ёзади:

«Жуда кучли асар. Инсон қадам қўймаган қор саҳроси бўйлаб очликдан ўлаётган хаста одам катта дарё ёқасидаги пристанга қараб боради. Унинг мадори кетиб, кучдан қолади, шунда ҳам йўлидан қайтмай, эмаклаб кетади. Унинг ёнида эса бўри судралади, у ҳам очликдан ўлаётибди, мадори йўқ, тинкаси қуриган. Уларнинг ўртасида кураш боради ва бу курашда инсон ғолиб чиқади — чала ўлик, ақл-фаросатдан адашган бўлса ҳамки, у кўзлаган манзилга етиб боради. Ильичга бу ҳикоя беҳад маъқул бўлди».

Шундай қилиб, адабиёт Ильичнинг болалигидан бошлаб умрининг охиригача дақиқаларигача унга яқин ҳамроҳ бўлди, унинг қалбига озиқ берди, савиясини кенгайтди, билимини чуқурлаштирди.

Адабиётни севиш, классиклар ижоди билан яқиндан таниш бўлиш, адабиёт тарихини, адабий процессни чуқур билиш натижасида Ильичнинг эстетик қарашлари шаклланди. Маълумки, Владимир Ильич санъат ва адабиёт масалаларига алоқадор кўпгина мақолалар ёзган. Буларнинг ҳаммасида ҳам у эстетиканинг бир қанча муҳим масалаларини марксистик методология асосида қайтадан қўйди, адабиёт назариясининг чигал муаммоларини, мураккаб проблемаларини узил-кесил ҳал қилиб берди. Жумладан, Ленин яратган инъикос назарияси санъатнинг моҳиятини, образлиликни, санъатнинг манбаини, уни конкрет акс эттириш йўллари тушуниб олишга, бошқача қилиб айтганда, санъат ва воқелик ўртасидаги муносабатни, санъатнинг спецификаси, табиати масаласини материалистик асосда ҳал қилишда жуда муҳим фалсафий-назарий пойдевор ролини ўтайди. Шунингдек, Владимир Ильичнинг адабиётнинг партиявийлиги ҳақидаги таълимоти, буржуа санъати билан социалистик санъатнинг тафовути, социалистик санъатнинг характерли хусусиятлари ҳақидаги қарашлари ҳозирга қадар совет адабиётининг ривожланишида уни энг тўғри йўлга бошловчи компаслик ролини бажаряпти. Ленин кашф этган партиявийлик принципи социалистик реализм адабиётининг энг муқаддас принципига айланиб қолди ва уни ҳар қандай адабиётчилардан, кингайишлардан амин сақлаб келмоқда. Владимир Ильичнинг адабий мерос ва унга муносабат ҳақидаги таълимоти ҳам марксистик эстетикага қўшилган буюк ҳисса бўлди. Бу таълимот ўтмишда яратилган минглаб санъат ва адабиёт обидаларига бизнинг давримизда янги ҳаёт бахш этди, социалистик маданиятни бирдан-бир тўғри асосда қуришга ва ривожлантиришга имкон берди. Ниҳоят, Ильичнинг айрим ёзувчиларнинг ижодига бағишланган мақолалари, жумладан, Лев Толстой асарларини таҳлил қилган машҳур мақолалари ҳам совет адабиётшунослари учун методологик аҳамиятга эга. Хуллас, Ильичнинг санъат ва адабиётга қарашлари, бу соҳадаги таълимоти бой ва кўп қирралидир. Совет адабиётшунослигида, марксистик эстетикада Лениннинг эстетик қарашлари, адабиёт ва санъат

ҳақидаги таълимотини атрофлича таҳлил қилган ишлар кўп. Афсуски, ўзбек адабиётшунослигида Лениннинг қарашларини чуқур анализ қилган, ўзбек адабиёти материалларига татбиқ қилиб ўрганган капитал тадқиқотлар ҳозиргача пайдо бўлгани йўқ. Бу қийин ва шарафли вазифани бажариш ўзбек адабиётшуносларининг энг муҳим, энг актуал вазифаларидан биридир.

Юқоридаги мулоҳазалардан кўриниб турибдики, Лениннинг эстетик қарашларини, эстетик таълимотини таҳлил қилиш битта кичик мақоланинг ҳажмига сифмайди. Биз мазкур мақолада масаланинг бу томонини ёритишни мақсад қилиб олмаймиз. Бизнинг мақсадимиз бошқа — Ильичнинг адабиётга бевосита муносабати орқали унинг характеридаги баъзи бир томонларни, адабиётга қарашининг баъзи бир хусусиятларини очмоқчимизки, бу масалалар ҳам жузъий аҳамиятга эмас, бугунги адабий ҳаракатда ҳар куни қўзғалиб турадиган кўпгина муаммоларни ҳал қилишга ёрдам берадиган принципиал аҳамиятга эга.

Аввало, профессионал революционер, ҳамиша оламшумул муаммолар билан банд бўлган давлат раҳбари, нега адабиёт ва санъатга шу қадар аҳамият берган, деган масалани кўрайлик. Албатта, бунинг биринчи сабаби — Ильичнинг бой шахсиятида, табиатининг кўп қирраллигида, қалбининг ҳамиша гўзалликка ташна бўлганида, табиатан доимо янгиликка, билимга интилганида, бадиий дидининг юксаклиги ва қизиқиш доирасининг кенглигида. Аммо бу масаланинг бир томони, холос. Буюк марксист, оташин революционер Ильич адабиёт ва санъатни бевосита ўз фаолияти билан боғламаслиги, санъат ва адабиётнинг ишчилар ҳаракатига келтирадиган манфаатини ҳисобга олмаслиги мумкин эмас эди. Ленин учун бадиий ижод, санъат ва адабиёт ишчилар синфининг революцион кураши билан, маданий революция масалалари эса, умуман социалистик революция билан чамбарчас боғлиқ эди. Бу ўринда Ленин санъат ва адабиётни ўзининг билиш назариясидан келиб чиқиб баҳолайди. Инсон ўз атрофини қуршаб турган объектив воқеликни билишга ҳаракат қилади. Унинг билиши эса ҳар хил шаклларда содир бўлади. Инсон воқеликни илм орқали ҳам, фалсафа орқали ҳам, санъат орқали ҳам била-

ди. Санъат — инсон билимининг энг муҳим қисмини ташкил қилади, чунки у ўзига хос воситалар билан дунёни ўзгартиришга ёрдам беради. Илм ва, айниқса, унинг конкрет тармоқлари воқеликни муайян томони ҳақида тасаввур беради, санъат эса одамларнинг ижтимоий-тарихий фаолиятини тўлалигича қамраб олади. Санъат инсоннинг жамият билан, воқелик билан алоқаларини ҳар томонлама очади. Шунингдек, санъат ҳар хил синфларга мансуб одамлар моҳиятини, турли кўринишдаги ижтимоий муносабатларнинг моҳиятини очади. Санъат воқеликни акс эттириш билан чекланмайди, балки ҳаёт процессини, турмушдаги ижтимоий қарама-қаршиликларни изоҳлаб ҳам беради, уларнинг туғилиш сабабларини ва натижаларини очади. Владимир Ильич Ленин жуда кўп санъат намуналари, адабий асарлар ҳақида фикр юритганда, санъатнинг дунёни билишдаги ана шу юксак ролдан келиб чиқиб, у асарларни революцион кураш нуқтаи назаридан баҳолаган.

В. И. Лениннинг Л. Толстой ҳақидаги мақолаларини эсланг. Биринчи мақола «Лев Толстой рус революциясининг ойнаси сифатида» деб аталади. Бундан ташқари, яна икки мақолага «Л. Н. Толстой ва ҳозирги замон ишчилар ҳаракати», «Толстой ва пролетар кураши» деб сарлавҳа қўйилган. Мақолаларнинг сарлавҳасиданоқ Владимир Ильичнинг санъат асарига муносабати аниқ кўриниб турибди — у ҳар бир асарни, биринчи навбатда, ижтимоий ҳаётда ўйнайдиган ролига, халққа берадиган реал фойдасига, халқнинг умумий курашига қўшадиган ҳиссасига қараб баҳолаган. Толстой ҳақидаги биринчи мақолада Ильичнинг адабиётга ана шундай қарашини тасдиқлайдиган жуда муҳим бир фикр бор. Ленин ёзади: «Агар қаршимизда ҳақиқатан ҳам улуғ санъаткор турган бўлса, у ўз асарларида революциянинг муҳим томонларидан, ҳеч бўлмаса, баъзи бирларини акс эттириши керак эди». Ильичнинг бу фикрдан шундай хулоса чиқариш мумкин: ҳақиқий санъаткор ҳамиша воқеликнинг муҳим томонини акс эттиради, чинакам реалистик асарда ҳаётдаги етакчи тенденциялар чуқур очилиши, тараққиёт процесси мукамал бадий таҳлил қилиниши керак. Шундагина бадий асар ўзининг ижтимоий-эстетик вазифасини бажара олади, шундагина у миллионлаб меҳнат-

кашларга, ишчи ва деҳқонларга реал фойда келтириши мумкин.

Владимир Ильич фақат Лев Толстой ва Николай Чернишевский асарларинигина эмас, бошқа кўпгина ёзувчилар асарларини ҳам ана шу нуқтаи назардан баҳолаган. Жумладан, Г. Успенский, В. Короленко, Д. Мамин-Сибиряк асарларида рус деҳқонларининг ҳаётидаги энг муҳим томонлар чуқур очилгани учун, Ильич бу асарларни юқори баҳолаган. Ҳатто Ильич Успенский асарларини таҳлил қилиб, қишлоқдаги капиталистик муносабатлар Успенский тасвирида Энгельс фикрларига жуда яқин туришини қайд қилган.

Санъат ва адабиётнинг ижтимоий мазмунини, ғоявийлигини, халқчиллигини Ильич жуда юқори қўйганини кўрсатадиган яна иккита мисол келтирамиз.

А. М. Горький «В. И. Ленин» очеркида шундай воқеани эслайди:

«Бу тепакал, тили чучук, кенг яғринли, бақувват одам бир қўли билан Сукротники сингари кенг пешонасини ишқаб, иккинчи қўли билан менинг қўлимни силкитиб, ҳайрон қоладиган даражада жонли кўзларида майин табассум билан дарҳол «Она» китобининг камчиликлари ҳақида гапира кетди. У китобни қўл ёзма ҳолидаёқ И. П. Ладжниковдан олиб, ўқиб чиққан экан. Мен китобни шошиб ёзганимни айтдим, бироқ нега шошганимнинг сабабини айтишга улгурмасдан, Ленин маъқуллаб бош ирғади ва сабабини ўзи айтди: шошганингиз жуда яхши бўпти, китобингиз жуда керакли китоб, кўп ишчилар революцион ҳаракатда онгсиз, стихияли тарзда иштирок этишади. Энди улар «Она»ни ўқиб, ўзлари учун катта фойда оладилар,— деди у».

Бу фактдан кўриниб туриптики, Ильич «Она» романини ҳам бевосита ишчиларнинг революцион ҳаракати нуқтаи назаридан, ишчиларга берадиган реал фойдаси жиҳатидан, бошқача айтганда, асарнинг ғоявий-маърифий аҳамиятига, атрофни қуршаб олган ижтимоий воқеликни билишдаги ролига қараб баҳолаган.

Иккинчи мисол В. В. Маяковский ижоди билан боғлиқ.

1922 йилда В. В. Маяковскийнинг «Мажлисбозлар» шеъри босилди. Бу шеър ўша йилларда кенг қанот ёза бошлаган бюрократизм иллатини кескин танқид остига

олган сатирик шеър эди. Владимир Ильич 1922 йил 6 мартда металлустлар Бутуниттифоқ съевдининг коммунистик фракциясининг мажлисида Совет республикасининг халқаро ва ички аҳволи ҳақида нутқ сўзлаб, унда Маяковский шеърига қуйидагича баҳо беради: «—Кеча мен «Известия» газетасида тасодифан Маяковскийнинг сиёсий темадаги шеърини ўқиб қолдим. Мен унинг поэтик талантига мухлис эмасман, бироқ бу соҳада ўзимни ҳамма нарсани биладиган одам деб ҳисобламаслигимни эътироф этишим керак. Сиёсий ва маъмурий нуқтаи назардан мен кўпдан бери бунчалик ҳузур қилмаган эдим. У ўз шеърда мажлислар устидан роса кулади ва ҳадеб мажлис қилаверадиган коммунистларни масхара қилади. Поэзия жиҳати қанақалигини билмадим, лекин сиёсий жиҳатдан бунинг мутлақо тўғрилигига қафилман».

Бундай мисолларни кўплаб келтириш мумкин. Уларнинг ҳаммаси ҳам шуни исбот қиладики, Владимир Ильич санъат ва адабиётда, биринчи навбатда, ҳаёт ҳақида чуқур маълумот берадиган, бадий образлар орқали ижтимоий воқелик устидан ҳукм чиқарадиган, ўзининг ҳаққоний хулосалари билан одамларни ҳаракатга келтира оладиган, олға бошлайдиган қудратли кучни кўрган. Эл ўртасида танилган машҳур ёзувчи қолоқ одамларнинг дидига мослашадиган, примитив дидларга асир бўлиб қолган ёзувчи эмас, балки ўз ижоди билан халқнинг фикрини уйғотадиган ёзувчидир. Бу жиҳатдан Ильичнинг қуйидаги сўзлари фавқулодда аҳамият касб этади: «Оммабоп ёзувчи энг оддий ва ҳаммага маълум фактлардан келиб чиқиб, ўқувчини чуқур фикрга, чуқур таълимотга етаклайди, фикрловчи китобхонни янги-янги муаммоларга йўллайди... у ҳали камолга етмаган ўқувчида миясини ишлатишга жиддий иштиёқ уйғотади ва бу оғир ҳамда жиддий ишни қилишига ёрдам беради, уни биринчи қадамларни қўйишга ва ундан нари мустақил юришга ўргатиб, орқасидан эргаштиради».

Бу ўринда масаланинг ғоят муҳим бир томонини алоҳида таъкидлаш керак. Владимир Ильич адабиёт ҳақида фикр юритганда, бадий асарларнинг ҳаётининг ва ижтимоий фойдалилиги тўғрисида гапирганда, адабиётнинг ўзига хос хусусиятини, спецификасини, образлар воситаси билан иш тутишини, одамларнинг

фикригагина эмас, қалбига ҳам таъсир қилишини ҳеч қачон назардан соқит қилган эмас. А. В. Луначарскийнинг эслашича, Владимир Ильич у билан бўлган суҳбатларидан бирида шундай деган: «...Бадий асарда даставвал аҳамиятга молик бўлган нарса — яланғоч ғоя эмас! Ахир, яланғоч ғояни бирор дурустроқ мақолада баён қилиб қўя қолса ҳам бўлади... Бадий асардаги муҳим нарса шундаки, ўқувчи тасвирнинг ҳаққонийлигига сира ҳам шубҳаланмайди. Тасвирланган ҳодиса худди ана шундай бошдан кечирилганини, айтилганини ўқувчи ҳар бир асаби билан ҳис қилади».

А. В. Луначарский «Ленин ва адабиёт» деган мақоласида Ильич учун ғоявийлик ва бадийлик бир-биридан ажратиб бўлмайдиган бир бутунлик эканини, кўпгина мулоҳазаларида санъатнинг эмоционал кучини; одамларга завқ беришини, қалбига шодлик бахш этишини юқори баҳолаганини кўрсатади. Айниқса, Луначарский Лениннинг Толстой ҳақидаги мақолаларини таҳлил қилар экан, уларда буюк доҳий Толстойнинг гениал талантини, санъаткорлик қобилиятини алоҳида таъкидлаганини айтади. Ленин Лев Толстойни рус воқелигидаги ҳамма қарама-қаршиликларни шафқатсиз очиб ташлагани, чоризмни, крепостной тузумни кескин танқид қилгани, рус революциясининг кучли ва заиф томонларини акс эттиргани учунгина эмас, танқиднинг ўткир кучи, эҳтироснинг жўшқинлиги, эътиқодларининг бақувватлиги учун ҳам, фавқулодда бадий қудрати учун ҳам гениал ёзувчи деб ҳисоблаган.

М. Эссен ўз эсдаликларида жуда характерли бир воқеани келтиради. У ёзади: «Ленин бадий асарларнинг ғоявийлигини жуда юқори қўяр ва шунинг учун ҳам ўзи ҳамма асарларини деярли ёд биладиган Некрасовни ҳурмат қилар ва севар эди. Бир куни у мендан «Рус аёллари» поэмасини ёд билиш-билмасимни сўраб қолди. Мен жавоб бердим: биламан, биламану, лекин ҳеч қачон овоз чиқариб ўқиган эмасман, йиғлаб юбораман.

— Санъаткорнинг кучи ҳам мана шунда,— деди Ленин,— тўғри юракка бориб тегади». Бу фактдан Ильич бадий асарнинг ғоявий мазмунигина эмас, эмоционал кучига ҳам катта эътибор бергани кўриниб турипти.

Ҳақиқий санъат одамларга тушунарли бўлиши, уларга завқ, ҳузур бағишлаши керак, деб ҳисоблайди Ильич. Унинг санъатга бундай қараганини Клара Цеткин ҳам ўз эсдаликларида тасдиқлайди. Рассом А. Магарал эса «Санъат» журналыда 1960 йилда эълон қилинган эсдаликларида 1916 йилда Цюрихдаги виставкада бўлиб ўтган қуйидаги эпизодни келтиради: Ильич рассомни Клод Моненинг натюрморти олдига бошлаб келиб, шундай деган:

«Мана бу суратни қаранг. Мен рассомлик техникасини билмайман, рассом қандай қилиб ана шундай ёқимли таъсир кучига эришганини билмайман, бироқ мен бу суратдан эстетик завқ оляпман. Уни ҳузур қилиб кўряпман...»

Ленин ҳамиша санъатни шунчаки ғояларнинг оддий таржимаси деб тушунишга, санъатнинг моҳиятини вульгарлаштиришга, бадиий образларни сиёсий-ижтимоий ғояларнинг қуруқ иллюстрациясига айлантириб қўйишга қарши бўлган. Шунинг учун ҳам 1905 йилдаёқ, «Партия ташкилоти ва партия адабиёти» деган машҳур мақоласида санъат соҳаси мураккаб эканини, алоҳида муносабат талаб қилувчи соҳа эканини таъкидлаган эди. Шунинг учун ҳам Владимир Ильич санъаткорнинг талантига жуда юксак баҳо беради ва талантни ноёб нарса деб ҳисоблайди. 1913 йилда Ильичнинг «Правда» редакциясига ёзган хатида талант ҳақида шундай мисралар бор: «Талант — ноёб нарса. Уни мунтазам равишда эҳтиёткорлик билан қўллаб-қувватлаш керак».

Владимир Ильич Лениннинг санъат ва адабиётга муносабатида яна бир шундай хусусият борки, бу буюк доҳийнинг дидинигина эмас, қалбини ҳам, камтарлигини ҳам жуда яхши характерлайди. Санъат ва адабиёт асарларини жуда яхши ҳис қилган, уларнинг гўзаллигидан мукамал баҳраманд бўла оладиган, санъат ва адабиёт тарихидан чуқур билими бўлган, марксистик эстетикани қатор кашфиётлар билан бойитган, санъат ҳақида янги назария яратган Ильич ҳеч қачон бирон асар ҳақидаги фикрини, бирон ёзувчига берган баҳосини узил-кесил ҳукм, муҳокама қилиниши мумкин бўлмаган тугал хулоса деб ҳисоблаган эмас. У ҳамиша санъат ҳодисалари ҳақида фикр юритганда, айниқса, мажлисларда, съездларда бу маса-

ла атрофида мулоҳазаларини баён қилганда, шунингдек, шахсий суҳбатларда, учрашувларда ўзининг санъатшунос, адабиётшунос мутахассис эмаслигини, бу соҳада ҳамма нарсадан хабардор эмаслигини, шунинг учун фикри узил-кесил ҳукм мазмунида қабул қилинмаслиги кераклигини таъкидлайди. Яна Луначарскийга мурожаат қиламиз. Анатолий Васильевич 1918 йилда театр масалаларида маслаҳатлашиш учун Лениннинг ҳузурига киради. Ўзаро суҳбатда театр санъатида революция туфайли туғилган янгиликларни қўллаб-қувватлаш ҳақида бир фикрга келинади. Ильич, айниқса, санъатдаги ҳар қандай ҳурмат-эътиборни реал қимматга эга бўлган бадиий асарлар туфайли қозониш керак, деган фикрни таъкидлайди. Луначарский «театр соҳасидаги сиёсатни амалга оширишда Сизнинг фикрларингизни айтишим мумкинми?» деб савол берганда, Ильич жавоб беради: «Нега ахир? Мен ўзимни санъат масалалари бўйича мутахассис деб атамайман. Сиз наркомсиз — шундай бўлгач, сизнинг ўзингиз етарли обрўга эга бўлишингиз керак?»

Ильичнинг санъат ва адабиёт масалаларига бениҳоя назокат ва ғамхўрлик билан муносабатда бўлганини кўрсатувчи яна бир мисол В. В. Маяковский билан боғлиқ. Маълумки, Ильич Маяковский асарларини ўқиган бўлса ҳам, ўзини унинг мухлиси деб ҳисобламаган. Ҳатто баъзи дўстларининг эсдаликларига қараганда, Ильич Маяковский поэзиясини, унинг услубини ёқтирган эмас. А. М. Горький «В. И. Ленин» очеркида ёзади:

«У Маяковскийга ишонқирамай, ҳатто энсаси қотиб қарар эди:

— Қичқиради, қандайдир қинғир сўзларни ўйлаб топади, менимча, унинг ёзганларининг ҳаммаси ҳам кўнгилдагидек эмас, тушуниб бўлмайди. Ҳаммаси тирқираб кетган, ўқиш оғир. Талантли, дейсизми? Ҳатто жуда талантлими? Ҳм-ҳм, кўрамиз! Сиз шеърлар жуда кўпайиб кетяпти деб ҳисобламайсизми? Журналларда ҳам бутун-бутун саҳифаларда — шеър, тўпламлар ҳам деярли ҳар кун чикапти».

Маяковскийга мана шундай муносабатда бўлган Ильич, шубҳасиз, уни кескин танқид қилиши, айниқса, революциядан кейин камчилик ва хатоларини батафсил айтиши мумкин эди. Бироқ Ленин бундай қилган эмас, қилолмас эди ҳам, чунки бунга унинг нозик диди,

ажойиб табиати, санъатга муносабатидаги асосий принциплари йўл қўймас эди. Ильич ёзувчининг ички ишига аралашини, ҳар масалада унга раҳбарлик қилишни, ҳуллас, бачкана восийликни жонидан баттар ёмон кўрар эди. У санъатни ҳар қанча яхши ҳис қилмасин, ҳар қанча чуқур билмасин, санъат ва адабиёт фақат бир кишининг дидига мослашиши, фақат бир кишининг савиясига тўғри келиши мумкин эмаслигини яхши биларди. Шунинг учун ҳам санъат соҳасида маъмуриятчилик Ильич учун мутлақо бегона эди. Маяковскийга муносабатда ҳам Ильич ана шу принципга амал қилади. Шуни ҳам айтиш керакки, Ильичнинг Маяковскийга муносабати ҳамisha бир хилда бўлган эмас. Айниқса, 1921 йилдаги бир воқеадан кейин маълум ўзгаришлар юз берган. Шу йили февраль ойида Ильич, Надежда Константиновна ва Инесса Арманднинг кичик қизи билан Олий бадий техника мастеровининг (ВХУТЕМАС) ётоқхонасига боришади. Студентлар Ильични зўр шодлик билан кутиб олишади. Қизгин суҳбатда студентлар Маяковскийнинг шеърларидан ўқишади. Мунозара футуризм масаласига кўчади. Ильич реалистик санъат ҳақида ўзининг чуқур фикрларини баён қилади. Шу учрашувдан кейин Ильичнинг Маяковскийга муносабатида муайян илиқлик пайдо бўлади.

Ильичнинг санъат ва адабиётга муносабатидаги ана шу ажойиб томонни кўрсатадиган яна ўнлаб мисоллар келтириш мумкин. Бироқ ҳозиргиларининг ўзиёқ буюк доҳийнинг ёзувчига, унинг талантига чуқур эҳтиромини етарли кўрсатиб турибди. Бу эҳтиром Ильичнинг зўр ички маданиятидан, бениҳоя бой маънавий дунёсидан, ажойиб инсоний фазилатларидан туғилган. Аммо Ильичнинг санъатга эҳтиромини санъатдаги ҳар қандай ҳодисага бефарқ қараш, ҳар қандай камчиликларга лоқайд, принципсиз муносабатда бўлиш деган маънони билдирмайди. Аксинча, гап санъат тараққиётининг бош йўллари ҳақида кетганда, санъатда реалистик йўналишнинг тантанаси ҳақида, партиявийлик ва ғоявийлик принциплари ҳақида кетганда, Владимир Ильич ғоят қатъият ва кескинлик билан иш тутар эди. У буржуа маданиятининг инқирози туфайли майдонга келган ҳар хил модернистик оқимларни, кубизм, футуризм ва ҳоказо «изм»ларни ҳаддан ташқари ёмон кўрар

ва буни яширмас эди. Ильичнинг санъат масалаларидаги принципиаллиги ва изчиллигини унинг «Пролеткульт» ташкилотига, тўғрироғи, бу ташкилотнинг санъат соҳасидаги сиёсатига муносабатида очиқ кўриш мумкин. Ильич пролеткультчилар олдинга сурган партиясиз санъат шиорига кескин қарши чиқди, уларнинг санъат соҳасидаги вульгар қарашларини, ўтмишдаги бой маданий меросни инкор қилишларини шафқатсизлик билан тор-мор қилди.

Буларнинг барчаси Лениннинг санъат ва адабиётга муносабати чинакам диалектик характерга эгаллигини, буюк доҳий реалистик санъатнинг тантанаси учун изчиллик билан курашганини исбот қилади.

Лениннинг адабиётга муҳаббати абстракт туйғу эмас эди. У бу муҳаббатини шу адабиётни яратувчи ёзувчиларга ҳам кўчирган эди. Айниқса, Октябрь революциясидан кейин социалистик маданиятни яратиш соҳасида буюк ишлар қилган Владимир Ильич санъат аҳлига, адабиёт ходимларига алоҳида меҳрибонлик билан муносабатда бўлади. У замонавий темада яратилган ҳар бир асарни қўллаб-қувватлашга, унинг авторига маънавий кўмак беришга, лозим бўлса моддий ёрдам кўрсатишга интилади. Унинг ёзувчиларга муносабатида шу қадар буюк меҳрибонлик борки, улардан Ильичнинг буюк инсон экани яққол сезилиб туради.

Мана, Ильичнинг Серафимовичга муносабатини олайлик. Серафимович революциядан аввалоқ реалистик асарлари билан пролетар ишига анча фойда келтирган эди. Ильич уни чуқур ҳурмат қилар эди. 1920 йилда, май ойида ёзувчининг бошига катта бахтсизлик тушади — унинг ўғли гражданлар уруши frontiда ҳалок бўлади. Владимир Ильич дарҳол ёзувчига мактуб йўллаб, унинг ғамини енгиллатишга, кўнглини кўтаришга ҳаракат қилади. Ильичнинг мактуби ёзувчига сезgirлик билан муносабатда бўлишнинг ажойиб намунасиدير:

«Азиз ўртоқ!

Синглим бошингизга тушган даҳшатли бахтсизлик ҳақида ҳозиргина менга гапириб берди. Қўлингизни қаттиқ сиқишга ва сизга бардамлик тилашга рухсат этинг. Сиз билан тез-тез кўришиб туриш ва яқиндан танишиш орзусини рўёбга чиқаролмаганимга ғоят таассуфдаман. Бироқ асарларингиз ва синглимнинг сиз

тўғрингиздаги ҳикоялари менинг қалбимда сизга нисбатан чуқур ҳурмат-эҳтиром уйғотди ва мен сизнинг ишингиз ишчиларга ва бизнинг ҳаммамизга нечоғлиқ зарурлигини, ҳозир сизнинг бардам бўлиб, оғир кайфиятни енгиб, ўзингизни ишга қайтишга мажбур этишингиз зарурлигини айтишни истардим. Шошиб ёзаётганим учун узр. Яна бир марта қўлингизни қаттиқ қисаман. Сизнинг Ленин».

Бу мактубдаги ҳар бир жумладан, ҳар бир сўздан одамга, ёзувчига чинакам ғамхўрлик, чуқур меҳрибонлик сезилиб турибди.

Владимир Ильич фақат Серафимовичга эмас, бошқа кўпгина ёзувчиларга ҳам ана шундай муносабатда бўлган. Ильичнинг адабиётга, ёзувчига муносабати ҳақида гапирганда кўпинча Ленин билан Горький ўртасидаги дўстликни мисолга келтиришади. Дарҳақиқат, бу икки одамнинг дўстлиги Лениннинг шахсини, камтарлигини, ғамхўрлигини, меҳрибонлигини жуда яхши очиб беради.

Владимир Ильич 1900 йиллардаёқ Горький асарлари билан танишган ва уларни ёқтириб қолган эди. Ильич Горькийни пролетариатнинг буюк ёзувчиси деб ҳисоблар эди. Ильич бутун ҳаёти давомида, умрининг сўнгги кунларига қадар Горький билан дўстлик алоқаларида бўлган, у билан учрашиб, ёзишиб турган. Ильичнинг Горькийга биринчи мактуби 1907 йил 14 августда, сўнгги мактуби эса 1921 йил 6 декабрда ёзилган. Бу мактубларни ўқисангиз, Ильичнинг Горькийга бениҳоя меҳрибон бўлганини, унинг меҳнатига чуқур эҳтиром билан қараганини, ҳаммиша унинг соғлиги тўғрисида қайғурганини, унга маслаҳатлар берганини, уни янги-янги асарлар ёзишга илҳомлантирганини кўрасиз. Ҳатто Горький сиёсий қарашларида, революцияга муносабатида адашганида ҳам Ленин уни жуда эҳтиётлик билан, иззат-нафсига тегмай, қаттиқ ботмайдиган, лекин чуқур ишонч билан суғорилган ибораларда танқид қилади, тўғри йўлга солишга уринади. Ленин ва Горький темаси жуда катта тема. Уларнинг дўстлиги ҳақида жуда катта ишлар ёзиш мумкин. Аммо бу ўринда бир-иккита характерли мисол келтириш билан чекланамиз.

1908 йилда Горький Италияда, Капри оролида яшаган эди. У Ильични Каприга таклиф қилади. Бу вақтда

Владимир Ильич Жанвада эди. Ильичнинг Горький таклифига ёзган жавобида шундай мисралар бор: «Бемалол лақиллашиб, сайр қилиб юришимиз мумкин бўлсин учун Сизнинг олдингизга ишингиз камроқ вақтда боришни ўйлаб турибман». Буни қаранг — Ильич Горькийнинг ишига халақит беришдан тортиниб, бениҳоя назокат билан жавоб ёзган. Бундай мисоллар жуда кўп. Мана яна бири.

1919 йил июль ойида Горькийнинг соғлиғи ёмонлашади. Бундан ташвишга тушган Ильич унинг дам олишини, сайр қилишини уюштироқчи бўлади. Худди шу пайтда Крупская «Красная звезда» пароходида ташвиқот бригадаси билан бирга Волга бўйлаб сузмоқда эди. Ильич Горькийни шу пароходга жойлаштироқчи бўлади. У аввал Горькийга мактуб йўллайди: «Азизим Алексей Максимович! Афтидан, Питерда ўтиравериб, диққинафас бўлиб кетганга ўхшайсиз. Бир жойда ўтиравериш ярамайди. Чарчаб қолади киши. Бир сайр қилишга кўнмайсизми? Иложини қилар эдик. Сизнинг Ленин». Орадан уч кун ўтгандан кейин у Нижний Новгородга, пароходчилик бошқармасига телеграмма юборади:

«ВСЦИК пароходи «Красная звезда» қаердалиги ҳақида телеграмма беринг. Пароходдан сўраб кўринг: Горький боргунча Қозонда кутиб туrolмасмикин ва унга битта каюта беролмасмикан? Жуда илтимос қилман. Совнарком райси Ленин». Худди шу кунлари Ильич Крупскаяга ҳам хат юборади: «Красная звезда»да Горькийга каюта ажратиб бўлмайди деб телеграмма юбордим. У бу ерга эртага етиб келади. Питерда у жуда асабийлашиб қолди. Уни у ердан бир муддат олиб чиқишни жуда истардим. Сен ва бошқа ўртоқлар Горький билан бирга юришдан хурсанд бўласизлар деб ўйлайман. У жуда ёқимтой йигит».

Бу мактубларнинг ҳаммаси 1919 йилнинг ёзида — граждaнлар уруши авжи қизиб турганда ёзилганини ҳисобга олинса, Ильичнинг нақадар бағри кенг, нақадар меҳрибон одам экани янада аён бўлади. Ильичнинг бундай муносабати Горькийнинг ижодида, ғоявий эволюциясида, ўсишида жуда чуқур таъсир кўрсатган. Горький: «Унинг менга муносабати кекса устоз ва меҳрибон-ғамхўр дўстнинг муносабати эди», — деб ёзади.

Бундай мисоллар Ильичнинг фақат назарий планда эмас, амалий жиҳатдан ҳам, кундалик ҳаётда ҳам санъат ва адабиётнинг ривожланишига жуда катта ғамхўрлик қилганини исбот қилади.

«Ленин ва адабиёт» темаси жуда бой тема. Ҳали ўзбек адабиётшунослари бу темани атрофлича ўрганиб, мукамал ишлаб, ундан бугунги адабиётимиз учун фойдали хулосалар чиқарадилар. Биз, табиийки, кичик бир мақолада бу улкан ва масъулиятли темани мукамал қамраб олишга интилганимиз йўқ, балки Ильичнинг ҳаётидан олинган баъзи бир фактлар орқали, унинг дўстлари, сафдошларининг эсдаликларида келтирилган айрим эпизодлар ёрдамида буюк доҳийнинг адабиётга муносабатидаги айрим нуқталарнигина ёритишга ҳаракат қилдик. Аммо ана шунинг ўзи ҳам Ильичнинг адабиётнинг буюк дўсти ва ҳомийси бўлганини, совет адабиётининг биринчи қадамлариданоқ унинг ривожига ҳақида жуда катта ғамхўрлик қилганини яққол кўрсатиб беради.

Турли халқлар адабиётларининг ўзаро алоқаси, ҳамкорлиги ва бир-бирига таъсири масаласи совет адабиётшунослигининг ғоят муҳим ва актуал проблемаларидан биридир. Социалистик система жаҳон системасига айланган, мамлакатимизда эса коммунизм қурилиши борган сари кенг қулоч ёяётган ҳозирги тарихий шароитда адабиётлар дўстлиги ва ҳамкорлиги миллий маданиятларнинг ўзаро яқинлашиш жараёнининг таркибий қисми сифатида намоён бўлмоқда. Шунинг учун ҳам Коммунистик партия бу масалага алоҳида аҳамият бериб, бу жараённи ҳар томонлама қўллаб-қувватлаш ва унинг қонуниятларини илмий асосда чуқур ўрганиш вазифасини қўйди. «Партия СССР халқлари маданиятининг социалистик мазмунини ривожлантиришга катта аҳамият бериб, унинг бундан буён ҳам ўзаро бойиб, яқинлашиб боришига, унинг интернационал негизининг мустаҳкамланишига ва шу йўл билан коммунистик жамиятга хос ягона умуминсоният маданиятининг вужудга келишига ёрдам беради»¹. Коммунистик жамиятга хос ягона умуминсоният маданиятининг вужудга келиш жараёни мамлакатимизда тобора кенгайиб, чуқурлашиб бормоқда. Шунинг учун ҳам бу жараённи ўрганиш, маданий ва адабий алоқалар соҳасидаги бой тажрибаларимизни умумлаштириш ғоят муҳим илмий-назарий аҳамиятга эга. Проблеманинг муҳимлиги ва актуаллиги шу билангина чекланмайди. Жаҳон адабиёти тараққиётининг

¹ Совет Иттифоқи Коммунистик партиясининг Программаси, Ўздавнашр, Тошкент, 1962.

табiiй мантиқи туфайли ва кўп миллатли совет адабиётининг самарали таъсири натижасида социалистик реализм принциплари кўпгина хорижий мамлакатлар адабиётида тобора салмоқли ўрин эгаллаб бормоқда. Европа ва Осиёда социализм йўлига қадам қўйган бир қатор мамлакатларнинг ёзувчилари ҳам, капиталистик мамлакатларда яшаб ижод қилаётган Луи Арагон, Пабло Неруда, Жоржи Амаду, Жек Линдсей каби сўз санъаткорлари ҳам ўз ижодий фаолиятларида совет адабиётининг бой тажрибасига таянадилар. Колониализм асоратидан яқиндагина халос бўлиб, мустақил тараққиёт йўлига кирган Осиё ва Африка қитъасидаги кўпгина ёш адабиётлар олдида ҳам адабий ҳамкорлик ва адабий алоқалар масаласи — адабий жараённинг муҳим амалий масаласи сифатида кўндаланг турибди. Бинобарин, адабий алоқалар ва адабий таъсирлар масаласининг марксизм-ленинизм таълимоти асосида чуқур ҳал қилиниши жуда катта халқаро аҳамиятга ҳам моликдир.

Ниҳоят, социалистик дунё билан капитализм дунёси ўртасида мафкуравий кураш ғоят кескинлашган ҳозирги вазиятда бу проблема яна бир жиҳатдан муҳим аҳамият касб этади. Ҳар қандай йўллар билан социализмни қоралашни касб қилиб олган буржуа «олимлари» СССР халқлари адабиётларининг дўстлиги ва ҳамкорлигини атайин бузиб, туҳмат пардасига ўраб кўрсатишга уринмоқдалар. Адабий алоқалар ва адабий ҳамкорлик масаласининг ҳар томонлама ўрганилиши мана шундай «олимлар»нинг уйдирмаларига, туҳмат ва бўҳтонларига қақшатқич зарба беради. Демак, бу проблема ҳозирги вазиятда муҳим сиёсий аҳамиятга ҳам эга.

Совет адабиётшунослари бу мураккаб проблемани атрофлича ўрганиш соҳасида анча иш қилганлар. Миллий адабиётларнинг рус адабиёти билан алоқаси ва айниқса миллий адабиётлар ривожига Горький билан Маяковский кўрсатган баракали таъсирни ўрганишга бағишланган, шунингдек, миллий адабиётларнинг ўзаро ҳамкорлигини ёритувчи, совет адабиёти билан чет эл адабиётларининг алоқаларини текширувчи ўнлаб монографиялар, юзлаб мақолалар мавжуд. Бу проблемани ўрганиш соҳасида тўпланган бой тажриба 1960 йилда Москвада А. М. Горький номидаги Жаҳон ада-

биёти институтида адабий алоқаларга бағишланган илмий мунозара ўтказиш имконини берди. Мунозарада бу проблеманинг методологияси ва методикасига доир чуқур мулоҳазалар баён қилинди, проблемани ўрганишни янги самарали йўллари белгиланди, қирқинчи ва элгинчи йилларда яратилган кўпгина илмий ишларда мавжуд бўлган догматизм ва схематизм кескин танқид қилинди. Мунозарадан кейин ўтган давр ичида совет адабиётшунослигида бу проблеманинг турли томонларига бағишланган жиддий илмий ишлар яратилди. Аммо мана шундай муваффақиятларга қарамай, адабий алоқаларни ўрганиш ҳамон давр талабларига тўла жавоб бермаяпти. Айниқса, ўзбек адабиётшунослигида пайдо бўлаётган ишларда эътирозга сабаб бўладиган камчиликлар анчагина учрайди. Адабиётлар ҳамкорлиги ва алоқаси проблемаси ғоят кўп қиррали бўлгани ҳолда, ўзбек адабиётшунослари унинг икки-уч томонигагина эътибор берадилар. Масалан, рус адабиётининг ўзбек адабиётига таъсири атрофлича ўрганилади-ю, ўзбек адабиётининг рус адабиётига таъсири деярли ўрганилмайди. Ёхуд ўзбек адабиётига таъсир кўрсатган рус ёзувчиларининг рўйхати жуда чеклаб олинади — бу рўйхат Н. В. Гоголь, Л. Н. Толстой, А. П. Чехов, М. Горький, В. Маяковский каби номлардангина ташкил топади. Масалага бундай ёндашиш, албатта, проблемани ҳар томонлама ёритиш имконини торайтиради. Шунингдек, ўзбек адабиётининг бошқа қардош адабиётлар билан ҳамкорлиги, хорижий шарқ ва ғарб мамлакатларининг адабиётлари билан алоқаси ҳам ҳамон адабиётшуносларнинг диққат марказидан ўрин олган эмас. Илмий ишларимизда учрайдиган яна бир қусур — эмпиризм касалидир. Биз бирор ёзувчининг иккинчи ёзувчига, бирор адабиётнинг иккинчи адабиётга таъсирини кўрсатадиган жуда кўп фактларни баён қиламиз, аммо уларни илмий жиҳатдан чуқур идрок этишга, умумлаштиришга, улар асосида бақувват назарий хулосалар чиқаришга ошиқмаймиз. Натижада, илмий ишларимизнинг қиммати анча пасайиб кетади.

Ниҳоят, кўпгина тадқиқотларда, мақолаларда проблеманинг ғоят мураккаблигини, ўзаро таъсир ва ҳамкорлик жараёни бениҳоя нозик жараён эканини эътибордан қочириб схематик тарзда, бадий ижоднинг

табиатига зид келадиган йўсинда фикр юритамиз. Натижада, бирор ёзувчи ёки бирор адабиётнинг мустақиллиги, миллий ўзига хослиги, бойлиги, оригинал-лиги, новаторлиги камситилади. Адабий алоқаларнинг кун сайин мустаҳкамланиб, мазмунан чуқурлашиб, янги-янги хилма-хил шакллар касб этиб бораётгани бу соҳадаги тажрибаларимизни янада чуқур назарий асосда умумлаштириш вазифасини тақозо қилади. Мазкур мақола, табиий, адабий ҳамкорлик ва алоқалар проблемасининг ҳамма томонларини мукамал ёри-тиш, шу проблемага тааллуқли ҳамма масалаларни битта қўймай қамраб олиш вазифасини ўз олдига қўй-майди. Шунинг учун биз бу ўринда адабий алоқалар проблемасини тўғри ёритишга ёрдам берадиган муҳим бир масалага кўпроқ тўхтадик. Бу — социалистик жамиятда адабий алоқалар ва адабиётлар дўстлиги адабий жараённинг объектив қонунияти экани ҳақида-ги масаладир.

* * *

Жаҳон адабиётининг тараққиёт йўлларида турли миллий адабиётлар бир-бирига дуч келадиган, бир-бири билан учрашадиган чорраҳалар кўп. Миллий ада-биётлар тараққиётининг ҳамма босқичларида уларнинг ўзаро алоқаси ва бир-бирига таъсири адабий жараён-нинг муҳим омили сифатида кўзга ташланади. Шарқ халқларининг ҳам, ғарб халқларининг ҳам адабиёт тарихи бу фикрни тасдиқловчи мисолларга бой. Қадим-ги ҳинд адабий ёдгорликлари араб, форс, тожик ва бошқа шарқ халқларининг адабий ижодига таъсир кўр-сатган. Фирдавсий, Умар Хайём, Ҳофиз, Жомий каби гениал санъаткорлар ўзбек классик шеъриятининг ри-вожланишида катта роль ўйнаган. Ўз навбатида ўзбек классиклари ҳам озарбайжон, қозоқ, қирғиз, туркман, қорақалпоқ, татар адабиётига унумли таъсир кўрсат-ганлар. Қадимги юнон ва рим адабиётининг бой таж-рибаси Уйғониш даврида Сервантес ва Шекспир каби доҳий санъаткорларни озиқлантирди. Шекспир таж-рибаси XIX асрда романтизм ва реализмнинг камолот-га эришишига ёрдам берди. Достоевский ва Толстой-лар жаҳон миқёсида реалистик романнинг ривожла-нишига таъсир кўрсатди. Адабиётларнинг ўзаро

алоқаси ва ҳамкорлигини кўрсатувчи бундай мисолларни кўплаб келтириш мумкин. Бунинг таажжубланадиган жойи йўқ, чунки халқлар ҳеч қачон бир-бирларидан ажралган ҳолда, ўзаро иқтисодий ва спёсий алоқага киришмай яшай олмаганларидек, адабиётлар ҳам ўзаро алоқасиз, ҳамкорликсиз, бир-бирларининг эстетик бойликларидан баҳраманд бўлмай, бир-бирларининг ижодий тажрибаларига таянмай ривожлана олмайди. Аммо ўтмишда турли халқлар ўртасидаги маданий-адабий алоқаларнинг бемалол томир ёйиши, том маънода гуллаб-яшнаши учун зарур шароит йўқ эди. Феодал тузуми ўз табиатига кўра маҳаллий ва миллий маҳдудликни тақозо қилар, бу эса халқлар ўртасида моддий ва маънавий алоқаларнинг ҳар томонлама ривож топишига монелик қиларди. Капиталистик тузум ҳам халқлар ўртасида иқтисодий алоқаларнинг ривожига маълум даражада йўл очса-да, асосий шиори «бўлиб олиб, ҳукмронлик қил!» бўлгани учун миллатларни бир-бирига қарама-қарши қилиб қўяди, миллий низоларни авж олдиради, босқинчилик уруши билан халқларнинг бир-бирига ишончини сусайтиради. Фақат социалистик тузумдагина адабий алоқалар мислсиз тараққий этади, чунки ҳар қандай эксплуатацияни, ижтимоий тенгсизликни, миллий хурофотларни улоқтириб ташлаган, тенглик, биродарлик, бирлик принципларини ҳаётга жорий қилган социалистик жамият тарихда биринчи марта ўлароқ халқлар ўртасидаги биродарликнинг мислсиз ривожига кенг йўл очди. Халқлар дўстлиги жамиятни ҳаракатлантирувчи муҳим кучга айланди, адабиётлар дўстлиги ва ҳамкорлиги эса миллий адабиётлар тараққиётининг объектив қонуниятларидан бири бўлиб қолди. Бу ўринда шуни алоҳида таъкидлаш керакки, биз адабий алоқалар ва ҳамкорликни миллий адабиётлар тараққиётининг объектив қонуниятларидан бири деб ҳисоблар эканмиз, буржуа компаративистларидан фарқ қилароқ, бир адабиётни иккинчи адабиётдан келтириб чиқармаймиз. Буржуа компаративистлари ҳам адабий алоқаларга ва таъсирларга эътибор берадилар, аммо улар бу алоқалар ва таъсирларни адабиёт ривожининг бошқа томонларидан ажратиб қўядилар, уларнинг жамият ҳаётидаги чуқур ижтимоий-идеологик жараёнлар билан алоқада эканини ҳисобга олмайдилар.

Марксистик адабиётшунослик адабий алоқаларга жуда катта эътибор берган ҳолда, адабиёт тараққиёти-ни белгилловчи энг муҳим омил — жамиятнинг ижтимоий-идеологик ҳаёти деб билади. Адабиёт санъат-нинг бир тури сифатида устқурма характериға эға бўлган ижтимоий онг шаклларидан биридир. Бинобарин, унинг ривожланишини белгилайдиган омил конкрет тарихий вазият, унинг ижтимоий ва иқтисодий факторларидир. Адабий алоқалар ҳар қанча муҳим бўлишиға қарамай, у янги адабиётларни вужудға келтирмайди, балки адабий жараёни тезлаштирувчи катализатор ролини ўйнайди. Ҳатто адабий алоқалар адабий жараённинг объектив қонуниятига айланганда ҳам ўзининг кўмакчилик характерини йўқотмайди. Бу ўринда шундай савол туғилиши мумкин: нега ўтмишда адабий алоқалар катта роль ўйнаганиға қарамай, адабий тараққиётнинг объектив қонуниятига айланмайди-ю, социалистик жамиятда шундай бўлади? Социализм жамиятида адабиётлар дўстлиги ва ҳамкорлигининг мислсиз ривожига сабаб бўлган, уни адабий жараённинг муҳим омилиға айлантирган зарурият нима?

Буни янги жамиятнинг ўзига хослигидан, ички тараққиёт қонуниятларидан қидириш керак. Маълумки, коммунистик жамият фақат иқтисодий ва ижтимоий жиҳатдангина эмас, балки маънавий жиҳатдан ҳам бениҳоя тараққий этган жамият бўлади. Бу жамиятда турли халқларнинг моддий, ижтимоий, ирқий, маданий тенгсизликлари барҳам топади. Ҳамма халқлар ягона оила қучоғида қардошларча фаровон ва бахтиёр турмуш кечиради. Ҳозир мавжуд хилма-хил миллий маданиятлар ўрниға ягона умуминсоният маданияти вужудға келади. Ривожланган коммунистик жамиятнинг келажакдаги янгича маданияти ҳақида, унинг шаклланиш йўллари тўғрисида К. Маркс ва Ф. Энгельс шундай ёзган эди: «Эски маҳаллий ва миллий маҳдудлик, хусусий ишлаб чиқариш маҳсулотлари ҳисобига ҳаёт кечирини ўрниға миллатларнинг ҳар томонлама алоқаси ва бир-бириға ҳар томонлама боғлиқлиги пайдо бўлади. Бу моддий ишлаб чиқаришға ҳам, маънавий ишлаб чиқаришға ҳам баб-баравар тааллуқлидир. Айрим миллатлар маънавий фаолиятининг самаралари умумий мулкка айланади. Миллий бир

ёқламалик ва маҳдудлик борган сари йўқола боради ва кўпгина миллий ҳамда маҳаллий адабиётлардан битта умумжаҳон адабиёти ташкил топади»¹.

Ягона умумжаҳон адабиётининг ташкил топиш жараёни тарих тақозоси билан айни бизнинг мамлакатимизда бошланди. Ҳозир биз «совет адабиёти» деган тушунчани қўллар эканмиз, бу тушунча остида ҳар хил тилларда яратиладиган, турли миллий адабиётларнинг механистик уюшмасини эмас, балки умумий қонуниятлар асосида ривожланувчи, яхлит коммунистик идеалга эга бўлган, ҳаётга ягона партиявий кўз билан қаровчи, орзулари, мақсадлари, интилишлари муштарак бўлган ягона организмни тушунамиз. Совет адабиётининг бу хусусиятини 1934 йилдаёқ А. М. Горький таъкидлаб кўрсатган эди. Шундан бери ўтган вақт ичида миллий адабиётларнинг яхлитлиги янада кучайди, уларнинг ғоявий асосларининг муштараклиги чуқурлашди. Бугунги совет адабиётини украин О. Гончар ва М. Стельмах, озарбайжон С. Вурғун ва М. Иброҳимов, арман Г. Севунц ва С. Капутикян, доғистонлик Расул Гамзатов, татар Мусо Жалил, қozoқ Мухтор Авезов, ўзбек Ғафур Ғулом ва Абдулла Қаҳҳор, қирғиз Чингиз Айтматов, тожик М. Турсунзода, эстон Ю. Смуул, чукот Ю. Ритхэу асарларисиз тасаввур қилиш мумкин эмас. Умумсовет адабиёти хазинасини дурдона асарлар билан бойитаётган турли миллат ёзувчиларининг рўйхатини тўла келтириш жуда мушкул иш. Гап рўйхатда эмас. Гап шундаки, бу кун турли миллий адабиётларнинг вакиллари умумий мақсад йўлида бир оиланинг аъзоларидай, қардош биродарлардек енг шимариб хизмат қилмоқдалар. Совет адабиётини ташкил қилувчи турли миллий адабиётларнинг бугунги аҳволига назар ташласак, уларни тараққий этган ва кам тараққий этган, реализмнинг юксак босқичида турган ва ҳали реализмни эгаллаб етмаган адабиётлар деб тасниф қилиш мумкин эмаслигини кўрамиз. Уларнинг ҳаммаси ҳам социалистик реализм асосида ижод қилаётган, умумсовет адабиёти хазинасига ўз улушини қўшаётган тенг ҳуқуқли адабиётлардир. Ҳолбуки, яқин

¹ К. Маркс и Ф. Энгельс, Сочинения, т. 4. М., 1955, с. 428.

ўтмишда бундан атиги ярим аср аввал, революция арафаларида бу миллий адабиётлар тараққиётнинг турли босқичларида турар, ривожланиш даражаларига кўра бир-биридан кескин фарқ қилар эдилар.

Ўтмишдан бизга мерос қолган хилма-хил миллий адабиётлар ичида кўп асрлик ёзма адабиёт анъаналарига эга бўлган рус, украин, арман адабиётига ўхшаш адабиётлар бор эди. Фақат бугина эмас, XIX асрда бу адабиётлар реализмнинг юксак чўққиларини эгаллаб, жаҳон адабиёти хазинасини дурдона асарлар билан бойитган эдилар. Пушкин ва Лермонтов, Гоголь ва Тургенев, Достоевский ва Толстой, Чехов ва Куприн, Иван Франко ва Шевченко, Х. Абовян ва А. Ширвонзода каби номлар бу адабиётлар реализмининг нақадар бақувват ва ҳаётий бўлганининг жонли далилидир. Шу билан бирга, ўзбек, тожик, туркман халқлари ўтмишда кўп асрлик ёзма адабиёт анъаналарига эга бўлсалар-да, тарихий тараққиётнинг ўзига хослиги билан изоҳланадиган сабабларга кўра ҳали реализмни тўла ўзлаштириб етишмаган, шарқ классицизмнинг мустаҳкам қонун-қоидаларини батамом ёриб чиқолмаган эдилар. Қозоқ ва қирғиз халқларининг ёзма адабиётлари эса Октябрь арафасида эндигина дастлабки қадамларини қўя бошлаган, унинг традициялари ҳали суяги қотиб, бир қолипга тушиб етмаганди. Қирғиз ва қозоқ халқлари ёзма адабиётдан кўра бойроқ оғзаки ижодиётга эга бўлганларидан, бу фольклор янги адабиётнинг шаклланишида фавқулодда катта роль ўйнади. Чукчалар, ёқутлар, бурятларга ўхшаш баъзи бир халқлар эса фақат революциядан кейингина ўз миллий ёзувчиларига эга бўлдилар. Уларнинг ёзма адабиёти йигирманчи-ўттизинчи йиллардан шакллана бошлади. Бинобарин, Октябрь революцияси ғалаба қозониб, социалистик қурилиш бошланган дастлабки даврда бизнинг мамлакатимиздаги ҳамма миллий адабиётларнинг умумийлиги, муштараклиги ёхуд бир-бирига яқинлиги тўғрисида гапириш қийин. Аксинча, ўтмишдан бизга ҳар хил тараққиёт босқичида турган, ҳар хил миллий анъаналарга эга бўлган, ўз халқининг ҳаётини ҳар хил бадиий савияда ифодаловчи турли адабиётлар мерос қолди. Уларнинг айримлари тилдаги, тарихий традицияларидаги умумийликка кўра бир-бирларига яқин бўлсалар-да (озарбайжон, ўзбек, тожик адабиёт-

лари ёхуд Болтиқ бўйи халқларининг адабиётлари каби), ҳали ҳаммалари биргаликда совет адабиёти деб аталмиш ягона организмни вужудга келтирадиган даражага етишган эмас эдилар. Улар бунга кейинроқ жуда қисқа муддатли тараққиёт жараёнини бошдан кечиргандан кейингина эришдилар. Бу ўринда ғоят муҳим, ғоят характерли бир ҳодисани кўриш мумкин: айрим халқлар революция туфайли кенг тараққиёт йўлига чиқиб, тараққиётнинг капитализм босқичини бир чеккада қолдириб, феодализмдан тўғри социализмга кўчганларидек, айрим миллий адабиётлар ҳам сакраш йўли билан ўтмишдаги тараққиёт босқичидан социалистик реализмга ўтадилар. Агар баъзи бир адабиётларда (масалан, француз адабиётида) реализмнинг шаклланиш жараёни асрлар мобайнида давом этганини эсласак, СССР халқлари адабиётларининг ўттиз-қирқ йил давомида социалистик реализм методини пухта ўзлаштириб олганини, ҳозир ғоявий кучи, бадиий савияси билан жаҳонни қойил қолдираётган асарлар бераётганини оламшумул тарихий ҳодиса деб ҳисоблаш керак. Шу тариқа биз мамлакатимиздаги адабий жараённинг жуда характерли бир хусусияти билан танишамиз: адабий жараён бизда тез суръатлар билан давом этди. Худди мана шу тез суръатлар билан давом этган адабий тараққиёт туфайли кўпгина миллий адабиётлар қисқа муддат ичида ғоявий-бадиий жиҳатдан ривожланган етук адабиётлар даражасига кўтарилди. Биздаги адабий жараённинг принципиал янги томонларини кўролмаган ёки кўришни истамайдиган мухолифларимиз ҳар хил йўллар билан миллий адабиётларнинг ривожини тан олмасликка уринмоқдалар. Уларнинг фикрича, ривожланаётганига энди ўттиз-қирқ йил бўлган тилларда юксак адабиёт яратиш бўлмайди. Лондонда Ўрта Осиё бўйича тадқиқот маркази томонидан нашр этиладиган «Сентраль Эйшен Ревью» журналича 1959, 1960 ва 1962 йилларда Ўрта Осиё халқларининг адабиётига бағишланган учта обзор мақола босилди. Шулардан бирида: «Тараққий эта бошлаганига эндигина қирқ йил бўлган, бунинг устига биронтаси ҳам прозаик асарлар яратишга мослашмаган Ўрта Осиё тилларида кўп жанрли адабиётнинг бўлиши мумкин эмас», дейилади. Бошқа бир буржуа «адабиётшуноси» бундан ҳам «дадилроқ» гапларни айтади. Г. Моррис

1962 йили «Сервей» деган инглизча журналда босилган мақоласида «Ўрта Осиё совет адабиёти сунъий яратилган адабиётдир», «Адабиётдан совет раҳбарлигининг асосий мақсади роман, ҳикоя, пьеса ва бошқалар каби ҳозирги адабий шакллارни адабиётга зўрма-зўраки сингдириш ва тарғиб қилишдан иборатдир», деб даъво қилади. Совет Шарқига тухмат қилишни касб қилиб олган, ифвогарлик ва бўҳтон билан тирикчилик қилиб юрган Боймирза Ҳайит ҳам «устозлари»дан қолишмайди. У Гаага ва Висбаденда чиқадиган «Сентраль Эйшиетик джорнель» журналида босилган мақоласида ўзбек адабиётини «сунъий яратилган» адабиёт, у «муайян сиёсий кўрсатма» туфайли вужудга келтирилган деб ҳисоблайди. Чет эллардаги бундай мухолифларимизнинг даъволари, тухматларга тўла айюҳаннослари буржуа мамлакатларидаги оддий одамлардан ҳақиқатни яширишга қаратилган. Шу йўл билан улар совет адабиётининг тарихий тажрибасини камситмоқчи бўлишади, унинг таъсирини сусайтиришга уринишади. Ҳақиқий аҳволга бир назар ташлашнинг ўзидаёқ уларнинг «сунъийлик» ҳақидаги даъволари шабадага йўлиққан қоқигулдай тирқираб кетади. СССР халқлари адабиётларининг тез суръатлар билан тараққий этиши бирон миллий адабиётни зўрма-зўракилик билан кучайтириш ёхуд унга сунъий равишда бирор жанрни сингдиришни тақозо қилмайди, аксинча, тараққиёт суръатларининг тезлиги бевосита ҳаётий заруриятлар асосида вужудга келган бўлиб, ҳар қайси миллий адабиётнинг ички имкониятларини мумкин қадар қисқа муддат ичида рўёбга чиқаришга ёрдам беради. Октябрь революциясининг ғалабаси мамлакатимиздаги ҳамма халқларни тараққиётнинг кенг йўлига олиб чиқди. Ўтмишда ижтимоий жиҳатдан анча ривожланган халқлар ҳам, унча ривож топмаган халқлар ҳам социализм қурилишининг умумий жараёнига жалб қилинди. Бу жараёнда мамлакатимиздаги ҳар бир халқ кенг кўламда ижодий яратувчи фаолият билан шуғулланди. Буларнинг барчаси ўтмишда қоқоқ халқларнинг маънавий ўсишига, миллий онгининг ривожига кенг имконият берди. Эски дунё харобалари устида социализмнинг муҳташам биносини қураётган халқлар ўзларининг тарихий тақдирларини билишни, босиб ўтган йўлларини идрок этишни, ижодкорлик фаолиятини

тахлил этишни, ундаги қудратли шижоатни, битмас-туганмас ғайратни туғдирган манбаларни аниқ ҳис қилишни истар эди. Буларнинг барчасини санъат ва адабиёт ёрқин кўзгудек акс эттириб бериши лозим эди. Шу тариқа социализм қурилиши билан боғлиқ бўлган тарихий зарурият бу даврда адабиётнинг тез суръатлар билан ривожланишини тақозо этди. Бироқ бу тарихий заруриятни воқеликка айлантириш керак эди, яъни шу заруриятга кўра миллий адабиётларнинг ривожланиши учун зарур шароит ҳам яратиш лозим эди. Коммунистлар партиясининг ленинча миллий сиёсати, миллий маданиятларнинг ҳар томонлама ривож учун кўрсатган доимий ғамхўрлиги миллий адабиётлар тараққиётининг асосий негизи бўлди. Бу мулоҳазаларни баъзи адабиётлар мисолида конкретлаштириш мумкин. Масалан, ўзбек ва қозоқ адабиётларининг шаклланиш йўлларини олайлик. Янги социалистик воқелик бу адабиётларда жуда тез суръатлар билан бир қатор янги жанрларни вужудга келтирди. Гражданлар уруши йилларида ҳар икки адабиётда илгари мавжуд бўлмаган сиёсий лирика ривожланди (Ҳамза ва Сакен Сайфуллин ижодида), давр олдинга сурган амалий масалаларга зудлик билан бадиий жавоб топиш жараёнида драматургия пайдо бўлди ва ривожланди. Ниҳоят, 20-йилларда реалистик прозанинг дастлабки намуналари (ҳикоялар, повестлар, романлар) пайдо бўла бошлади. Кўрамизки, Ҳамзанинг революцион шеърияти ва ўтқир драмалари, Абдулла Қодирийнинг «Ўтган кунлар» ва «Меҳробдан чаён»и, С. Айнийнинг повесть ва романлари, М. Авезовнинг пьесалари, Сакен Сайфуллиннинг поэмалари ва «Оғир йўллар — қийин довонлар» романи, баъзи бир чет элик сохта «олимлар» айтганидек, зўрма-зўракилик билан сингдирилган, сунъий уринишлар туфайли туғилган асарлар эмас, балки бевосита революцион воқеликнинг конкрет тақозоси, ҳаётнинг ўзидаги мавжуд эҳтиёж, зарурий талаб туфайли майдонга келган. Улар социализм ғояларига хизмат қилишга астойдил бел боғлаган совет ёзувчиларининг ҳаёт талабларига бадиий жавоб беришга интилишининг самараси эди. Революция туфайли пайдо бўлган янги воқелик адабиёт учун жуда кенг, кўп қиррали, мураккаб материал ҳам берди. Бу ҳаётий материал ҳали тарихда мисли кўрилма-

ган, батамом янги материал бўлиб, драматизмга ҳам, фожиага ҳам, гуманизмга ҳам, оптимизмга ҳам тўлиқ эди. Бу янги материал эски традицион формалар, жанрлар рамкасига сиғмасди. Уни бадиий ўзлаштириш ва шу орқали революцион воқеликни ҳаққоний акс этириш учун янги шакллар, янги жанрларга мурожаат қилиш лозим эди. Шу тариқа Ўрта Осиё халқлари адабиётида драма, роман, повесть, поэма ва ҳикоя каби жанрлар пайдо бўлди. Бу жанрларни яратишда ўзбек ва қozoқ ёзувчилари, табиий, қардош адабиётлар тажрибасига суянган. Масалан, Ҳамза ва Абдулла Қодирий кўпроқ озарбайжон ва татар адабиётининг тажрибасига мурожаат қилган бўлсалар, М. Авезов ва С. Сайфуллин биринчи навбатда кўпроқ рус адабиёти тажрибасига суянганлар. Бу ўринда шунини айтиш керакки, бир халқ адабиётида мавжуд жанр формаларидан фойдаланиб, ўз халқининг ҳаёти олдинга сурган мазмунни акс этириш заррача ҳам салбий ҳодиса эмас, балки жаҳон адабиёти тарихида жуда кўп учрайдиган табиий ҳодисадир. Масалан, ҳозирги Европа халқларининг ҳаммасида кенг ўрин тутадиган драма, комедия, трагедия каби жанрлар бир манбадан — қадимги юнон ва рим адабиётидан келиб чиққан. Бугун америка адабиётида роман жанри етакчи роль ўйнайди. Ҳолбуки, романи америкаликлар ўйлаб топган эмас, балки Европада ўрта асрларда пайдо бўлган жанр. Худди шунингдек, Шарқ адабиётида мустақил жанрга айланган «Ҳамса» XII асрда озарбайжон шоири Низомий Ганжавий томонидан яратилиб, кейин бошқа адабиётларга кўчган. Хуллас, бугунги Ўрта Осиё халқлари адабиётига роман, драма ва повесть каби жанрларнинг «зўрма-зўраки сингдирилиши» ҳақида жиддий гапириш адабиёт тарихидан беҳабар одамнинг иши, холос. Бошқа халқлар адабиётида мавжуд бўлган роман ёки повесть каби жанрларни ижодий ўзлаштирамай, улар ўрнига ҳали кўз кўрмаган, қулоқ эшитмаган қандайдир янги жанр ўйлаб чиқаришга уриниш эса аллақачонлар кашф қилинган Американи қайтадан кашф қилишга уринишдай беҳуда ва кулгили гап бўлар эди. Шу тариқа ўзбек, қozoқ ва бошқа қардош халқларнинг янги мазмунга эга бўлган, янги формаларга бой адабиёти муайян тарихий зарурият туфайли, конкрет ҳаётий талаблар тақозоси натижасида пайдо бўлди ва

биринчи қадамлариданоқ қардош адабиётлар тажрибасига суяниб иш кўра бошлади.

Социалистик жамиятга қардош адабиётларнинг ўзаро ҳамкорлиги ва алоқаси «юқоридан» бериладиган кўрсатмалар, буйруқлар, фармойишлар асосида содир бўлмайди, балки янги социалистик адабиётнинг туб моҳиятидан келиб чиқади, бу адабиётнинг асосий методи бўлмиш социалистик реализмнинг табиатида пайдо бўлади. Маълумки, социалистик маданият энг интернационал маданиятдир. Социалистик маданиятнинг бу хусусиятини В. И. Ленин революциядан олдин ҳам, кейин ҳам қайта-қайта таъкидлаган. Социалистик маданият бутун жаҳон халқларининг асрлар давомида яратган маданиятидаги энг яхши традицияларга, энг ижобий хусусиятларга ворислик қилади. Худди шунингдек, социалистик реализм ҳам ўз қобигига ўралиб олган, тор маҳаллий ҳодиса эмас, балки у жаҳон адабиётининг жамики ижобий традицияларини ўзлаштириш асосида ривожланади. «Халқчиллик ва партиявийлик принципларига асосланган социалистик реализм санъатида, — дейилади КПСС Программасида, — турмушни бадий ифодалашдаги дадил новаторлик жаҳон маданиятининг барча прогрессив традицияларидан фойдаланиш ва уларни ривожлантириш билан қўшилади». Шунинг учун ҳам янги адабиёт пойдеворига биринчилардан бўлиб гишт қўйган Ҳамза, Айний, Абдулла Қодирий, Авезов, Сайфуллин каби ёзувчилар ўз излаНИшларида табиий равишда қардош халқлар адабиёти тажрибасига таянадилар. Шу тариқа адабиётларнинг ўзаро ҳамкорлиги ва алоқаси миллий адабиётларнинг социализм шароитида тез суръатлар билан ривожланишини таъминлайдиган энг муҳим омиллардан бири сифатида майдонга чиқади. Шуниси диққатга сазоворки, социалистик жамият тараққий этган сари, миллий адабиётлар ривожланиб, реалистик методни тобора мукамалроқ эгаллаб борган сари адабиётлар ўртасидаги ҳамкорлик сусаймайди, балки тобора мустақамланаверади, дастлабки тасодифий алоқалар ўрнини яхши ташкил этилган, пухта ўйланилган жуда самарали ҳамкорлик эгаллай боради. Адабий алоқаларнинг шаклигина эмас, характери ва мазмуни ҳам бойиб боради; бир томонлама алоқалар ўрнига кўп томонлама, кўп қиррали, мураккаб алоқалар майдонга чиқади.

Буни ҳам турли адабиётлар мисолида жуда аниқ кўриш мумкин. Масалан, 20-йилларда рус ва ўзбек адабиётлари ўртасидаги алоқа, асосан, таржималар орқали амалга ошган бўлиб, рус ёзувчиларининг ўзбек ёзувчиларига ижодий таъсири ҳам анча юзаки, ташқи белгилар орқали ссдир бўлган бўлса, ҳозирги даврда бу алоқаларнинг бениҳоя ривож топганини, шакллари ва мазмуни жиҳатдан ғоят бойиганини кўрмаслик мумкин эмас. Шу тариқа социалистик жамиятда амал қилувчи ўзига хос ижтимоий, иқтисодий ва маънавий факторлар таъсирида турли адабиётларнинг ўзаро ҳамкорлиги ва алоқалари адабиёт тараққиётининг объектив қонуниятига айланади.

Миллий адабиётларнинг тез суръатлар билан ривожланишида адабий алоқалар бениҳоя катта роль ўйнади. Айниқса, ўтмишда тараққиётнинг турли босқичларида турган, реалистик методни турли даражада эгаллаган хилма-хил адабиётларнинг ривожланиб, умумий ғоявий асосга, ягона эстетик идеалга эга бўлган совет адабиёти деб аталмиш яхлит организмни вужудга келтиришида рус адабиётининг роли бениҳоя катта бўлди. Биз жуда кўп китобларимизда, тадқиқотларимизда, мақолаларимизда ўзбек адабиётининг ривожланишида рус классик ва совет адабиёти бениҳоя улкан роль ўйнаганини ва ўйнаётганини қонуний равишда қайта-қайта таъкидлаймиз. Бундан баъзи бир ношуд ва чекланган одамлар, айниқса, чет эллардаги ғоявий мухолифларимиз нотўғри хулосалар чиқаришга уринадилар. Уларнинг фикрича, улуғ рус адабиётининг таъсири ҳам зўрма-зўракилик билан тарқатилади ва адабиётларни бир-бирига қарам аҳволга солиб қўяди. Бу фикрда ҳақиқат борми? Дарҳақиқат, ўзбек, озарбайжон, украин ва бошқа миллий адабиётларга нега, масалан, француз ёки бошқа бирор халқ адабиёти таъсир кўрсатмади-ю, балки биринчи навбатда, айти рус адабиёти таъсир кўрсатди? Агар масалага объектив ёндашиб, яқин тарих фактларига таяниб, мулоҳаза юритсак, рус адабиётининг миллий адабиётлар ривожига етакчи роль ўйнаши бирор шахснинг орзусига ёхуд хоҳишига боғлиқ тасодифий, зўрма-зўраки ҳодиса эмас, балки муайян тарихий асосга эга бўлган қонуний ҳодиса эканини кўрамиз. Гап шундаки, рус адабиёти XIX асрдаёқ жаҳон адабиётининг энг илғор,

энг ғоявий, энг ривожланган отрядларидан бири бўлиб қолди. А. С. Пушкин ва М. Ю. Лермонтов ижоди ҳозиргача жаҳон адабиёти тарихининг энг ёрқин саҳифаларини ташкил қилади. Н. В. Гоголь, Л. Н. Толстой, А. П. Чехов каби ёзувчилар эса танқидий реализмнинг шундай шоҳ асарларини яратдиларки, улар ҳозирги кунга қадар юзлаб, минглаб ёзувчиларнинг ижодий камолотига баракали таъсир кўрсатмоқдалар. Рус адабиёти XIX асрдаёқ жаҳон адабиёти тараққиётига ижобий таъсир кўрсата бошлаган эди. Ўтмишда жуда кўп халқларнинг етук фарзандлари рус адабиётининг етакчилиги ролига жуда юксак баҳо беришган. «Нега бошқа бирон адабиёт эмасу, айти рус адабиёти шундай катта роль ўйнайди?» деган саволга буюк украин ёзувчиси Иван Франко жуда аниқ ва мукамал жавоб берган эди: «Агар Европа адабиётларининг намуналари бизга манзур бўлган, бизнинг эстетик дидимизни ва фантазиямизни ҳаяжонга солган бўлсалар, русларнинг асарлари бизни қаттиқ ҳаяжонлантирган, виждонимизни уйғотган, одамлигимизни уйғотган, фақирларга ва хўрланганларга муҳаббат туйғуларини уйғотган»¹.

Юксак бадиийлик, чуқур ижтимоий мазмун, халқ ҳаёти билан чамбарчас алоқа, даврнинг катта масалаларини дадил қўйиш, ижтимоий муаммоларга бадиий жавоб излаш каби хусусиятлар рус адабиётининг халқаро миқёсдаги жиддий мартабасини белгилади. Бу юксак мартаба социалистик адабиёт яратиш жараёнида ҳам кўпгина ёзувчиларни биринчи навбатда рус адабиётининг бой тажрибасига мурожаат қилишга ундади. Миллий адабиётларнинг вакиллари рус адабиётидан дастлаб янги жанрлар, янги формаларни қабул қилган бўлсалар, кўп ўтмай, бу ўрганиш тобора ижодий тус ола борди. 20 ва 30-йилларда ўзбек, тожик, қozoқ ва қирғиз адабиёти каби адабиётлар рус ёзувчиларидан реалистик методнинг сирларини ўргана бошладилар. Натижада, миллий адабиётларда ҳам чуқур психологизм билан суғорилган, ҳаётнинг муҳим масалаларини кўтариб чиққан, унутилмас характерлар яратган етук асарлар пайдо бўла бошлади. Бу фикрнинг исботи сифатида Ойбекнинг «Қутлуғ қон», Абдулла Қаҳҳор-

¹ И. Франко. Избр. произведения, т. V, М., 1931, стр. 69—70.

нинг «Сароб», Берди Кербобоевнинг «Дадил қадам» каби романларини кўрсатиш мумкин. Миллий адабиётлар ривожлангани сари рус адабиётидан ўрганиш, унинг тажрибаларини ўзлаштириш ҳам тобора кенгайиб, чуқурлашиб бораётир. Масалан, ҳозирги даврни оладиган бўлсак, Асқад Мухтор, Одил Ёқубов, Пиримқул Қодиров, Ҳусниддин Шарипов каби ёзувчиларнинг асарларида буни яққол кўриш мумкин. Асқад Мухтор асарларида уни бирор конкрет ёзувчининг ижоди билан боғлайдиган хусусиятлар йўқ, лекин «Давр менинг тақдиримда» романининг бадий тўқимасида ҳам, услубида ҳам, қаҳрамон характерини очиш принципларида ҳам бугунги рус адабиётидаги етакчи тенденциялар таъсирини кўриш мумкин. Худди шунингдек, Ҳ. Шариповнинг «Қуёшга ошиқман», «Изма-из» каби поэмаларида ҳам бугунги рус поэмачилигидаги илғор тенденцияларнинг ижобий таъсири яққол сезилиб туради.

Миллий адабиётларнинг тез суръатлар билан ривожланишида рус адабиётининг роли нақадар буюк бўлмасин, уларнинг ўзаро алоқаларидан ҳам кўз юмиб бўлмайди. Миллий адабиётларнинг ўзаро ҳамкорлигини бирор миллий адабиётга рус адабиётининг таъсиридангина иборат қилиб қўйсақ, катта ва мураккаб ҳодисани ғоятда саёзлаштириб қўйган бўлур эдик. Миллий адабиётларнинг тез суръатлар билан ривожланишида рус адабиётининг таъсири етакчи роль ўйнаган ҳолда уларнинг ўзаро алоқалари ва ҳамкорлиги ҳам бениҳоя катта роль ўйнайди. Мисолларга мурожаат қилайлик. 20-йилларда ўзбек адабиётининг ривожланишида озарбайжон ва татар адабиётлари билан алоқа жуда катта роль ўйнаган. Айниқса, ўзбек драматургиясининг ривожиди Жаъфар Жаъфарли, Ҳусайн Жовид каби озарбайжон драматурглари, Узеир Ҳожибеков каби («Аршин мол-олон») композиторларнинг роли катта бўлди. Поэзиянинг ривожиди эса Абдулла Тўқай ва Ҳоди Тақташ каби революцион шоирлар ижодининг таъсири, прозанинг ўсишида Ғалимжон Иброҳимовнинг таъсири муҳим бўлди. Шуниси диққатга сазоворки, адабиёт ривожланган сайин, миллий адабиётлар ўртасидаги алоқалар ҳам борган сари мустақамланиб, кўп томонлама характер касб этиб бермоқда. Бугунги ўзбек адабиётини олсак, унинг алоқаларини фақат битта

ёки иккита миллий адабиёт билан чеклаб қўйиш асло мумкин эмас. Ўзбек ёзувчилари бугун қирғиз ва қозоқ адабиёти билан қандай ҳамкорлик қилса, украин, белорус ёки арман адабиётлари каби бошқа қардош адабиётлар билан ҳам шундай мустаҳкам алоқада. Миллий адабиётларнинг бу хусусиятини Г. И. Ломидзе жуда тўғри қайд қилган эди. У миллий адабиётлар ўртасидаги алоқа ҳозирги даврда фақат тилдаги яқинликка, тарихий ёки этнографик яқинликка асосланмаслигини, балки жуда кенгайиб кетганини уқтириб, шундай ёзди: «Совет Иттифоқидаги адабий жараённинг хусусиятларини ҳисобга олиб, дадил айтиш мумкинки, биронта совет миллий адабиёти йўқки, у бошқа ҳамма совет миллий адабиётлари билан жуда кўп хилдаги маънавий иплар орқали боғланмаган бўлсин, бирон адабиёт йўқки, унинг тажрибасига территорияси узоқ, бошқа миллий анъаналарга эга, бошқача тил қурилишига эга халқларнинг тажрибаси ҳам озми-кўпми кирмаган бўлсин».¹ Адабий практикадан бундай кўп томонлама, кўп қиррали алоқаларни исботлайдиган жуда кўп мисоллар келтириш мумкин. Буларнинг барчаси миллий адабиётларнинг ўзаро ҳамкорлиги ва алоқалари адабий тараққиёт суръатларини тезлаштиришга ёрдам берадиган муҳим объектив қонуниятга айланганини яна бир марта исбот қилади.

Бу ўринда шундай савол туғилиши мумкин: адабиётларнинг ўзаро ҳамкорлиги ва алоқаси адабий тараққиётда шу қадар катта роль ўйнаса, бирор адабиётнинг таъсири иккинчи адабиётнинг ўзига хослигини инкор қилмайдими? Унинг мустақил ривожланишига, миллий традициялар асосида ўсишига путур етказмайдими? Бундай саволга салбий жавоб бериш керак. Чунки, биринчидан, биз адабиётларнинг ўзаро ҳамкорлиги ҳақида гапирганда, «ўзаро» сўзига алоҳида урғу берамиз. Агар бу масалани «рус адабиётининг бирор миллий адабиётга таъсири» деган формула асосидагина қарайдиган бўлсак, юқоридаги каби шубҳаларга ўрин бўлиши мумкин. Ҳолбуки, ҳақиқий аҳвол бошқачароқ. Бизда кўпгина миллий адабиётлар рус

¹ Г. И. Ломидзе. В поисках нового. М., Изд-во «Сов. писатель». 1963, стр. 196—197.

адабиётидан ўрганганидек, рус ёзувчилари ҳам миллий адабиётларнинг тажрибаларини ўзлаштириш асосида ўз ижодини бойитиб борадилар. Масалан, ҳозир тарихий роман ёзишга киришган рус ёзувчиси муқаррар равишда Мухтор Авезовнинг ижодий ютуқлари билан, у кашф этган ижодий принциплар билан ҳисоблашиши керак. 1959 йилда ўзбек адабиётининг Москвадаги декадаси вақтида рус ёзувчиси Леонид Ленч ҳаётдаги фожиали воқеаларни юмористик услубда тасвирлашда Абдулла Қаҳҳорнинг тажрибаси ҳамма сатирик ёзувчилар учун ҳам катта мактаб экани тўғрисида яхши гапирган эди. Бугунги ёш рус прозаси ва поэзиясининг ривожига ҳақида гапирганда, унинг тараққиётида Чингиз Айтматов ёки Расул Гамзатов каби санъаткорларнинг муайян таъсирини кўрмай илож йўқ. Худди шунингдек, Н. Тихоновнинг Грузия билан, В. Луговскойнинг Туркманистон билан, В. Инбер ва К. Симоновларнинг Ўзбекистон билан ижодий алоқалари бу ёзувчиларга янги мавзу, янги материалга бериб қолмай, уларнинг услубида ҳам, ижодий принципларида ҳам муайян янгиликлар яратган. Бу ўринда ҳам бир қатор рус ёзувчиларининг миллий адабиётлар тажрибасидан ўрганиш натижасида бойиганини қайд қилиш мумкин. Бинобарин, биздаги адабий алоқалар ўзаро характерга эга, яъни адабиётлар бири устун, иккинчиси унга қарам эмас, балки бири бирига устоз, бири бирига шогирд сифатида ривожланади. Адабий ҳамкорлик ҳеч қайси миллий адабиётнинг ўзига хослигини, мустақиллигини камситмайди. Иккинчидан, бирор адабиёт тажрибасидан ўрганиш ўз миллий адабий анъаналарини ривожлантириш, адабиётнинг миллий ўзига хослигини чуқурлаштириш асосида содир бўлади. Садриддин Айний ижодига мурожаат қилайлик. У 20-йиллардаёқ рус адабиёти тажрибасига суяниб, повесть жанрига мурожаат қилди. Унинг «Бухоро жаллодлари», «Одина» каби повестлари жанр хусусиятлари жиҳатидан Европа адабиётидаги повестлардан фарқ қилмайди. Айни чоқда бу повестларда шарқ классик адабиётидан, биринчи навбатда, тожик адабиёти анъаналаридан ҳам унумли фойдаланилганини кўриш мумкин. Масалан, «Бухоро жаллодлари» композицион қурилиши жиҳатидан тожик прозасининг ажойиб намуналаридан бири бўлмиш «Чор дарвеш»га жуда

яқин туради. «Чор дарвеш»да воқеалар баёни қолиг лаш усулига қурилган бўлиб, асосий ҳикоялар шу қолип ичида айрим қаҳрамонлар тилидан баён қилинади. «Бухоро жаллодлари»да ҳам 1917—1918 йилларда Бухорода содир бўлган тарихий воқеалар ўзига хос фон вазифасини ўтайди-ю, шу фон — қолип рамкасида жаллодларнинг ҳикоялари орқали повестнинг асосий мазмуни очилади. Шуниси характерлики, Садриддин Айнийнинг энг етук, энг мукаммал асари «Эсдаликлар»да ҳам рус адабиётидан ўрганиш, айниқса, мемуар адабиёт тажрибасини ўзлаштириш классик адабиёт традицияларини ўзлаштириш билан чатишиб кетган. Биз «Эсдаликлар»да «Бадойи-ул вақое» каби классик мемуар асарлар традициясини ҳам, шарқ прозасига хос композицион принципларни ҳам аниқ кўраимиз.

Рус ва қардош адабиётлар тажрибасидан ўрганиш адабиётларнинг миллий ўзига хослигини янада чуқурлаштиришини Ғафур Ғулом ва Чингиз Айтматов ижодида ҳам яққол кўриш мумкин. Ғафур Ғулом Ўрта Осиё халқлари шеърятининг энг йирик намоёндаларидан бири. Унинг истеъдоди татар, озарбайжон каби қардош халқлар шеърятидан, форс-тожик ва ўзбек классик шеърятидан баҳраманд бўлиб вояга етишди. Айни чоқда рус шеърятидан ўрганиш Ғафур Ғулом эволюциясида жуда катта роль ўйнади. Ғафур Ғуломга таъсир этган адабий манбалар шу қадар кенглигига қарамай, биз шоирнинг энг яхши шеърлари чинакам миллий руҳ билан суғорилганини кўраимиз. Масалан, унинг 30-йилларда яратган «Яловбардорликка» ёки «Турксиб йўлларида» каби шеърларини олайлик. Уларнинг поэтик қурилишида, поэтик образ яратиш принципларида Маяковский шеърятининг қудратли таъсирини кўриш қийин эмас. Аммо айни чоқда бу шеърларнинг умумий руҳи такрорланмас миллий колоритга эга. «Турксиб йўлларида» шеърининг ҳар мисрасидан кўҳна Туркистоннинг чанг босган тарихи, ўлаётган ўтмиш ва бепоён саҳроларга кириб келган янги ҳаёт гулдуриси сезилиб туради. «Кўкан» поэмасида ҳам 30-йиллар бошидаги рус поэмачилигининг муайян таъсирлари бўлгани ҳолда, бу таъсир шоирга том маънодаги миллий характер яратишга халақит бермаган. Ғафур Ғуломнинг уруш йилларидаги ва кейинги

даврдаги шеърляти ҳақида ҳам шундай дейиш мумкин.

Ҳозирги Ўрта Осиё халқлари адабиётида, эҳтимол, Чингиз Айтматовдек ўзига хос ёзувчи кам топилар. У рус ва Европа прозасининг традицияларидан дадиллик билан жуда кенг фойдаланиб, машҳур повестларини яратди. Унинг повестларидаги лиризм ва психологизм, биринчи навбатда, рус адабиётидан самарали ўрганишнинг натижаси. Бу ўрганиш эса унинг асарларидаги миллийликни жуда катта бадий куч билан ифодалашга имкон бердики, натижада «Жамила», «Бўтакўз», «Биринчи ўқитувчи», «Сарвқомат дилбарим» каби повестлар орқали жаҳон китобхони Қирғизистон деган янги оламни, қирғиз деган ажойиб қалбли халқни кашф этди. Баъзан, Чингиз асарларида том маънодаги қирғиз миллий характери йўқ, деган даъволар бўлиб қолади. Менимча, бундай даъволар «миллий характер, миллийлик» деган тушунчани бир томонлама англаш оқибатида туғилган. Баъзан «миллийлик» деганда у ёки бу халққа хос бўлган қолақ хислатлар, эски урф-одатлар, ўлиб бораётган анъаналар тушунилади. Гўё шу сифатларни ифодаловчи характер миллий бўлади-ю, улардан маҳруми — умуминсоний характер бўлади. «Миллий характер»ни бундай тушуниш мутлақо хато. Миллий характер ҳар қайси миллатга хос бўлган энг яхши сифатларни, фазилатларни ифодалайдиган характердир. Ниҳоят, миллийлик тушунчаси тарихий тушунча эканини, ўсиб, ўзгариб борадиган, мукаммаллашиб борадиган ҳодиса эканини унутмаслик керак. Шубҳасиз, бугунги ўзбек ёки қирғиз миллий характери бундан ўттиз-қирқ йиллар аввалги миллий характердан тубдан фарқ қилади. Социалистик тузум одамларни қайта тарбиялайди, уларда жуда кўп янги сифатлар ва фазилатлар яратадики, вақти келганда улар янги миллий характер сифатида шаклланади. Ҳақиқий ёзувчи ҳаётда, одамлар характерида пайдо бўлаётган мана шу ўзгаришларни тез пайқаши ва бадий акс эттириши керак. Рус ва бошқа халқлар адабий тажрибасидан ўрганиш Чингиз Айтматовга қирғиз халқининг бугунги янги миллий сифатларини юксак бадий шаклда акс эттиришга ёрдам берган. Бу мисоллар яна бир қарра адабий ҳамкорлик ва адабий алоқалар миллий адабиётларнинг традицияларини, ўзига хослигини инкор

этмасдан, аксинча, уларнинг янада тўлароқ намоён бўлишига ёрдам беришини исбот қилади.

Адабиётларнинг ўзаро ҳамкорлиги ҳеч қайси адабиётнинг миллий ўзига хослигини инкор этмаганидек, биронта ёзувчининг ижодий ташаббусини, оригиналликни, новаторлигини ҳам заррача чекламайди. Аксинча, ҳар бир миллий адабиётнинг чинакам новаторлиги кўп миллатли совет адабиётининг коллектив ижодий тажрибасига таянгани ҳолдагина вужудга келиши мумкин. Адабий практикага назар ташласак, кўпгина ёзувчиларнинг ички имкониятлари қардош адабиётлардан ўрганиш натижасида янада тўла намоён бўлганини, таланти балоғатга эришганини кўриш мумкин. Ўзбек адабиётида том маънодаги биронта новатор асар йўқки, у қардош адабиётлар тажрибасидан ташқари пайдо бўлган бўлсин. Масалан, Ойбек ижодини олайлик. У адабиёт оламидаги биринчи мустақил қадамларидан бошлабоқ қардош адабиётлар тажрибасини ва айниқса, рус адабиётининг йирик намояндалари ижодини чуқур ўрганди. Буни Ойбекнинг ўзи бир неча марта таъкидлаган. Ойбек бир мақолада шундай деб ёзади: «Менинг қаламим рус адабий-бадий фикрига жуда-жуда бурчдордир. Рус адабиёти мактабидан олган сабоқларим бениҳоя кўп ва қимматлидир».¹ Бошқа бир мақолада эса Ойбек рус адабиётининг тажрибаси ўзбек адабиётининг ривожига катта роль ўйнаганини шундай таъкидлайди: «Рус маданияти ва аввало, рус адабиёти ўзининг революцион анъаналари, халқчиллиги, гуманизми билан, ўзининг юксак бадий маҳорати билан ўзбек совет адабиёти тараққиётига самарали таъсир кўрсатиб келди ва кўрсатмоқда. Ўзбек совет адабиёти биринчи авлодининг намояндалари бўлмиш бизлар Улуғ Октябрь социалистик революциясининг дастлабки кунларидан бошлабоқ, буни ҳис этганмиз».² Дарҳақиқат, Ойбек шеъриятида А. Блок ижодининг таъсири, прозасида эса А. М. Горький таъсири яққол сезилиб туради. Албатта А. М. Горькийнинг «Она» романи билан «Қутлуғ қон» романи ўртасида ҳеч қандай ташқи ўхшаш-

¹ «Қизил Ўзбекистон» газетаси, 8 январь, 1950 йил.

² «Ўзбекистон коммунисти» журнали, 10-сон, 1963 йил, 59-бет.

лик йўқ. Баъзан Йўлчини Павел Власовга қиёс қиладилар ва Йўлчининг революцияга келиш йўлида «Она» романининг таъсирини кўрадилар. Менимча, «Қутлуғ қон» романида Горький традицияларини бошқа нарсадан излаш керак. Ойбек Горькийдан ҳаётни кенг эпик планда тасвирлашни, ҳаётдаги етакчи, илғор тенденцияларни кучайтириб кўрсатишни, революцион онгнинг шаклланиш йўлларини чуқур психологик анализ қилиш усулини ўрганди. Хўш, бу ўрганиш қандай натижа берди? Биз Ойбекнинг Горькийдан ўрганганини асос қилиб олиб, «Қутлуғ қон» романи мустақил қимматга эга эмас, деган хулосага кела оламизми? Йўқ, албатта. Аксинча, Горькийдан ўрганиш Ойбекка чинакам новаторлик хусусиятига эга бўлган роман яратишга ёрдам берди. «Қутлуғ қон» ўзбек адабиётининг реализмини бир поғона янги босқичга кўтарди. Романинг новаторлиги — ўша вақтгача ўзбек адабиётида ёритилмаган воқеликни, революция арафасидаги ўзбек ҳаётини кенг кўламда акс эттирганидагина эмас, балки биринчи навбатда, социалистик реализм принципларини янада чуқурлаштирганида. Қардош адабиётлар тажрибасига таяниб яратилган бу асар ўз навбатида кўп миллатли совет адабиёти хазинасига ҳисса бўлиб қўшилди ва бошқа қардош адабиётларга таъсир этиб, социалистик реализмнинг ривожланишига ёрдам бера бошлади. Худди шунга ўхшаш ҳодисани Абдулла Қаҳҳор ижодида ҳам аниқ кўриш мумкин. Кўп миллатли совет адабиётида ўзига хос ўрин тутувчи Абдулла Қаҳҳорнинг ҳам сатирик таланти Н. В. Гоголь, Л. Н. Толстой, А. М. Горький ва айниқса, А. П. Чехов каби ёзувчилардан ўрганиш натижасида вояга етди. Абдулла Қаҳҳор ҳам рус ёзувчиларидан нимани қандай ўргангани ҳақида қайта-қайта ёзган. Чехов ижодидан ўрганиш натижасида Абдулла Қаҳҳор «Бемор», «Анор», «Ўғри», «Минг бир жон», «Даҳшат» каби ҳикояларини яратдики, бу ҳикоялар ҳам том маънодаги новатор асарлар сифатида адабиётимиздан мустаҳкам ўрин олди. Бу ҳикояларнинг новаторлиги ҳам «Қутлуғ қон» романидаги каби мавзуда, материалидагина эмас, биринчи навбатда оддий инсонга, ўтмишда истибодод кишанлари остида суяклари зирқираган, хор бўлган қашшоқ, фақир инсонга муҳаббат туйғусида, инсоннинг инсонлигини ҳайқариб айтишида. Ниҳоят, бу ҳикоялар-

нинг новаторлиги улардаги реализмнинг чуқурлигида.

Ойбек ва Абдулла Қаҳҳор мисолида қардош халқлар адабиётидан ўрганишнинг яна бир муҳим хусусиятини кўрамиз: бу хусусият шундан иборатки, қардош халқлар адабиётидан ўрганиш ҳамisha ижодий характерга эга бўлиши керак. Афсуски, миллий адабиётларда айрим ҳолларда бир адабиёт ёхуд бирор ёзувчи тажрибасидан ўрганиш тақлид рамкасида чикмай қолади. Бундай ҳолларда ўрганаётган ёзувчи бошқа бир ёзувчининг асарига мавзуни, сюжетни, характерларни ёки адабий усулларни бир оз миллийлаштириб кўчириб қўя қолади. Бу йўл мутлақо самарасиз йўлдир. Горький ҳар қанча буюк бўлмасин, унинг асарларига тақлид қилиб ёзилган асар ҳеч қачон ўртамиёна даражадан юқорига кўтарилмади. Горький ижоди битмас-туганмас хазина, аммо бу хазинанинг ноз-неъматларидан тўғри фойдалана билиш керак. Горькийдан ижодий ўрганиш нима? Бунинг маъносини немис шоири Йоганнес Бехер жуда яхши очиб берган: «Бунинг маъноси шундай: унинг кузатувчанлигини, одамларни реалистик тасвирлашдаги маҳоратини қабул қилинг, ундан проблемаларни фақат унгагина хос бўлган специфик бадиий воситалар билан ҳал қилиш йўлини ўрганинг. Горькийдан ҳамisha буюк шоғир бўлиб қоладиган одамгина инсониятнинг буюк устози бўла олиши мумкинлигини ўрганинг, Горькийдан ўрганиш маҳоратини ўзлаштиринг».¹ Адабиётларнинг ўзаро ҳамкорлиги ва алоқаси тақлидчиликни, тайёр усуллар ва сюжетларни, проблемалар ва характерларни кўчириб олишни инкор қилади. Бу алоқалар, ўзаро ўрганиш ижодий характерга эга бўлгандагина, бирор адабиётдан ўрганилган нарса ўрганаётган ёзувчининг ижодий лабораториясида қайта ишланиб, бойитилган ҳолда қайта туғилгандагина новаторлик майдонга келиши мумкин.

Бир вақтлар В. Г. Белинский бир ёзувчининг иккинчи ёзувчига таъсирини қуёшнинг гиёҳга таъсирига ўхшатган эди. Дарҳақиқат, адабиётлар дўстлиги, уларнинг мустаҳкам алоқаси, ўзаро таъсири социалистик

¹ И. Бехер. В защиту поэзии, М., 1959, стр. 264.

жамиятда шундай қудратли бир кучки, у қуёш каби ҳар қайси миллий адабиётнинг тараққиёт йўлини ёритиб туради, унинг ички кучларини тўлароқ рўёбга чиқаради, реализм чўққиларига боришига кўмак беради, миллий ўзига хослик ва новаторлик сари бошлайди. Шунинг учун ҳам биз адабиётларнинг ўзаро ҳамкорлиги ва алоқасини социалистик жамиятдаги янги адабий жараённинг объектив қонуниятларидан бири деб ҳисоблаймиз.

Абдулла Қаҳҳорнинг ён дафтарида «адабиёт атомдан кучли, аммо унинг кучини ўтин ёришга сарфлаш керак эмас» деган ҳикматли гап бор. Ёзувчи буни бадий ижоднинг асосий принципларидан бири деб билади. Бу принципнинг маъноси шундан иборатки, ёзувчи ҳаётдаги сон-саноксиз ҳодисалардан, хилма-хил воқеалардан энг муҳимларини, жамият тараққиётига фойда етказадиганларини танлай олиши, ҳаммага ибрат бўладиган, ҳамманинг маънавий дунёсини бойита оладиган фикрлар, умумлашмалар, хулосаларни айтиши лозим. Шунинг учун ҳам Абдулла Қаҳҳор ҳамisha ҳаётдаги катта масалаларни қаламга олишга, халқ тилининг учуда турган гапларни топиб айтишга интилади. Бироқ ҳаётда муҳим масалалар жуда кўп.

Ҳар қайси ёзувчининг шахсий тажрибаси, ҳаётга муносабати, дунёқараши, ғоявий-эстетик позицияси, тафаккур даражаси унинг қизиқиш доирасини белгилаб беради. Шунга кўра ҳар қайси ёзувчининг бутун ижоди давомида қайта-қайта мурожаат қиладиган асардан асарга кўчиб, тобора чуқурлашиб борадиган темаси ёки темалари бўлади. Абдулла Қаҳҳорнинг ана шундай сеvimли темаларидан бири — ўзбек аёлининг тарихий тақдири масаласидир. Ёзувчи адабиёт даргоҳига қўйган биринчи қадамлариданоқ, бу темага мурожаат қилган ва шундан бери ўтган қирқ йил давомида бу темада ўнлаб асарлар яратган. Бу тасодифий эмас, албатта. Социалистик тузумнинг оламшумул тарихий муваффақиятларидан бири аёллар масаласида жуда аниқ кўринади. Ўтмишда эзилган, одам ўрнида кўрилмаган, «сочи узун, ақли қисқа» ҳисобланган муштипар

аёл Октябрь туфайли чинакам эркинликка чиқди ва атиги эллик йил ичида бениҳоя юксак мартабага кўтарилди. Ўзбек аёли Октябрь шарофати билан нимага эришганини, ким эди-ю, ким бўлганини, унинг ярим асрлик машаққатли кураш йўли қандай кечганини, унинг янги парвозига халақит бераётган хурофотлар қолдигини тсавирлаш ёзувчига социализм қурилиши тарихий тажрибаларини бадиий умумлаштириш имконини беради. Шу туфайли ўзбек аёлининг тарихий тақдири темаси Абдулла Қаҳҳорни ҳамisha қизиқтириб келди.

Абдулла Қаҳҳор асарларида аёлларнинг аҳволи, ўтмишда эзилгани, ҳозир ёруғликка чиққани ҳақида узундан-узоқ мулоҳазалар юритмайди, кишини зериктирувчи сафсаталарга берилмайди. У чинакам санъаткор сифатида ҳаётнинг ўзини кўрсатади-қўяди. Гўёки, у аллақандай сеҳрли бир ҳаракат билан пардани кўтаради-ю, сизни шу пайтгача ўзингизга нотаниш бўлган оламга олиб киради. Сиз китоб ўқиётганингизни унутиб, бутун вужудингиз билан ёзувчи тасвирлаган воқеалар ичига шўнғиб кетасиз, қаҳрамонлар сизнинг танишингизга, қадрдон одамингизга айланади. Ўзингиз сезмаган ҳолда, уларнинг баъзи бирларига далда бера бошлайсиз, кўнглини кўтарасиз, баъзиларига ҳавасингиз келади, баъзиларидан нафратланасиз. Уларнинг тақдири орқали сиз ҳаёт билан танишасиз, ҳаёт тўғрисида, ундаги тартиблар, расм-русмлар ҳақида ўйлай бошлайсиз. Ёзувчи тасвирлаган воқеалар ва одамлар характери таъсирида миянгизда муайян хулосалар пишади — тасвирланган ҳаёт устидан ҳукм чиқарасиз.

Абдулла Қаҳҳор қатор асарларида ўзбек аёлининг ўтмишдаги ҳаётини жуда чуқур тасвирлайди, унутилмас лавҳаларда, бениҳоя ҳаётий характерларда, уларнинг тақдирида аёлнинг ночор аҳволини кўрсатиб беради. Бу жиҳатдан, «Бемор», «Анор», «Даҳшат» каби ҳикоялари алоҳида ажралиб туради.

«Бемор» — ҳажм жиҳатидан жуда кичкина, «митти» ҳикоя. Ундаги воқеа ҳам ғоят оддий — Сотиболдиннинг хотини оғриб қолади-ю, вафот этади. Одамнинг касалга чалиниши, ҳасталик туфайли вафот этиши — табиий нарса, бунинг ҳайрон қоладиган жойи йўқ. Аммо санъаткорнинг сеҳрли қалами остида мана шу оддий, табиий воқеани баён қилувчи шапалоқдеккина ҳикоя ўтмишни қораловчи даҳшатли айбномага айла-

нади. Сотиболди ҳам, унинг хотини ҳам ўтмишдаги ғайри инсоний тартибларнинг, ижтимоий тенгсизликнинг, қашшоқликнинг қурбони. Ёзувчи жуда аниқ топилган, тежаб ишлатилган деталлар орқали ўқувчини ана шу хулосага олиб келади. Эҳтимол, Сотиболдининг хотини тузукроқ даволанганда, малакали медицина ёрдами олганда тузалиб кетиши мумкин эди. Аммо «докторхона деганда Сотиболдининг кўз олдига извош ва оқ подшонинг сурати солинган 25 сўмлик пул келади». 25 сўм! Эртадан-кечгача офтобшувоқда говронлар ичига кўмилиб сават тўқийдиган Сотиболди эса, жуда ёрлақаганда баққолдан йигирма танга қарз олиши мумкин. Унинг хўжайини Абдуғанибойга 25 сўм чўт эмас, албатта. Аммо у девонайи Баҳоваддин билан Ғавсулаъзамга садақа аташни маслаҳат беришдан нари ўтмайди. Чор-ночор Сотиболди хонаки тадбирларга мурожаат қилади: хотинини ўқитади, хипчин билан савалатади, чилёсин қилдиради. Сотиболдининг «кўнгилга армон бўлмасин» маъносида қилган бу ҳаракатлари чўкаётган одамнинг хас-чўпларга ёпишишини эслатади. Ёзувчи бемор атрофидаги вазиятни жуда ихчам ва жуда аниқ тасвирлайди: «Тўрт яшар қизчаси қўлига рўмолча олиб, онасининг юзини карахт, нимжон, хира пашшалардан кўриydi, баъзан қўлида рўмол билан, мукка тушиб ухлаб қолади. Ҳамма ёқ жим. Фақат пашша ғинғиллайди, бемор инграйди; ҳар замон яқин-йироқдан гадои товуши эшитилади». Фақат хира пашшаларнинг ғинғиллаши, беморнинг инграши, гадойнинг аҳён-аҳёндаги товуши билан бузиладиган гўристон сукунатига ўхшаш бу совуқ жимлик ҳикояда муайян руҳий кайфият туғдирибгина қолмайди, қаҳрамонлар бошига тушган мусибатнинг қанчалик оғирлигини янада бўрттиради. Сотиболди — қаҳри қаттиқ дунёнинг тажовузи қаршисида ҳимоясиз, ночор. У фақат талвасага тушиши, бошини ҳар томонга уришигина мумкин, қўлидан бошқа нарса келмайди. Зулмат дунёсида, тенгсизлик оламида, фожиа қаршисида нотавонлик, ожизлик биргина Сотиболдининг қисмати эмас. Ҳикояда шундай деталь бор: талвасага тушиб, карахт бўлиб қолган Сотиболди кўшниси — бир кампирни ёрдамга чақиради: «Кампир беморнинг тўзиган сочларини тузатди, у ёқ-бу ёғини силади, сўнгра... ўтириб йиғлади». Бемор, Сотиболдигина эмас, шўринг қурғур кампир

ҳам тақдир зарбалари қаршисида ожиз, нотавон. Сотиб-олдилар фожиасининг бутун даҳшати ҳар куни саҳарда худодан онасининг дардига шифо сўраб, дуо қиладиган тўрт яшар «беғуноҳ гўдак» орқали янада чуқурроқ очилади. Ҳикоя финалида онанинг жасади ёнида маъсума гўдакнинг уйқусираб айтган «худое аямди дайдига даво бейгин» деган сўзларини ўқир экансиз, бу сўзлар бизга гўдак қалбидан чиққан илтижо эмас, инсонни шунчалар хор қилган, тилсиз, заиф, нотавон қурбонга айлантирган, уни хурофот чилвирлари билан бўғовлаб ташлаган разил дунёга қарши юрагимиз қаъридан кўтарилган лаънат нидосидай туюлади. Мана, ўтмишдаги бир камбағал, муштипар аёлнинг тақдири...

«Анор» ҳикоясида ёзувчи ўтмишнинг яна бир фожиасини кўрсатади. Туробжоннинг хотини анорга бошқоронғи. Бу ҳол Туробжонни ўғирлик қилишга мажбур этади. Анор туфайли ўғирлик қилиш бемаъни нарса, аммо биз Туробжонни қораламаймиз. Туробжон оми одам. Унинг умри бировларнинг эшигида ўтган. Ҳозир ҳам «саҳаримардондан сув ташиб, ўтин ёриб, ўт ёқиб...» тирикчилигини ўтказади, қозон зангидан қатиқ ҳам ранг киритолмайдиган даражада қора бўлса ҳамки, гўжаси қайнаб туради. Бу азоб-уқубатли, машаққатли дунёда унинг бирдан-бир илинжи, кўнглига равшанлик бахш этадигани —хотини. У—хотинини севади. Бу севги китобларда битилган кўтаринки севги эмас, балки оддий одамлар ўртасида кўп бўладиган, бир оз дағал, кундалик ташвишларга кўмилиб, кўникмага айланиб кетган севги. У хотинининг истагини бажаришдан, унинг кўнглини олишдан ҳузур қилади, унга ширин гаплар айтгиси, бошини силагиси келади. Хотинининг ҳам оламда бирдан-бир суюнчиғи Туробжон. Аммо бахт уларга кулиб қарамайди. Хотини бир қадоқ анор учун умрининг ярмисини беришга тайёр, аммо «анор—фалон пул». Туробжон хотинининг кўнглини олиш учун хўжайинга «билдирмасдан.. ўзидан сўраб» асал келтиради. Эр-хотин орасида гап қочади. Бу жанжал «гапни ковласа, гап чиқади» қабилида эмас, қўли қисқалиқдан, муҳтожликдан, ночорликдан туғилган доимий алам туғени эди. Шу алам туфайли Туробжон хотинига «бошқоронғи бўл, эвида бўл-да»,— дейди, шу алам туфайли хотини ҳали туғилмаган болани «ер юткур»,— дейди. Бу алам уларни бир-бирига аччиқ-аччиқ, теккан

жойини жизғанак қилиб куйдирадиган гаплар айтишга мажбур қилади. Ёзувчи ночорлик, қашшоқлик алами туфайли тўлқин каби устма-уст ёпирилиб келадиган жаҳл ва зардаларни бениҳоя нозик санъат билан, гоят табиий ва ишонарли қилиб тасвирлаган. Жанжал гоҳ пасайиб тинай дейди, гоҳ шиддат билан авжга чиқади. Бу жанжал оиладаги энг азиз нарсага — тотувликка рахна солади, хотиннинг «оламда суянгани эри, бирдан-бир орзуси — анор эди», жанжал оқибатида «бирданига ҳар иккиси ҳам йўққа чиқади».

Бу ҳикояда ҳам адиб шундай деталлар топадики, улар ҳикоя замиридаги катта гоини, муҳим ҳаётий ҳақиқатни тўла очишга хизмат қилади. Эр-хотин анор жанжалини қилар экан, Муллажон қозининг уйдан кетма-кет мушак отилади. Мушак хотинга Муллажон қозининг боғини эслатади. У боғни кўрган эмас, таърифини эшитган, «боғ эмас, анорзор... Анор дарахтларида анор шиғил, чойнакдай-чойнакдай бўлиб осилиб ётипти...» Туробжон эса мушак туфайли мураккаб ҳисоб-китобга берилади: «Битта мушак уч мири... юзта мушак отилса... биттангадан юз танга. Бир миридан кам — етмиш беш танга бўлади». Туробжон бир ойда ўн саккиз танга топади. Одамлар бир кечада етмиш беш тангани ҳавога совуради. Шу тариқа ёзувчи секин-аста бизни бир ҳақиқатга — Туробжон ва хотинининг фожиаси, бахтсизлигининг сабаби — ижтимоий тенгсизликдир деган ҳақиқатга бошлайди. Ўқувчи ҳам ҳикоядаги воқеадан Туробжоннинг хотини каби «камбағалчилик ўлсин» деган хулосага келади.

«Даҳшат» ҳикоясида «Бемор» ва «Анор»дан фарқ қилароқ, янги типдаги қаҳрамон образи яратилган. Ҳикоя қаҳрамони — Олимбек додхонинг хонадонига саккизинчи хотин бўлиб тушган — Унсин. Эътибор берган бўлсангиз, ёзувчи «Бемор»да ҳам, «Анор»да ҳам аёлларнинг номини атамайди. Уларнинг бири — Сотиболдининг, иккинчиси — Туробжоннинг хотини, холос. Ёзувчи гўёки бу билан уларнинг пассивлигини, ўша тузумнинг қурбони эканини, ўша дунёда ҳатто бирор номга муносиб кўрилмаганларини таъкидламоқчидай бўлади. «Даҳшат»да бошқача аҳволни кўрамиз. Тўғри, бу ҳикояда ҳам автор воқеанинг қайси йилларда содир бўлаётганини айтмайди, Унсиннинг портретини, қиёфасини, ўйларини батафсил очмайди. Балки ўз ус-

лубига содиқ қолган ҳолда хассослик билан ёрқин деталлар орқали, воқеани психологик жиҳатдан чуқур асослаб, ўтмишнинг қора башарасини очади. Додхо — пайғамбар ёшига етган одам. Шунга қарамай, кўнглига келган номаъқулчиликни қилади. Етти хотин устига беш ой аввал Унсинга уйланган. Уйда унинг дегани деган, саккиз хотин устидан у ҳам худо, ҳам қози. Кўчадан кириб келса, хотинлар бири чопонини, бири салласини олишга, бири маҳсисини тортишга шошади. Ҳаммаси Додхонинг қовоғига қарайди, унинг бурнидан оша гап айтишга ҳеч кимнинг ҳадди йўқ. Саккиз ҳуқуқсиз, тилсиз, қўлтабиат аёл қамалган Додхонинг уйи тириқлар гўристонига ўхшайди. Мана шу гўристонга тушган ёшгина ганжиравонлик Унсин учун бу ерда яшайдан кўра ўлим афзал. Ёзувчи бизга Унсиннинг биографиясини кўрсатмайди, унинг қалбида Додхога тик қарашга, ботиниб сўз айтишга куч берган шижоат қаердан пайдо бўлганини тасвирламайди. Аммо Додхо уйдаги эпизод шу қадар шиддат билан, шу қадар ўткир драматизм билан тасвирланадики, биз Унсиннинг ҳикоядаги ишига, мардлигига ишонамиз, унинг Додхога айтган гапларидан Унсиннинг қалбидagi эзгу орзуси, ҳаётини ҳам беришга тайёр орзуси нима эканини билиб оламиз. Ташқарида даҳшатли бўрон қутуриб, ҳамманинг кўнглига ваҳима чўктириб, пайғамбар ёшидан ошган Додхони нариги дунёни ўйлашга мажбур қилиб турган кезде Нодирмоҳбегим битта қўйдан гаров боғлаб, гўристонга пичоқ санчиб келман деган йигит воқеасини айтиб беради. Узоқ жимликдан кейин Унсин ёнида ўтирган кундошига шивирлаб:

«— Ўлсин, нокас одам экан... битта қўйни деб... кошки арзийдиган бўлса! — деди». Кечаси ваҳимали гўристонга пичоқ санчиб келиш диний хурофотлар қонига сингиб кетган одамлар назарида — катта қаҳрамонлик. Аммо Унсин бундай қаҳрамонликни — қўй учун қилинадиган қаҳрамонликни тан олмайди. Камбағалгина одамнинг фарзанди, эҳтимол, умрида дурустроқ кийим киймаган, бирон марта тилла балдоқ тақмаган Унсин учун қўйдан буюкроқ орзу бор. Бу орзу — озодлик, Додхо зиндонидан қутулиш, очиқ ҳавода тўйиб-тўйиб нафас олиш. Йўқ, Унсин революционер эмас, у ҳали эски дунёга қарши онгли кураша

олмайди. Аммо у Туробжон ва Сотиболдининг хотини каби тилсиз, ночор ҳам эмас. У эркни қўмсайди ва шу иштиёқ йўлида ҳалок бўлади. Ҳикояда Унсинни ҳалок қилган нарса қўрқув, ваҳима, гўристон даҳшати эмас, Додхо эканлигига, додхолар дунёси эканига ишора бор. Унсиннинг жасорати беиз қолмайди, у Додхо хонадонининг томирига болта уради, тилсиз кундошларининг қалбида сўниб қолган одамлик ҳисларини ўт олдиради. Нодирмоҳбегимнинг бу даргоҳдан кетиши додхолар дунёсининг чириклигига ишора.

Абдулла Қаҳҳор 1966 йилда босилиб чиққан «Ўтмишдан эртақлар» китобида яна бир бор ўзбек аёлининг ўтмишдаги фожиали ҳаётини қаламга олади. Тўғри, бу китобда ўзбек аёлининг ўтмишдаги ҳаёти фақат бир бобда — «Хур қиз» бобида ҳикоя қилинади. «Хур қиз» «Бемор», «Ўғри», «Даҳшат» каби ҳикояларидан фарқ қилади. Бу фарқ шундаки, уларда ҳаёт ҳақиқати бадий тўқима билан чатишиб кетган, яъни бу уч ҳикояда тасвирланган воқеанинг биронтаси ҳам, айнан ҳаётда содир бўлган эмас. Ёзувчи ўтмишда ўзи кўрган ёки кейинчалик эшитган бирорта реал ҳодисани олади-ю, уларни санъат қонуниятига кўра ҳаёлида қайта ишлаб, бадий тўқима билан тўлдириб, ўзгартириб, ҳикояга айлантиради. «Ўтмишдан эртақлар» — бошқача ёзилган. Бу китоб Абдулла Қаҳҳорнинг болаликда бошидан кечирган воқеалари, ўз кўзи билан кўрган одамлари, уларнинг тақдири ҳақида ҳикоя қилади. «Хур қиз»даги Савринисо — ўтмишдаги ўзбек аёлларининг умумлашган образи эмас, балки реал шахс, унинг тақдири ҳам ҳаётда айнан китобдагидай бўлган. «Озғин, ранги заҳил, лекин қош-кўзи қоп-қора, сарик кўйлак ва қизил желатка кийган» Савринисо Абдулла Қаҳҳорга амакивачча бўлади. У энди 16 ёшга кирган, лекин ҳали болалиги кетмаган, дунёдан беҳабар гўдак. У ҳали желаткасининг чўнтагида парварда олиб юради, кавушининг пошнаси билан ёнғоқ чақади. Мана шу гўдакни, балоғатга етмаган маъсума қизни отаси эрга бермоқчи бўлади, чунки одат шуни талаб қилади. Отаси унинг розилигини ҳам сўраб ўтирмайди, куёвни ёқтириш-ёқтирмаслиги билан ҳам қизиқмайди. Отани бу ишга ундаган сабаб бор: «Ўзимнинг ҳам шартим кетиб, партим қолган... Вақтида одамларга ўтказиб қўйганим бор, тўёнага ким нима олиб келишини бил-

масам ҳам, ҳар нечук, умидим катта, ўз қўлим билан берганимни ўз қўлим билан олай...» Табиийки, Савринисо турмушга чиқишни хаёлига ҳам келтирган эмас, бу тўғрида ўйлашнинг ўзидаёқ даҳшатга тушади. Аммо у нима ҳам қила олар эди? У оилада одам ҳисоблансаки, унинг фикрини, хоҳишини эшитишса... У амакисининг оёғига йиқилиб, «товуш чиқармай куюниб йиғлайди». Амаки эса, «ҳамманинг бошида бор» деб юпатишдан нарига ўтмайди. У кичик аммасига йиғлаб, арзу ҳолини айтади, аммо амма қизни куёвга иситишдан бошқа чора тополмайди. Ниҳоят, у ҳали ўзи ҳам англаб етмаган ноаниқ орзусининг қурбони бўлади. Паровоз қичқиривини эшитган «Савринисо ўйчан, лекин беихтиёр товуш чиқариб гапира бошлади:

— Поезд мени чақиряпти... Чақир! Қаттиқроқ чақир, бораман. Мени узоқ-узоқ юртларга олиб кет!» Қизнинг бу сўзларини тасодифан эшитиб қолган ота Савринисони шундай урадики, қиз бечора икки кун ётиб, жон беради.

Бу аччиқ фожиадан ўқувчи ларзага келади. Ёзувчи фожиа сабабини ҳам кўрсатади — қизни ўлдирган ота эмас, жаҳолат, нодонлик, ҳукмрон тартиблар, эски урф-одатлар. «Хур қиз»даги воқеа — ҳақиқатда ҳаётда бўлиб ўтган. Бундан унинг даҳшати янада кучлироқ туюлади. «Хур қиз» билан «Бемор», «Анор», «Даҳшат» солиштирилса, ёзувчи ҳикояларида ҳам ҳаёт ҳақиқатидан чекинмаганини кўриш мумкин. Гарчи ҳикоялардаги воқеалар ҳаётда айнан содир бўлмаган бўлса-да, бундай воқеалар бемалол юз бериши мумкинлигини, ҳатто кўлаб содир бўлганини Савринисо тақдири исбот қилади.

Ўтмишни тасвирловчи бу асарлар бизнинг кўз олдимизда ўзбек аёлининг тақдири нақадар аянчли бўлганини, унинг ҳуқуқсизлиги, одам ўрнида саналмаганини, шунга қарамай, аёллар қалбида эрк иштиёқи ёниб турганини жонли манзараларда гавдалантиради. Ҳикояларда ҳаёт ҳақиқати шу қадар зўрки, ёзувчи тасвири бутун вужудимизни қамраб олади, бизнинг қалбимизда ғайри инсоний тартибларга, зулмкор тузумга нафрат уйғотади.

Абдулла Қаҳҳорнинг кўпгина асарлари ўзбек аёлларининг Октябрдан кейинги озодлик йўлини тасвирлашга бағишланган. Улуғ Октябрь аёлларни эркаклар

билан тенг ҳуқуқли қилди, жамият ҳаётининг ҳамма соҳаларида актив иштирок этиши учун йўл очди. Аммо аёлларнинг тенг ҳуқуқлигини эълон қилиш деган сўз бир куннинг ўзида ҳамма аёллар озодликка чиқиб олди деган маънони билдирмайди. Ўзбек аёлининг қуллик қаъридан бугунги мартабагача босиб ўтган йўли — мураккаб, машаққатли кураш йўлидир. Октябрь қуёшидан баҳраманд бўлишда аёлларга халақит берган ғовлар кўп эди. Буларнинг энг кучлиси — эркакларнинг ҳам, аёлларнинг ҳам қонига барабар сингган эскича психология, феодал ахлоқнинг нормалари бўлди. Аёлининг кўчага чиқиши, бирон эркак билан гаплашиши, юзи очиқ юриши 20-йилларда ҳамон катта гуноҳ ҳисобланарди, унинг ишлаши, меҳнат қилиши, гўёки эркак кишининг иззат-нафсига тегар, уни пастга ургандек бўларди. Эски феодал психологиясига қарши кураш, аёлларни амалда озодликка олиб чиқиш учун кураш чинакам революцион аҳамиятга молик мураккаб процесс бўлган эди. 20-йилларда бу курашда актив иштирок этган аёллардан бири, ўзбек хотин-қизларининг дастлабки йиғинлари қандай ўтгани ҳақида ёзади: «Асира аёлни уйдан олиб чиқиш қийин, ғоят қийин эди. Шаҳарга бориб мажлисда иштирок этиш жуда катта воқеа ҳисобланарди. Кўп вакилалар темир йўлни умрида биринчи марта кўраётганларидан, паровозни «шайтон арава» деб, ундан ҳуркиб қочишарди. Шаҳарда ҳамма нарса — ойналари кўчага қараган баланд иморатлар, водопровод, канализация уларни таажубга солар ва қизиқтирарди. Кўпчилик стулда ўтириб одатланмаганидан қийналар ва мажлис вақтларида чордана қуриб, ерга ўтириб олишарди. Эри уйдан хотинини ёлғиз чиқармай, мажлисга бирга келган ҳоллар ҳам кўп бўлган»¹. Атиги 40 йил нари-берисида бўлган бу ҳодисалар 60-йиллар одамига кулгили латифага ўхшаб кўринади. Бу эса, ўша даврларга қараганда қанчалик илгарилаб кетганимизнинг нишонасидир. Абдулла Қаҳҳор ҳикояларида ўзбек аёлининг ана шу тараққиёт йўлини бадиий таҳлил қилади, реалистик картиналарда унинг қандай ғовларни енгиб ўтганини гавдалантиради. Ҳикоялар орқали биз аёлларнинг улғайиш йўлини қадам-бақадам кузатгандек бўламиз.

¹ С. Любимова. В первые годы, М., 1958, 7-бет.

Мана, «Бошсиз одам» ҳикояси. Ҳикоя 1929 йилда — хотин-қизлар озодлиги учун кураш қизиқ турган даврда ёзилган. Унинг воқеаси шундай: иккита ёш қизи билан бева қолган Нисо буви уста Абдурахмонга турмушга чиқади. Устанинг ҳам ўлган хотинидан битта боласи бор. Кейин устанинг ўғли Фахриддин Нисо бувининг қизи Мехрига уйланади. Уларнинг турмуши келишмайди-ю, охир-пировардида Нисо буви иккала қизи билан «номаълум томонга бош олиб чиқиб кетади».

Ҳикояда аёллар озодлиги ҳақида бир оғиз ҳам сўз йўқ, ёзувчи бу гал ҳам муҳим тема ҳақида сафсата сотмай, ҳаётнинг ўзини кўрсатади қўяди. Ундан ўқувчи ўзи хулоса чиқариб олиши керак. Нисо буви уста билан тўққиз йил турмуш қилади. Тўққиз йил давомида ундан кўрмаган хўрлиги қолмайди. Уста Абдурахмон совет даврида яшаса ҳам, хотин кишига бой-феодалларча муомала қилиш унинг қонига сингиб кетган. У ҳамон ёстиқдошини мол ўрнида кўради, унинг хоҳиши билан ҳисоблашмайди, бирон нарсани унга маслаҳат қилишни ортиқча деб билади ва энг ёмони — буларнинг ҳаммасини табиий деб билади. Нисо бувини нечоғлик хўрлагани, камситганини ёзувчи бир эпизодда жуда яхши кўрсатган: уста қизларни кўп уради. Нисо буви уларнинг ёнини олади. Шунда уста: «Ҳа, жонинг ачийдим, бундан кейин мен ураётганда кулиб турмансанг, уч талоқсан...» дейди. Шундан кейин Нисо буви кўп марта «кулади». Мана шу оила хонининг зулми суякка бориб етганда, Нисо буви чидамайди — у қизлари билан бош олиб чиқиб кетади. Нисо бувининг кетиши аёлга эскича қарашларга қарши кескин норозилик, қолаверса — исён. Унинг шу исёнида ҳали аниқ бўлмаса ҳам янги совет аёлининг характерига хос куртакларни кўриш мумкин. Нисо бувининг ўзи ҳали кўпгина эски урф-одатлардан, эскича психологиядан қутулмаган, аммо бош масалада ўзининг инсонлик қадр-қимматини тушуна бошлашда анча илгарилаб кетган. Энди у тилсиз қурбон эмас, нима бўлса ҳам, эркакнинг кўнглига қараб, мунғайиб ўтирадиган нота-вон, муштипар эмас. Биз унинг исёнида кейинчалик улғайиб вояга етадиган инсонлиги учун ғурур туйғусини кўраемиз.

«Жонфиғон» ҳикоясида аёлнинг ана шу инсонлик ғурури анча яхши очилган. Жонфиғон ўтмишнинг йўқолиб бораётган сарқитларидан. Ёзувчи унинг характери ни истеҳзоли кулги билан тасвирлайди. Ҳикоя воқеаси 30-йилларда бўлиб ўтади. Жонфиғон ўзининг эркаклик иззат-нафсини юқори кўяди, жонининг ҳузурини ўйлайди. Йўқ, у 20-йиллардаги одамларга ўхшаб, аёлнинг очилишига қарши эмас, «паранжи ёпинасан» деб жанжал қилмайди. Аммо шундай бўлса-да, унинг асосий касаллиги — «феодаллик» касали. Малоҳатхон ишлайди, ишлаганда ҳам қойил қилиб, мукофотлар олиб ишлайди. Жонфиғон буни кўролмай, бахиллик қилади, «хотинимга жазман чиқиб қолади» деб қўрқади. Шунинг учун кунда жанжал. Нега рашк қилади? Нега «жазман»дан қўрқади? Бунинг сабаби ҳамон ўша эски иллат — хотин кишига камситиб қарашнинг оқибати. Жонфиғон юрагининг қаърида «хотин киши фақат эркак учун, унинг кўнглидаги ҳамма хоҳишни қондириш учун яратилган, унга тўғри муомала қилиш мумкин эмас, кўчага чиқдим, бўлди, у одам эмас, аёл» деган ақида мустаҳкам ўрнашган. Шунинг учун хотинининг ҳар бир иши унга шу нуқтаи назардангина кўринади:

«Туппа-тузук ўтирган одам бирдан айнаб, энди ундоқ бўласан, бундоқ бўласан, жазман чиқиб қолади деб, жаҳлимни чиқардилар. Хаёлимда йўқ гаплар...

— Хаёлингда йўқ-а, хаёлингда йўқ!— деди Жонфиғон кесатиб.

— Ҳа, хаёлимда бўлиб нима қилдим?

— Хаёлингда бўлмаса нима учун бўқоғингни кестирдинг? Хўш? Қани, мана шу тўртта одамнинг олдида жавоб бер-чи?»

Бундай одамлар 30-йиллардаёқ кулгига сабаб бўлиб қолишган эди. Бироқ улар ҳамон аёллар учун хавфли, чунки аёлларнинг янги ҳаёт ҳавосидан бемалол нафас олишига халақит берарди. Малоҳатхон Нисо бувидан анча юқори туради. Тўғри, ҳикояда бу образ Жонфиғоннинг соясида қолиб кетган. Умуман, Абдулла Қаҳҳор ҳикояларда кўпинча асосий ғоя имо-ишоралар билан, ёрдамчи эпизодлар воситасида, пунктир чизиқлар билан чизилган кўшимча образлар орқали айтилади. «Жонфиғон»да ҳам шундай. Бироқ заифроқ, хирароқ ишланганига қарамай, Малоҳатхон образида ўзбек

аёлларининг 30-йилларда эришган энг катта ютуғини кўриш мумкин. У оёққа маҳкам туриб олган одам. У ўзининг инсонлик қадрини жуда юқори қўяди. Унинг инсонийлик ғурури шу қадар юксакки, Жонфигон каби иш ёқмас, дангаса, ичкиликбоз, феодал одамни эр дейишга номус қилади:

«— Мен сизга айтайин,— деди Малоҳат,— пулигизнинг кераги йўқ, ишласангиз бўлди. Мен сизни ҳозир эрим дегани номус қиламан!» Унинг бу шижоати, ғайрати, ғурури таъсирида Жонфигонда ўзгариш юз беради. Ўзбек аёлининг мартабасини қаранг: ўтмишда етгита хотин устига саккизинчи кундош бўлиб, бу аҳволга лом-мим деёлмай, эрининг қули бўлиб ўтган аёл, энди эрига қараб, «сизнинг пасткашлигингиздан номус қиламан» дейди. Бу гапни айта олиш учун аёл киши ўзини эркак билан тенг билиши, одамлик қадрини чуқур ҳис қилган бўлиши керак.

«Қизлар» хикоясида ҳам ёзувчи эскича ахлоқ бизнинг янги турмушимиз билан тўқнашганда қанчалик кулгили аҳволга тушиб қолишини кўрсатган. Бу хикояда ҳам ўзбек аёлларининг янгича ҳаёти, янгича онги, янги характери бевосита хикоя қаҳрамонлари Кароматхон ва Адолатхон образлари орқали эмас. Нурматжон характери орқали очилади. Нурматжон Тошхўжа эшоннинг ўғли. Аммо у революция туфайли отаси топган дунёни совуриб, даври-даврон суролмай қолган. Нурматжон замоннинг зайли билан ўзгарган — фамилиясини «Тошхўжаев» эмас, «Тошев» қилиб олган, хотин кишининг ишлагига ҳам кўнган, чунки «ҳусн — чинни товоқ, қазиси билан бўлса яна ҳам яхши бўлади» деб билади. Бироқ ундаги ўзаришлар ўзгариш эмас, замонга мослашиш, холос. Аслида, унинг табиати, характери, фикри-зикри аввалгича, батамом эскича қолган. У отасига назр қилинган Ёдгор отанинг Каромат, Адолат деган қизлари тамаида юради. Отаси Тошхўжа эшон, Николай ағдарилгач, Бухорога кетганича ғойиб бўлган. Бинобарин, қизлар шариатга кўра энди уники бўлиши керак. Аммо Кароматхон ҳам, Адолатхон ҳам бунақа гапни етти ухлаб тушида кўрмаган. Кароматхон ўқиб, турмуш қилиб, катта заводга бошлиқ бўлади, Адолатхон ҳам Тошкентда беш йил ўқиб, кимёгар бўлиб етишади. Нурматжон эса ҳамон Адолатхондан кўнгил узолмай, ўқишга «қандай кетган

бўлса, шундай қайтмаса, қорнини ёриб ташлашни» ўйлаб, тасалли топиб юради. Кўлмак сувдай бир жойда туравериб, пўпанак босиб қолган Нурматжон билан «заовда ишлайдиган мингдан ортиқ эркак»ни оғзига қаратадиган Кароматхонни, тўхтамай нурга интиладиган Адолатхонни таққослаб кўринг: улар орасида осмон билан ерча фарқ бор. Ҳолбуки, қизларнинг онаси айтганидек, бурунги замонлар бўлса ана шу қизлар Нурматдек махлуққа тегишга мажбур эди. Адолат ва Каромат образида ҳам худди Малоҳат образидаги каби ёзувчи ўзбек аёлларининг социалистик тузум туфайли нечоғлик юксакликка кўтарилганини акс эттирган.

Абдулла Қаҳҳорнинг 30-йилларда яратган ҳикоялари ичида «Мастон» ажралиб туради. Юқорида тилга олинган ҳикояларда адиб аёллар ҳаётидаги ўзгаришларни кўпроқ бавосита акс эттирган бўлса, «Мастон» ҳикояси бошдан-охиригача янги ҳаёт сари интилган ўзбек аёлининг характерини очиш асосига қурилган. Ҳикоя символик характерга эга. Уни ўқиганингизда Джек Лондоннинг «Ҳаётга муҳаббат» ҳикояси эсга тушади. Ҳикоя қаҳрамони Мастон қишлоқдан шаҳарга ўқишга боради. У дугонаси Турғунойни ҳам бирга кетишга кўндиради. Икки аёл ўқиш иштиёқида туни билан қўрқинчли даштга енгиб ўтади. Ёзувчи Мастоннинг қатъиятини, иродасини, катта мақсад йўлида астойдил ҳаракат қилишини, тун ваҳимасини, дашт даҳшатини мардона енгилшини яхши тасвирлаган. Турғуной янги ҳаёт йўлига биринчи қадам қўйиши. Қийинчиликлар уни чўчитади, ваҳимага солади, йўлдан қайтишга ундайди. Аммо Мастоннинг ғайрати ва иродаси унинг ҳам шубҳалар ва иккиланишларни енгиб ўтишига ёрдам беради. Ёзувчи Мастон билан Турғунойнинг тақдири, уларнинг ўзаро суҳбатлари орқали аёлнинг инсонлигини улуғлайди. «Биз товуқ эмаски, қандай тухум бостирса, шуни очиб чиқарсак»,— дейди Мастон. Унинг бу сўзларида инсоний ғурур жуда чуқур ифодаланган. Умуман, Мастоннинг активлиги, курашчанлиги, ҳаракатчанлигида кейинчалик ёзувчининг бошқа асарларида анча чуқур очиладиган характерлар куртагини кўрамаиз.

Шу тариқа Абдулла Қаҳҳор «Бошсиз одам», «Жонфигон», «Қизлар», «Мастон» ҳикояларида ўзбек аёлининг янгича қиёфасини ва шу қиёфага эришгунча,

унинг оёғига кишан бўлиб, парвозига халақит берган эски психологияни чинакам ҳаққонийлик билан акс эттирган.

Ёзувчининг «Кўк конверт», «Кампирлар сим қоқди», «Хотинлар» каби ҳикоялари ўзбек аёлларининг уруш йилларидаги фаолиятини акс эттиради. «Кўк конверт» ҳикоясининг қаҳрамони — Латофатхон. У уруш йилларида ҳамширалик қилиб, жанг майдонидан ярадорларни олиб чиққан, уларнинг дардини енгилатган минглаб қаҳрамон ўзбек қизларининг бири. Ёзувчи бу ҳикояда ҳам Латофатхоннинг ўзини бевосита бизга кўрсатмайди. Латофатхон характери фронтчи йигит Эркабой Мирзаевнинг сўзлари, онасининг қизи ҳақидаги ҳикояси орқали очилади. Латофатхон — қаҳрамон. Лекин у қаҳрамон бўлиб, бирон фавқулодда иш қилмайди. Унинг қаҳрамонлиги кундалик ишларида намоён бўлади. У аввал фронтдаги жангчиларга совға-саломлар юборади. Шундай совғалардан бирини Мирзаев ҳам олган. Совға арзимас: 200 граммча тамаки, битта батист рўмол ва икки энлик хатдан иборат. Аммо мана шу арзимас совға эрта-кеч қон ичида юрган жангчининг кўнглини қанчалик кўтаради! Бунақа совғалардан Латофатхон бир юз иккита жангчига жўнатган экан. Латофатхоннинг бу ишида қандай маъно бор? Энг муҳим маъно шуки, Латофатхон ҳаётга бепарво қарамайди. Ватан тақдирига, элу юрт тақдирига бепарқ муносабатда бўла олмайди. Бошқача айтганда, «урушнинг менга нима дахли бор, оч қорним, тинч қулоғим» деган мешчанлик психологияси унга батамом ёт. Мана шу активлигидан, ўзини ҳаётнинг хўжайини деб билганидан, у фронтга жўнайди. Шундай қилиб, бавосита йўллар билан яратилган Латофатхон образида ёзувчи ўзбек аёлларининг совет даврида шаклланган энг яхши фазилатларини ифодалайди. Латофатхон — Малоҳатхон эмас, ҳатто Мاستон ҳам эмас, балки маънавий қиёфаси жиҳатидан улардан анча ўтиб кетган, умумдават миқёсида ўйлай оладиган, элу юртни ҳимоя қилишга қодир бўлган кучли шахс.

Ўзини катта оиланинг тенг ҳуқуқли аъзоси деб ҳис қилиш, элу юртнинг тақдири учун масъулият сезиш «Кампирлар сим қоқди» ҳикоясининг қаҳрамонларига ҳам хос. Улар Назир буви, Тўхта буви, Шаҳодат буви, Розия буви, Ортиқжонлар. Ёзувчи уларнинг ҳар бири-

нинг характерини мукамал очмайди, ўрни келганда бирон деталь билан (Масалан: «Назир буви сандалнинг четида, деразадан тушиб турган эрта баҳор офтобига тўрвада пишган олмадек юзини товлаб, тўйган қўзи-чоқдай ухлаб ётар эди»), ўрни келганда эса нутқларидаги ўзига хосликни ифодалаш орқали уларнинг бири-биридан ажратадиган сифатларини чизишга ҳаракат қилади. Биринчи қарашда, бу кампирлар ҳеч нарса билан кўзга ташланмайдиган оддий кампирлар — ҳақиқатан, «ҳаммаси йиғилганда битта шафтолига тиши ўтмайдиган» кўринади. Ҳаммасининг ўзига яраша ташвиши бор: бирининг бели оғрийди, бири — ўғлидан хат келмагани учун юрагига қил сиғмайди. Аммо умумий иш учун, ғалаба учун зарур бўлиб қолганда, уларнинг бешалови ҳам иккиланмасдан қурт тутишга киришади. Гап кампирлар тутиб берган тўрт қути қургда эмас (гарчи уруш йилларида ҳар қути уруғнинг ҳам аҳамияти катта бўлса-да), гап кампирларнинг ҳаётга муносабатида, уларнинг ўз инсонлик қадр-қимматини чуқур тушунишида. Социалистик тузум уларнинг характерида шундай сифатлар яратганки, бу сифатлар туфайли кампирлар ўзини бош ҳарф билан ёзиладиган Инсон деб билади. Ҳикояда бу тўғрида гап йўқ, аммо кампирлар фаолиятининг замирида шу улуғ маъно бор. Улар шунчаки қадр-қимматга эга аёллар эмас, балки юксак гражданлик бурчини тушунадиган одамлар. Ҳикояда ажойиб бир эпизод бор: раис кампирларни йиғиб, фронтдаги аҳволни, колхознинг қийинчиликларини айтиб, кампирлардан бир қути уруғ тутишни илтимос қилади-да, мажлисни очади. Кампирлардан садо чиқмайди. Раис бунинг сабабини сўраса, Тўхта буви шундай жавоб беради: «Энди, ўғлим, дабдурустан мажлис дединг... асли шу гапни аввал ўзаро хўп гаплашиб, пишиқтириб олсагу, кейин мажлисга солсанг бўлар эди». Албатта, ёзувчи бу ўринда кампирларнинг мажлис ҳақидаги тасаввурини ҳазилмутойиба билан, майин ва илиқ юмор билан тасвирляпти. Аммо шу ҳазилнинг тагида катта ҳаётий ҳақиқат бор: кампирлар кўпчиликнинг иродасини, жамиятнинг хоҳишини ҳурмат қилади, муқаддас деб билади, чунки ўзларини шу жамиятнинг ажралмас қисми, аъзоси деб ҳис этади. Мана шу тушунча уларга бир қути эмас, тўрт қути уруғ тутишга, ҳар қутидан кутилгандан ортиқроқ пил-

ла олишга куч беради. Мана, бештаси бирлашса, битта шафтолига тиши ўтмайдиган кампирлар...

Абдулла Қаҳҳорнинг «Кўк конверт», «Кампирлар сим қоқди» ҳикояларидан фарқ қилароқ, «Хотинлар» ҳикоясида ўзбек аёлларининг қаҳрамонлиги, янгича маънавий қиёфаси жуда чуқур очилган. Ҳикоянинг қаҳрамонлари эрини фронтга узатиб, МТСда тракторчилик қилаётган Собирахон, қишлоқ советининг раиси Иброҳимова, «ўн саккизга кирайми-кирмайми» деб турган Баҳрихон, қишлоқ мактабининг қоровули ва фарроши нимжонгина Қумринисо ва «фронтча ишлайдиган комсомол бригадасига яқинда бригадир бўлган йигирма беш ёшлардаги» Рисолат. Абдулла Қаҳҳорнинг кўпчилик ҳикояларида характерлар бевосита тўқнашувда, ҳаракатда очилади. «Хотинлар» улардан фарқ қилади. Ёзувчи қизлар характерини кўпроқ баён қилиш билан ва биринчи навбатда ижобий қаҳрамонларнинг вафосиз, бузуқ Умрига муносабати орқали очади. Абдулла Қаҳҳор тасвирлаган аёллар бениҳоя гўзал, ёзувчи уларни бутун қалби билан севади, эҳтиром этади ва бу севгисини ўқувчига ҳам юқтиради. Бироқ уларнинг гўзаллиги чиройда, кўзи-қошида, қадди-қоматида эмас. Ёзувчи аёллар портретини чизмайди ҳам. Уларнинг бутун гўзаллиги маънавий қиёфасида, юксак ахлоқий принципларида, вафо ва садоқатларида, қолаверса, ўзларининг инсонлик қадр-қимматларини жуда пок ва жуда юқори сақлашларида. Собирахон урушдан аввал эрининг «катта-катта топиб келганига, ўзининг яхши-яхши тикканига, пиширганига хурсанд бўлиб юраверган» ва ниҳоят «уй қизи» бўлиб қолган эди. Аммо Ватан бошига кулфат тушиши билан у ўзига муносиб иш топади — тракторчилик қилиб, ғалаба соатини яқинлаштиришга ҳисса қўшади. Унинг эри фронтдан ёзган хатларида Собирахоннинг кўпчилик ичиде ишлашига қарши бўлмаса-да, ҳар ҳолда ноаниқ шубҳаларга боради: «Янги йил кечаси тушимга кирдингиз: кимнингдир айвонида биров билан гаплашиб турибсиз. Тонг ёришганда уйга қайтиб келдингиз, бетингизни ювмасдан, ухлаб ётган боланинг юзидан ўпдингиз». Бу шубҳа Собирахонга ҳақорат бўлиб туюлади, чунки уни эркагу аёл, ёшу қари ҳамма ҳурмат қилади. Ёзувчи Асқар ота тилидан Собирахон характерининг моҳиятини шундай очади: «Эринг ҳалигидай хатлар ёзса, сени яхши билмас экан,

сен ўз қадрингни биласан, ўз қадрини билган хотинга эркак киши ёмон кўз билан қарагани ботинолмайдди».

Ҳикояда Собирахон, Баҳри, Қумринисо ва Рисолатхонлар характери Умри билан қиёс қилинганда янада чуқур очилади. Умри сельпога мудирлик қиладиган эрини фронтга жўнатиши билан бузуқлик йўлига киради, ёш раисни йўлдан уриб унга тегиб олмоқчи бўлади. Бу мақсади йўлида у разилликнинг энг сўнгги нуқтасигача бориб етади — бировнинг номига келган қора хатни ўз номига ўзгартириб, раисни эри ўлганига ишонтирмоқчи бўлади. Умрининг бундай қилиқларидан ҳамма нафрат қилади. Ёзувчи Собира ва Умрини бир-бирига таққослар экан, бир-бирига қарама-қарши ҳаёт йўллари, яшаш принциплари ҳақида чуқур умумлашмалар чиқаради. Собирахон ўз эрини севади, бироқ унинг муҳаббати дабдабадан холи, баландпарвоз гаплардан узоқ, «гулсиз, кўз ёшисиз арз қилинадиган ва қаршиликка учраган сайин камол топадиган муҳаббат». Бу муҳаббат тилда эмас, дилда бўлади. Умри ҳам эрини фронтга жўнатаётганда йиғлаб, оламини бошига кўтаради. «Муҳаббат шундай кезларда тўкиладиган кўз ёши билан ўлчанса, юзта Ширину, юзта Лайлининг муҳаббати буникига урвоқ ҳам бўлмас эди». Бироқ Умрининг муҳаббати дилда эмас, тилда, шунинг учун у Гаффоржон кетиши билан, кўзининг ёши қуримасдан, хиёнат йўлига киради. Ёзувчи Собирахоннинг садоқати ва Умрининг вафосизлиги ҳақида гапирар экан, бу ҳислатлар тасодифий эмаслигини, балки ударнинг яшаш принциплари билан белгиланишини ҳам кўрсатади.

«Хотинлар» ҳикояси жуда нафис поэзия билан сурғорилган, бу поэзия ёзувчининг Собирахонларнинг поклигига эҳтиромидан, гўзаллигига завқидан, маънавий бойлигига муҳаббатидан тўғилган. «Хотинлар» ҳикоясининг ижобий қаҳрамонлари уруш йилларидаги ўзбек аёлларининг меҳнатини, ҳижрон азобларини вафо ва садоқат билан енгилга ёрдам берган маънавий сифатларни муносиб акс эттирган ажойиб ҳикоядир.

Уруш — ўзбек аёллари учун ҳам оғир синов бўлган эди. Ўзбек аёлининг уруш йилларидаги мардлиги, фидокорлиги, инсоний олижаноблиги ҳали бадиий асарларда муносиб ифодасини топганича йўқ. Абдулла Қаҳҳорнинг бу уч ҳикояси эса аёлларнинг уруш

машаққатларини мардона енгишига куч берган манбалар нима эканини бадий акс эттирган лавҳалардир.

Урушдан кейинги йилларда ҳам Абдулла Қаҳҳор зёллар темасига кўп мурожаат қилди. Аёллар ҳаётининг турли томонлари «Минг бир жон» ҳикоясида, «Оғриқ тишлар» комедиясида, «Синчалак» повестида мукамал очилган.

«Минг бир жон» қайта-қайта ўқиганинг сари қалбингда зўр ҳаяжон кўзгайдиган, кучингга-куч қўшадиган, инсонга ҳурматингни оширадиган ҳикоя. Бу ҳикояни ўлимларни енга оладиган инсон қудратига, иродасига мадҳия дейиш мумкин. Ёзувчига ҳаётгий факт туртки берган ва у оддий фактни жуда катга бадий умумлашма даражасига кўтарган. Ҳикоя қаҳрамони Мастура. У ўн йилдан бери оғир касал. Саккиз ойдан бери касалхонада ётади, томоғидан овқат ўтмайди, овқатни қорнига қуйишади, бунинг устига қорнига тез-тез сув тўпланади. Мастуранинг аҳволи шунчаликки, уни кўрган унча-мунча соғлар кўрқувдан шайтонлаб қолиши мумкин. Мана шу Мастура ўн йиллик азобни енгади, оғир операциядан омон чиқади ва соғайиб кетади. Унга ўн йиллик бардош ва ирода берган, ўлимнинг юзига писанд қилмай тик қарашга қувват берган куч нима? Бу куч, биринчидан, одамларнинг меҳри, вафоси, оқибати. Акрамжон ўн йил давомида хаста хотинидан бир қадам ҳам жилмайди, ўн йил давомида одамлар Мастурани ёлғиз қолдирмайди. Иккинчидан, Мастуранинг — яшаш истаги, ҳаётга муҳаббати. У хасталикка таслим бўлмайди, «пешонам» экан деб, ҳаётдан қўлини ювиб, қўлтигига урмайди, ўлимдан устун туришга, уни менсимасликка интилади. «Мен ҳеч қачон ўлим кутган эмасман, кутмайман ҳам! — дейди у. — У ёғини суриштирсангиз мен одам боласининг ўлим кутишига, яъни дунёдан умид узишига ишонмайман. Ҳатто тилдан қолган касалнинг розилик тилашиб қарагани ҳам дунёдан умид узгани эмас, балки «розилик тилашгани ҳали эрта» дермикан деган умид билан, дунёда тенги йўқ, тимсоли йўқ зўр умид билан қарагани деб биламан». Мана шу эътиқод, шу ишонч, шу яшаш иштиёқи туфайли у тирик мурдадай оғир ётишига қарамай, ҳазиллашади, кулади, аския қилади. «Бемор»даги Сотиболдининг хотинини эсланг, уни Мастурага таққосланг. Биринчи — тилсиз, нотавон қурбон, ик-

кинчиси — ўлимларни енгадиган минг бир жон эгаси. Бири — тақдирга тан берган, иккинчиси — тақдирни, ўзи истаган томонга бура оладиган ҳаёт хўжайини. Шу икки образ орасидаги фарқ мисолида ўзбек аёлининг совет даврида нечоғлик юксакликка кўтарилгани равшан кўринади.

«Синчалак» повестида ўзбек аёлининг бугунги савияси янада чуқурроқ очилган. 1959 йилда босилиб чиққан бу повесть жамоатчилик томонидан кўп миллатли совет адабиётининг йирик ютуғи деб баҳоланди ва қисқа муддат ичида китобхонларнинг севимли асарига айланди. Ёзувчи қиссада ҳозирги ҳаётимизнинг жиддий ва актуал масалаларини дадил кўтариб чиққан ва ноёб санъат билан, жўшқин илҳом билан замондошларимизнинг ёрқин характерларини чизган. Повестда КПСС XX съездининг ленинча ғоялари таъсирида ҳаётимизда бугун юз бераётган ўзгаришлар, шахсга сифиниш йилларининг психологияси билан ҳозирги — коммунизм қурилиши авж олиб кетган давр одамларининг психологияси ўртасидаги тўқнашиш катта реалистик куч билан тасвирланган.

Ўзбек аёлининг тарихий тақдири масаласи «Синчалак» повестидаги асосий проблемалардан биридир. Ёзувчи аёллар темасини ишлашда кўп йиллар давомида орттирган ижодий тажрибасига таяниб, повестда бу масалани атрофлича қўйишга, унинг янги қирраларини очишга муваффақ бўлган.

«Синчалак» ғоят жозибали асар; оҳанграбо темирни ўзига тортганидек, повесть ҳам ўқувчи қалбини ўзига тартади ва мафтун қилади. Унинг жозибаси — воқеаларининг ҳаётийлигида, конфликтларининг кескинлигида, рангдор, ширали тилида, чуқур психологизмида, ажойиб миллий колоритида. Буларнинг ҳаммаси тўғри. Аммо асарни ўқийганингда қалбингни ҳаммадан кўра кучлироқ сеҳрловчи, ҳаммадан аввал эътиборингни эгаллаб олувчи образ — Саида образидир. Саида бош қаҳрамон бўлгани учун шундай бўлмайди. У — сунъийликдан, зўрма-зўракиликдан холи, ҳаётнинг ўзидагидек табиий; у — тўқилган, яратилган образ эмас, балки чинакам инсоний хислатларга, латофатга эга бўлган одам. Шунинг учун ҳам унинг тақдири бизни қизиқтиради, унинг фикрлари бизни тўлқинлантиради, кураши — ҳаяжонга солади.

Саиданинг бош қаҳрамон қилиб олингани, унинг Қаландаровдек кучли шахсга қарама-қарши қўйилгани бежиз эмас. Ёзувчи Саида орқали биринчи навбатда, ўзбек аёлларининг бугунги егук савиясини, юксак маънавий қиёфасини очиб бермоқчи. Саида образи—ҳозирги ўзбек аёлларининг энг муҳим фазилатларини ўзида мужассамлаштирган типик характердир. Саида — муайян мақсадга эга. Унинг мақсади — ғайратини, билимини, қобилиятини, кучини одамларга бахш этиш. Шу мақсад йўлида у актив кураш олиб боради. Бу олий мақсад бирор тама билан қилинмайди, балки Саида учун ҳаётий заруриятга айланиб кетган. Унинг замирида одамларга, номи йўқ, ўзи мавҳум, умуман, одамларга эмас, Тожихон, Қаландаров, Ойниса, Исмоилов, Меҳри каби конкрет одамларга муҳаббат ётади. Шу муҳаббат туфайли у ҳамма қийинчиликларга дош беради, йўлидан қайтмайди. Унинг йўлидаги қийинчиликлар эса ғоят жиддий, ҳаётий қийинчиликлар эди. Саида колхоздаги биринчи қадамлариданоқ Қаландаровнинг қаршилигига дуч келади. Қаландаров уни камситади, менсимади, унинг «мўртлигини», «заифлигини» юзига солади. Чунки Қаландаров биров билан ҳисоблашишга, бировнинг фикрини эшитишга кўниккан эмас. У ўзини оламнинг устуни деб биладиган одамлардан. Шунинг учун ҳам Саиданинг янгиликлари, тадбирлари унга ёқмайди, энсасини қотиради, адоват ва бахиллик туйғуларини авж олдиради. Ёзувчи Саида билан Қаландаров ўртасидаги курашни баъзи бир асарларда учрайдиган энгил-елпи, бачкана жанжал, англашилмовчилик тарзида эмас, жиддий принципал кураш тарзида, икки хил тўлақонли характернинг икки хил дунёқарашга, икки хил психологияга эга бўлган одамларнинг муросасиз кураши тарзида тасвирлаган. Шунинг учун ҳам Саиданинг ғалабаси ғоят салмоқли, қаҳрамоннинг мартабасини кўтарадиган ғалаба.

Ёзувчи Саида образида ҳозирги илғор ўзбек аёлларининг характерли, типик сифатларини умумлаштирар экан, бу сифатларнинг такрорланмас индивидуал формада, конкрет намоён бўлишига эришади. Саиданинг ташқи қиёфасидан тортиб, гапириш услубига, хатти-ҳаракатларидан тортиб ички дунёсига ҳаммаси янги, бошқа образларда учрамайди, Саиданинг ўзигагина хос. Дарҳақиқат, Саиданинг партия мажлисига

тайёрлик кўриши, уни ўтказиши, колхоз ҳаётини ўрганиши, одамларга муомаласи, Қаландаров билан мунозаралари унинг нақадар ажойиб инсон эканини кўрсатмайдими? Айниқса, унинг маънавий гўзаллиги, донолиги, фаросати, идроки Қаландаров билан бўладиган сон-саноксиз тортишувларда, баҳсларда ёрқин очилган. Биринчи мажлис воқеасини эсланг: эски тартиб бўйича колхозчилар партия мажлисига заррача аҳамияти йўқ, бекорчи расмийчилик деб қарашади. Бундай қарашни Саида йўқотиши керак. Шунинг учун у ишни мажлисга, партия мажлисига ҳурмат пайдо қилишдан бошламоқчи бўлади. Тартибсизлик қилган Зулфиқоровга танбеҳ беради. Аммо у Саидани масҳара қилиб, гапни аскияга айлантиради:

«Ие, — деди Зулфиқоров фавқулодда қизиқ бир гап эшитгандай ва ёнида ўтирган Усмонжон Умаровга аския қилади, — хотинингни Умидахон дея кўрма тагин, ўртоқ Умидова дегин». Бу гапдан кейин кулги кўтарилиши керак эди. Кулги эса мажлисдаги жиддий руҳни йўққа чиқаради. Саида буни бир лаҳзада англайди-ю, кулгига фурсат бермай, ўткир, мўлжалга бехато урадиган жавоб қилади: «Ўртоқ Умаров хотинини қачон нима деб аташини яхши билади, сиз ўзингизга эҳтиёт бўлинг: қайси бирини қачон нима деб аташда янгилишиб юрманг, тагин!..»

Унинг бундай топқирлиги бой маънавий дунёсидан нишонадир.

Саиданинг фаолияти, кураши, қаландаровчилик иллоти устидан қозонган ғалабаси беиз кетмайди — бу ғалаба натижасида колхоз одамларининг маънавий дунёсида катта ўзгаришлар вужудга келади. Шу тариқа, ёзувчи Саида орқали ўзбек аёлининг бугунги мағрур қиёфасини очиб берган.

Саида қандай қилиб шу даражага эришди? Ёзувчи бу саволга ёрдамчи образлар орқали жавоб беради. Ёрдамчи образлар шундай яратилганки, улар бирлашиб, ўзбек аёлининг умумлашган тарихий биографияси ҳақида тасаввур беради. Бу жиҳатдан, повестда Кифоятхон образи характерли. Унинг онаси ўтмишда камбағал бир одамнинг хотини бўлган. У вафот этади-ю, оила бошига қора кунлар тушади. Кифоятхоннинг онаси пулдорлар қўлида қўғирчоқ бўлади, умри исловатхонада ўтади. Шу муҳит тарбиясини кўрган

Кифоятхон ҳам ҳаётдан ўз ўрнини топа олмайди. Саидалар тақдири тамомила бошқа. Саидалар оиласи ҳам оғир фожиани бошидан кечиради: онаси эрк учун курашиб ҳалок бўлади, отаси онасининг қотили бўлгани учун қамалади. Аммо бу фожа Саидалар тақдирини ўзгартира олмайди. Саида ўқиб, янги одам бўлиб етишади. Ёзувчи унинг ўсишига, бахтли тақдир эгаси бўлганига асосий сабаб — социалистик тузум эканига ўқувчини ишонтиради.

Абдулла Қаҳҳор повестда ўзбек аёлига, унинг ютуқларига самимий ҳурмат ва эҳтиром билан қалам теб-ратади. Шунинг учун ҳам у ҳаёт ҳақиқатини бир томонлама, бўяб эмас, бор мураккаблиги билан тасвирлайди. Ёзувчи Саида образида ўзбек аёли эришган мислсиз юксак маънавий савияни акс эттирар экан, шу билан ҳаётда аёллар масаласи узил-кесил ҳал бўлади, бугун бу масалада эътибор бериш лозим бўлган мураккаб, қийин томонлар йўқ, деган хулосага келмайди. Аксинча, ёзувчи «феодаллик» касали, хотин-қизларга бой-феодалларча муносабат, эски психология қолдиқлари ғоят яшовчан иллат эканини яхши билади. Шунинг учун ҳам адиб баъзи бир аёллар тақдири орқали феодаллик психологиясининг янгича, замонга мослашган формаларини фош қилади. Бу жиҳатдан Тожихон тақдири характерлидир. Тожихон — актив колхозчи, уста бригадир, моҳир пахтакор. У ўз ҳаётини тўрт девор ичида, халқдан, жамоатчиликдан ажраган ҳолда тасаввур қилолмайди. Аммо унинг эри Ҳамидулла Тожихоннинг меҳнатига, эркинлигига кўника олмайди. Ҳамидулла — эски феодал эмас. У паранжини ёқламайди, хотини мажлисга борса, уни калтакламайди. Бундай қилиши мумкин ҳам эмас, бунга замон йўл қўймайди. Шунинг учун у бошқа йўл тутаяди — уйини жаннатга айлантириб, хотинини олтин қафасда сақламоқчи бўлади. Аёлларга феодал муносабатнинг бундай формалари ҳамон ҳаётимизда учраб туради.

Повестда ёзувчи Тожихон, Меҳри, Ойниса, Ҳурнисо каби образлар орқали гўё ҳаммамизга мурожаат қилиб, «ўзбек аёлининг қадр-қимматини юқори тутинг, у эришган ютуқларни кўз қорачиғидек асранг, ҳар хил замонавий феодалларнинг хуружидан огоҳ бўлинг» демоқчидай бўлади. Ёзувчининг бадиий образлар мантиқи орқали айтган бу сўзлари, шубҳасиз, ўзбек ўқув-

чисига ҳаётни чуқурроқ тушунишга, унинг мураккаб йўллари ичида тўғриси тизроқ танлашга катта ёрдам беради.

Абдулла Қаҳҳор ўзбек аёлларининг социалистик шароитда босиб ўтган тарихий йўлини, эришган мартабасини кўрсатиш билан, бугунги аёлларимизнинг ақлига, фаросатига, пок қалбига тасанно айтиш билан чекланмайди. Ёзувчи ҳаёт жуда мураккаб эканини, унда доимо қарама-қарши кучлар ўртасида кураш мавжудлигини, бугун ҳам аёлларнинг эркин яшашига, янги ҳаёт яратиб берган ҳамма имкониятлардан бемалол фойдаланишига халақит берувчи кучлар бор эканини яхши билади. Ёзувчи ана шу қора кучлардан огоҳ бўлишга ундайди, ҳамиша уларга қарши курашиб, уларни шармандаи шармисор қилишга чақиради. Абдулла Қаҳҳор ёзувчи бўлгани учун бу чақириқларга бадий либос кийгизади, уларни бевосита ҳаётий ҳодисалар шаклида жонлантириб беради. Бу жиҳатдан, айниқса, 1954 йилда ёзилган ва саҳнага қўйилган «Оғриқ тишлар» комедияси диққатга сазовор.

«Оғриқ тишлар» комедия қаҳрамонларидан бирининг тили билан айтганда «хотин-қизларнинг ақл-идрокини, талантини тан олмайдиган, оёқ ости қиладиган, бўғадиган одамлар»ни шафқатсиз фош қилувчи, ғазабли қаҳқаҳа билан шармандасини чиқарувчи асар.

Марасул Ҳузуржонов — бугунги куннинг одами. У олий маълумотли тиш доктори, шляпа кияди, машина ҳайдайди, овқатни вилкада ейди, ҳар куни эрталаб юзини совунлаб ювади ва ҳоказо. Бироқ кийиниши, юриш-туриши, еб-ичиши, замонавий бўлгани билан, унинг маънавий қиёфаси, қарашлари, яшаш принциплари батамом эскича. У намоз ўқимайди, динга ишонмайди, бироқ шундай бўлса ҳам эски урф-одатларга муккасидан кетган. Бироқ ҳозир замон бошқа, женотделлар даври ўтиб кетган, жамият жуда олдинга кетиб қолган. Шунинг учун у ҳар қадамида ниятларини яширишга, ниқобланишга, мослашишга ҳаракат қиладди. Марасул тўққизинчи синф ўқувчиси Насибага уйланоқчи бўлади. Бироқ ҳозир зўрлик йўли билан, ота-онасини рози қилишнинг ўзи билан уйланиб бўлмагани учун, у ҳар куни Насибанинг йўлини пойлайди, унга гулдан тортиб ҳар қанақа қимматбаҳо нарсаларгача

совға қилади, оғзини тўлдириб ваъдалар беради, хуллас, ҳийла-найранг, ёлгондан шундай тузоқ тўқийдики, ҳали оламда ҳеч нарса кўрмаган Насиба бу тузоққа илинади қолади. Бироқ тўй ўтиши биланоқ Марасулнинг разиллиги, нечоғлик маънавий тубанлиги ошкора бўлади. У биринчи кунларданоқ Насибага хиёнат қилади. Ўқишдан ажратиб олиш учун алдаб, курортга олиб келади, орадан бир йил ўтиб, Насиба болалик бўлгандан кейин эса, унга муносабати батамом ўзгариб кетади.

Ёзувчи «шляпали Худоёрхонлар»нинг бошқа тоғ фасини ҳам кўрсатади. Бу — Аҳаджон Заргаров. У масъул ходим, амалдор. Шунинг учун «биздай одамнинг бисотида битта культурнийроқ хотин бўлса ҳам зиён қилмас экан» деб ўйлайди. Аслида эса, қариган сари суюлиб, ёшини хоҳлайдиган ахлоқсиз одам. Ёзувчи унинг саводсизлигини, маданиятсизлигини, қабиҳлигини жуда яхши очади. У уч боласи билан ўн етти йил турмуш қилган хотинини қўйиб, Хуморхонга уйланади. Бироқ жамоатчилик аралашиб, унинг шармандасини чиқарадиган бўлганда, тўғридан-тўғри қабиҳлик йўлини тутаяди. Марасул ҳам, Заргаров ҳам ўта худбин, фақат ўзини ўйлайдиган, фақат ўзини тан оладиган, хотин-қизларни одам қаторига қўшмайдиган, улар билан мутлақо ҳисоблашмайдиган одамлар.

Ёзувчи бизнинг кунларимизда аёлларга бой-феодалларча муносабатнинг туғилишига ёрдам берадиган сабабларни ҳам кўрсатади. Бу сабаблардан бири — отаона орзуси деб аталган эски урф-одат. Насибанинг онаси Роҳила хола, шубҳасиз, қизини жуда яхши кўради, унинг бахтли бўлишини истайди. Бироқ Роҳила холанинг бахт ҳақидаги тушунчаси, оила тўғрисидаги тасаввури бизнинг кунларимиздан орқада қолиб кетган. Роҳиланинг ўзи бутун умри қийинчиликлар ичида ўтган, янги келин бўлиб тушган кунларда қаллиги битта қалайи узук олиб келганда роса суюнган, шунинг учун оила бахтининг калити — бойлик деб билади. У қизига насиҳат қилади: «Жон қизим, дунёда давлатдан катта бахт йўқ! Давлат бир марта келади, келганда маҳкам ушлаш керак! Эрингни иззат қил! Қайнанангни иззат қил! Эрталаб саломига чиқаётибсанми?» Бундай эътиқод Насибанинг бахтсиз бўлишига сабаб бўлади.

«Оғриқ тишлар» ўзбек аёлининг тақдирига катта қизиқиш, чинакам ғамхўрлик билан ёзилган, ўзбек аёлининг янги парвозига ҳалақит берувчи кучларни аямай фош қилган асар.

Абдулла Қаҳҳор Улуғ Октябрнинг 50 йиллик тўйи нишонланадиган юбилей йилида яна бир комедия яратди. «Аяжонларим» деб аталган бу комедия ҳам аёллар ҳаётига, янги оила қураётган ёшлар билан ота-оналар ўртасидаги муносабатларга бағишланган. Институтни бирга тамомлаган ёш врач Каримжон ва Умида бир-бирларини севишади. Улар турмуш қуриши керак. Бироқ Умиданинг ота-онаси бунга рози бўлса ҳам, Каримжоннинг онаси Бўстон буви рози эмас. У неча йиллардан бери қўшниси Тўтинисонинг қизи Хайрихонни келин қилмоқчи. Бўстон буви анча ўжар, бир сўзли хотин. Бунинг устига келинидан умиди катта — қариган чоғимда ҳамма хизматимни қилади деб ўйлайди. Шу тариқа, ёшлар билан Бўстон буви ўртасида тўқнашув бошланади. Бошқача шароит бўлганда, бу тўқнашув оғир фожиага, жуда бўлмаганда, драматик кечинмаларга олиб келиши мумкин эди. Бироқ бизнинг кунларимизда бундай бўлмайди. Чунки Бўстон буви, аслида, ёмон хотин эмас, унинг характеридаги сифатлар эскилик қолдиги сифатида кўринса ҳам, унинг атрофидаги шароит бу қолдиқларнинг ўт олишига, ёшларнинг бахтига чанг солишига йўл қўймайди. Каримжон билан Умида ҳам Бўстон бувига қарши курашмайди, балки уни йўлга солишга, қайта тарбиялашга интилишади ва бунга муваффақ бўлишади.

«Аяжонларим» жуда катта маҳорат билан ёзилган. Ёзувчи ҳар бир қаҳрамон характерининг жуда ёрқин чиқишига эришган. Айниқса, пьесадаги юмор, енгил ҳазил, қувноқ кулги унинг воқеаларини ҳам, қаҳрамонларини ҳам бениҳоя нузли чиқишига сабаб бўлган.

Абдулла Қаҳҳор бу пьесада Бўстон буви, Шакархон, Тўтинисо каби оналаримизга ҳам, Умидахон, Хайрихон, Каримжон каби ёшларимизга нисбатан ҳам чуқур эҳтиром ва самимий муҳаббат билан қалам тебратади. «Аяжонларим» оналар ва болаларни ҳаминша бир-бирини иззат қилишга ундовчи, фаровон, тинч-тотув ҳаётга арзимас, ўткинчи, бугун кулгили туюладиган сабаблар билан раҳна солмасликка чақирувчи пьеса. Бу асар ҳам Абдулла Қаҳҳорнинг бошқа асар-

лари каби совет кишиларининг инсонлик қадр-қимматини улуғлайди.

Шу тариқа, кўрамизки, Абдулла Қаҳҳор ижодида ўзбек аёлининг тарихий тақдири темаси жуда катта ўрин тутди. Ёзувчининг шу темадаги асарлари жам қилинса, уларда ўзбек аёлининг бадиий биографияси яратилганини кўриш мумкин. Ёзувчи ўзбек аёлининг ўтмишдаги аччиқ ҳаётини ҳам, социализм туфайли эришган мартабасини ҳам кўрсатган. Абдулла Қаҳҳорнинг ўткирлиги, ҳаёт ҳақиқатини чуқур кўриши шундаки, у социализм тарбиялаб етиштирган янги одам характерини, унинг янгича онгини, янги психологиясини, олижаноб маънавий фазилатларини ёрқин образларда, таъсирчан саҳифаларда мукамал акс эттирган.

Абдулла Қаҳҳорнинг ўзбек аёли ҳақида яратган ҳикоялари, повестлари, пьесалари мазмуни, ҳаётининг бадиий қуввати жиҳатидан, ҳаёт ҳақидаги тасаввурларимизни бойитиши жиҳатидан жуда катта кучга эга. Чунки улар чинакам улкан санъаткорнинг қаламига мансубдир.

Тўйларнинг тўрини, келинчакларнинг уйини беэатиб, ял-ял ёниб турадиган палакларда ажиб гўзаллик бор: гўёки моҳир чевар қўллар ўзбек аёлининг севинч ва шодлигини, қайғу ва ҳасратларини ипак қатларига қўшиб тиккандай. Куз япроғидек сўлгин сариқ рангларда айтилмай қолган ҳазин куйлар, алангадай товланувчи қора рангларда фиғонли қалблар оҳи, баҳор гулларидай ёнувчи қизил ва пушти нақшларда қизларнинг қўнғироқ қаҳқаҳаси жаранглаётгандай. Ранглар, нақшлар ва гуллар ўйини заҳматкаш, мунис ва меҳрибон аёл қалбидан қайнаб чиққан унсиз қўшиққа ўхшайди. Ҳа, палакда ажиб гўзаллик бор...

Зулфия ижодини палакка ўхшатгим келади. Унинг шеърларида ҳам чевар қўллар тиккан бежирим нақшлар, камалакдай товланувчи ранглар ўйини бор, уларда ҳам ўзбек аёлларининг олижаноб, латофатли, меҳрибон қалбини кўраман. Аммо Зулфия тиккан палакда фиғон ва нола, қайғу ва алам эмас, тақдирдан, бахтидан мамнун озод ўзбек қизининг мағрур қўшиғи жаранглайди. Зулфия тиккан палак ҳуснига бой. Унинг ҳуснига юртимизнинг чиройи андоза бўлган. Бу палак сеҳрли жозобага эга. Унга бу жозибани ўзбек халқининг янгича бахтиёр ҳаёти бахш этган. Ўттиз беш йиллик муттасил меҳнат, кўпгина уйқусиз тунлар, аямай сарфланган кўз нури, оташин илҳом, жўшқин ҳислар, теран ақлнинг самараси бўлган бу рангдор гўзал палак шоиранинг халққа атаган фарзандлик тухфасидир. У аллақачонлар қалбимиз тўридан жой олган, уни нурлантириб, ёритиб туради. Биз ҳар гал унинг рангларидан, гулларининг жилвасидан, нақшларининг товлани-

шдан завқланар эканмиз, шу мафтункор гўзалликни бунёд қилган чевар қўллар санъатига тасанно деймиз. Хўш, Зулфиянинг ўзи ким, қандай қилиб бу мартабага эришди, унга қанот бағишлаган, уни парвоз қилдирган сеҳрли куч нимада? Унинг шеърлари қандай қилиб қалбимизга йўл топди? Уларнинг гўзаллиги, муаттарлиги нимада?

Аввал бошлаб Зулфиянинг кимлигини айтай. Зулфия... шу ўринда ўқувчи таажжуб билан эътироз билдиради: «Шошманг, шошманг. Сиз бизга Зулфиянинг кимлигини уқтирмақчимисиз? Буни ўзимиз ҳам яхши биламиз, овора бўлмай қўя қолинг. Зулфия — поэзиямиз самосидаги порлоқ юлдузлардан бири, йирик жамоат арбоби, депутатимиз, журналимизнинг муҳаррири». Ҳа, Зулфия — халқимизнинг ифтихори. У ўзбек маданиятининг шуҳратини оламга ёйишда, ўзбек халқи билан турли халқлар ўртасида дўстлик ипларини боғлашда катта хизматлар қилган. У қайси мамлакатда бўлмасин, қайси шаҳар минбаридан туриб шеър ўқимасин, ёхуд нутқ сўзламасин, ҳамма жойда одамларнинг қалбига, Совет Ўзбекистонига муҳаббат уруғларини сепди. Ҳа, буларнинг ҳаммаси ўзбек ўқувчисига маълум. Қолаверса, ҳаммамиз ҳам Зулфиянинг шоиралигига, жамоат арбоби сифатидаги фаолиятига, бугунги мартабасига шу қадар кўникиб қолганмизки, унда бирон фавқулоддаликни, ёқа ушлаб ҳайрон қоладиган, қойил бўладиган нарсани сезмаймиз. Ҳолбуки, Зулфиянинг ҳаёт йўли, ижодий тақдири ғоят ибратли.

Зулфия зулмат ва жаҳолат дунёсида туғилди. У дунёга келганда ҳали ўзбек аёллари тўрт девор асирлари эди. Зулфия ҳам шулар қатори «сочи узун, ақли қисқа»лардан бири бўлиши керак эди. Чунки у дунёга бахт деган нарса ёт, эрк ва адолат, тенглик ва биродарлик деган тушунчалар бегона эди. Не-не зукко, зийрак, истеъдодли ўзбек аёллари ўн гулидан бир гули очилмай сўлар, ҳаётни кўрмай овози ичкаридан ташқари чиқмай, умр ўтказарди. Зулфиянинг онаси ҳам ана шу шафқатсиз тузум туфайли таланти очилмай, хазон бўлган муштипар аёллардан бири бўлган.

«Менинг онам қаноти қайрилган қуш эди,— деб ёзади Зулфия.— Онанинг қанчадан-қанча қўшиқ ва афсоналарни, дoston ва эртақларни билишига ақлимиз бовар қилмас эди. Бу сеҳрли афсона ва дostonлар биз-

га бениҳоя ҳузур бағишлар, ўзига ром қилиб олар, ҳар сафар янги жилва қасб этар эди. Ҳозиргидай замон ва шароитда яшаганда онам ким бўларди — шоирами, олимами, билмадим. Лекин шунга аминманки, мўъжизалар яратишга қодир, жаҳонни кўзга кенг очувчи, инсонни гўзаллик сари етакловчи сўзга шайдолик ҳиссини менинг қалбимда остона ҳатлаб кўчага чиқмаган оддий аёл — онам уйғотган». Зулфиянинг бахти шундаки, у бошқа замонда, бошқа шароитда яшади. У ҳали гўдаклигида Октябрь революцияси ғалаба қозонди, эски тузум кунпаякун қилинди, социалистик ҳаёт қарор топди. Ўтмишдаги сингиллардан, опалардан, оналардан фарқ қилароқ, Зулфия бошига бирор марта ҳам паранжи илмай, бирон марта аёллиги учун хўрлик тортмай, ҳамиша нурга, қуёшга интилиб, озод, бахтиёр инсон бўлиб ўсди. Шунинг учун Зулфия сиймосида социалистик тузум, буюк Ленин партияси ўзбек хотин-қизларига бахш этган улкан бахтнинг мужассамини кўрамыз. Аммо Зулфия ўз-ўзидан, заррача машаққатсиз, меҳнат қилмай, курашмай Зулфия бўлди, деб ўйлаш хато. Зулфиянинг кишини қойил қолдирадиган, ҳавас қилдирадиган энг яхши фазилатларидан бири шуки, у эсини танигандан бери ҳамиша мукамалликка, кучли бўлишга интилади. Йўлидаги ғовлар ва тўсиқлардан ҳайиқмайди. Эҳтимол, унинг бу хислати темирчи отасининг кучли қўлларида лаққа чўққа айланган темир парчаларидан сачраган учқунларни ҳавас ва завқ билан томоша қилганида туғилгандир.

Зулфиянинг ўзи «Куйларим сизга» китобига ёзган сўз бошисида отаси ҳақида ёниқ муҳаббат билан шундай дейди: «Отамни ҳам худди бобом каби Исмоил дегрез дер эдилар. Отам заҳматкаш, темирчи эди. Мен ҳамма вақт уни иш кафтида кўрар эдим. Ўша вақтда болаларини боқиш, рўзғор тебратиш учун одамлар жуда кўп меҳнат қилишлари зарур эканига сира ақлим етмас экан. Отамнинг ҳамма вақт оловга йўлдош касбидан фақат завқ ва шавқни кўрар эдим. Отамдэй қудратли одам йўқ эди мен учун. Темирлар отам қўлида чақмоқлар таратишига боқиб, ҳайратда қолар эдим. Унинг неча марта чўян учқунлари из қолдириб кетган қўллари лаққа чўққа айланган темир парчасини истаган шаклга солиб, инсон учун керакли, жуда зарур нарсага айлантиришга қодир эди. Отам учун ишнинг

катта-кичиги йўқ эди. Қудратли олтин қўллар ва сахий қалбга эга эди у. Мен ҳали-ҳанузгача отамдай бўлишни орзу қиламан...»

Эҳтимол, шаклсиз темирга жон киритадиган темирчининг бақувват, мускулдор қўллари Зулфия қалбида умрбод сўнмайдиган кучли бўлиш иштиёқини яратгандир. Зулфия шу иштиёқ билан мактабга қадам қўяди, савод чиқаради, ўзи ҳам ўқитувчи бўлмоқни орзу қилади. Шу мақсад билан 1931 йилда ўзбек хотин-қизлар билим юртига ўқишга киради. Билим юртида Зулфияда илк бор адабиётга қизиқиш уйғонади.

«Китоб менга катта кўмақдош ва мураббия бўлди,— деб ёзади Зулфия.— Ҳаётда донолик ва билимнинг сира туганмас конлари шу қадар кўп эканки, ундан баҳраманд бўлиш учун бутун умрни сарфласа ҳам етмаса керак. Мен ҳаммасини бирдай яхши билиб олишга энтикар эдим. Навоий ва Пушкин, Ҳофиз ва Шекспир, Байрон ва Некрасов, Лермонтов ва Лутфийни ўқир эдим, ўқир ва ўқишга интилардим. Ўзим ҳам қандайдир жуфтланган, оҳангдош, аллақандай байтлар тўқий олаётганимни пайқаб борар эдим. Мен ўқиганлар чуқур маънолар тўла, ёрқин ҳислар ҳаракатга келтирган ажойиб сатрлар... Мен тўқиганлар эса қофиялашган сўзлар туркумидан кўра хиёл нари ўтар эди, холос. Лекин қувонар, ажабланар, ҳаяжонланар эдим». Бу буюк қалам соҳибларининг таъсирида Зулфия ҳам машқ қила бошлайди. Унинг дастлабки мурғак асарларининг биринчи китобхонлари — билим юрти қошидаги адабиёт тўғарагининг аъзолари, биринчи маслаҳатгўйлари эса тўғарак раҳбарлари Шукур Саъдулла ва Тошпўлат Саъдийлар бўлди. Орадан кўп ўтмай, газеталарда ва коллектив тўпламларда унинг шеърлари босила бошлайди. Кейин, 1932 йилда унинг «Ҳаёт варақалари» деб номланган биринчи китоби босмадан чиқади. Бу китобни эслаб, Зулфия шундай ёзади: «Бу тўпламни варақлаб қолганимда, кўзимга ғўрлик ва камчиликлар яққол ташланиб, мени хижолатга солади». Дарҳақиқат, тўпламга кирган йигирмата шеърнинг кўпчилигини ҳақиқий поэзия деб аташ қийин. Ҳали уларда мазмун саёз, бўёқлар хира, оҳанг жарангдор эмас, ғўр, маҳорат йўқ даражада. Ҳаётда учратилган фактлар шунчаки қайд қилинади, аммо шунга қарамай, бу шеърлар учун хижолат бўлишининг

ўрни йўқ. Бу шеърлар ёзилганда автор энди ўн олти-ўн етти ёшга кирган эди. У эндигина катта ҳаёт йўлига қадам қўйган, эндигина унинг шаршарадек суронлик, тўлқинли оқимини кўра бошлаган эди. Бу тўпламга кирган шеърларнинг ҳар қанча камчилигига қарамай, иккита фазилати бор. Биринчидан, шоира кўз ўнгида намоён бўлган ҳаётни умрида биринчи марта қўғирчоқ кўрган қиздек таажжуб ва завқ билан томоша қилар экан, бу ҳаётнинг ҳамма томонини билишга интилади. Паранжи ташлаган қизлар, далаларда, завод-фабрикаларда меҳнат қилаётган аёллардан завқланади, қуёшли янги оламдан олган завқини, ҳис-туйғуларини яширмайди, яширолмайди, бу туйғулар унинг мурғак қалбидан бесайқал қўшиқ бўлиб оқиб чиқади. Зулфия ўзбек қизининг бахтини, эркини оламга кўз-кўз қилишга, ҳаммани бундан огоҳ қилишга ошиқади. Иккинчидан эса, шоира бу ҳисларини оддийгина қилиб айтади-қўяди. Бу хусусият — янги ҳаётдан завқланиш, унинг гўзаллигини мадҳ этишга интилиш ва ҳис-туйғуларнинг самимийлиги кейинчалик бирлашиб, Зулфия поэзиясининг етакчи хусусиятига айланади. Аммо бунга эришгунча ҳам кўп ўқиш, кўп меҳнат қилиш керак эди. Зулфия ўзи айтганидек, «инсон қалбига кира билиш темирга ишлов беришдан машаққатлироқ» эканини яхши билади. Шунинг учун ҳам 30-йиллар ёш шоира учун ўқиш ва изланиш йиллари бўлди. У Тил ва адабиёт институтининг аспирантурасида ўқиди, кейин болалар ва ёшлар адабиёти нашриётида муҳаррир бўлиб ишлади, китоблар мутолаа қилди. Шеър машқи билан банд бўлди. Зулфиянинг ижодий ўсишида йирик ўзбек шоири Ҳамид Олимжоннинг роли бениҳоя катта: «Ҳаётимнинг ўн йили Ҳамид Олимжон билан ҳамнафас ва ҳамқадам ўтгани мен учун улкан бир бахт бўлди, — деб ёзади Зулфия. — Йирик шоир, бениҳоя меҳнаткаш, ноёб интизом эгаси, дўстларига меҳрибон, душманларига аёвсиз Ҳамид Олимжон — турмуш ўртоғим, болаларимнинг отасигина бўлиб қолмасдан, айна чоқда, уйғун йўлдошим ва сезгир маслаҳатчим ҳам эди. Мен ундан фикрлашни, меҳнат қилишни ва шеър ёзишни ўргандим, унинг ижод мактабида таълим олдим». Бу таълим Зулфиядек зийрак шогирднинг ижодида тез самара беради. Буни 30-йилларнинг охирида чиққан «Қизлар қўшиғи» ва «Шеърлар» деган иккита

тўпламга кирган поэтик асарларда яққол кўриш мумкин.

Бу шеърларнинг қаҳрамонлари Октябрь туфайли бахти кулган, янги ҳаёт лаззатларидан қониб-қониб баҳраманда бўлаётган, завқ билан меҳнат қилаётган ўзбек қизлари. Шоира уларнинг бахтини, севгисини, ғурурини куйлайди:

Бахтлиман, юзим ҳеч чачвон кўрмади,
Паранжи не экан—билмади умр.
Хушчақчақ кунимга азоб кирмади,
Шунинг-чун кўзимда асло сўнмас нур.

Шоира ўз тенгқурлари ҳақида куйлар экан, уларнинг хандон чехраларини, илҳом тўла дилларини ёрқин бўёқларда поэтиклаштиради:

Ишга чиқар севиб, шошилиб
Қуёш билан тенг турган қизлар:
Ишлар баҳор каби очилиб,
Ёнар бахмал лоладай юзлар.

Бу йилларда шоиранинг диди ўсганини, кўзлари ўткирлашганини қайд қилиш керак. Ҳа, чинакам шоир бўлиш учун ўткир, зийрак, сезгир кўз ҳам керак, токи у табиат рангларидаги ҳар бир жилвани ажрата олсин, қалбининг ҳар бир тебранишини сеза олсин. Зулфия шеърларида ана шундай аниқ кўрилган табиат лавҳалари, гўзал ҳаётдан қона-қона нафас олаётган қалб туйғулари кўплаб учрай бошлайди. Булар боя айтганимиздек, ғоят самимий ва содда бир шаклда ифодаланади:

Ерга баҳор чаман тўшаган,
Олма ҳали гулин тўкмаган,
Кўк бахмалга гуллар бурканган,
Лаб очмаган, булбул ўпмаган.

Бундай парчалар Зулфиянинг бадиий маҳорати анча тез ўсганидан далолат беради. Бироқ, ана шундай ижобий томонларга қарамай, бу икки тўпламга кирган шеърлар ҳамон поэзиянинг энг хавfli душмани — баёнчиликдан, риторикадан батамом қутулган эмас эди.

Зулфия уруш йилларида шоира сифатида балоғатга етди. Тўғри, Зулфиянинг бу даврда ёзган шеърлари сон жиҳатидан унча кўп эмас: ўзбек тилида «Ҳижрон кунларида», рус тилида «Садоқат» деган тўпламлари чиқди. Газеталарда ўнлаб шеърлари босилди. Аммо адабиётда ҳеч қачон масалани сон ҳал қилган эмас. Поэзияда ҳам ўнлаб ўрта миёна, туссиз шеърлар ўрнини оташин, ёлқинли, чинакам қалб ҳарорати билан сугорилган, ўқиганинг замон юрагинга ўрнашиб қоладиган битта шеър босиши мумкин. Зулфиянинг уруш йилларида яратган поэтик асарларининг кўпчилиги ана шундай шеърлар.

Оғир синов йиллари ҳамма шоирлар ва адиблар қатори Зулфия ҳам ўз меҳнатини, ўз илҳомини Ватан учун, ғалаба учун курашга сафарбар этди. Зулфиянинг ижодида ҳам ватанпарварлик темаси, халққа садоқат темаси етакчи тема сифатида жараёнлай бошлади.

Кўшигим, оромим, қалам, кучимни
Сенинг ҳимоянга келтириб тикдим.
Мен жангдан узоқда — оддий солдатдай,
Сенга қурола ясаб темирлар букдим.

Ҳа, ҳақиқатан ҳам урушнинг оғир йилини Зулфия оддий солдатдай олдинги марраларда босиб ўтди. Унинг шеърларида ажиб бир самимият билан, аёл қалбининг мунис латофати билан бизга бахт ва ҳурлик берган Ватан ишқи куйландики, бу туйғулар совет кишиларининг кучига куч, ғайратига ғайрат қўшди. Ватан — Зулфия учун мавҳум тушунча эмас. Ватан ёшлигидан таниш бўлган кўм-кўк боғлар, ойга кўзгу булоқлар, кўкси хазина тоғлар, чексиз пахта водийлари, тонгги булбуллар, Ватан — лаззатли ҳур ҳаёт. Шоира «Ватан» тушунчасини жонлантирадиган деталлар топади. Шу деталлар туфайли қалбимизда ватанга муҳаббат туйғуларини жўш урдиради:

Мен шунда туғилдим, кўрдим дунёни,
Ҳаётга илк қадам қўйганим шунда.
Тилим нутқ топди, кўзим зиёни,
Меҳр ва эрк билан яшадим кунда.

Ҳатто биринчи қарашда уруш даврининг тематикаси билан бевосита алоқаси йўқдай кўринадиган «Олтин куз», «Сулув тонг», «Тун», «Сой кечаси», «Эримоқда қор» каби шеърлари ҳам ўша кунларнинг эҳтиёжига хизмат қилган. Бу шеърлар ҳам «Ватан» тушунчасини конкретлаштиради, унинг гўзаллигини тараннум қилади. Мана, «Олтин куз» шеъри. Унда ўзбек диёрининг сахий кузи, пишиқчилик палласи, пахта фасли, дарахтлар, боғларнинг товусдай ясанган чоғи шоирани мафтун этади. Она-диёр гўзаллигини тасвирлар экан, шоиранинг ҳислари бизнинг қалбимизда ҳам акс садо беради:

Севаман олтин куз, севаман жондан,
Атлас табиатли гўзал чоғингни,
Дарахтлар либоси ранго-ранг гулгун,
Кўзни эркалаган чаман боғингни.
Севаман, ерларга рангдор япроқлар,
Юмшоқ ва ранг-баранг гилам тўшаса,
Гул тергандай териб барг қизалоқлар,
Қўлимда қуролу, устимда шинель.

Чиндан ҳам бу гўзалликни севмаслик мумкин эмас. Севги эса инсонни кучли қилади, шу гўзаллик ошёнини поймол қилишга отланган душманга нафрат туғдиради. Шу тариқа шоира ҳаёт гўзаллигини мадҳ этиш билан, уни ҳаётий картиналарда жонлантириш билан ўқувчининг қалбида шу гўзалликни ҳимоя қилиш туйғусини ҳам туғдиради. Шоира кўпгина шеърларида жангчи йигитларни душманга қарши курашда фидокорлик кўрсатишга ундайди, қаҳрамонликка чақиради. Зулфия лирикасида агитацион-чақириқ руҳи кучаяди. Бу — табиий, чунки совет адабиётининг энг муқаддас принципларидан бири шуки, поэзия, адабиёт, санъат ҳамиша халқ ҳаёти билан боғлиқ бўлиши, кези келганда оташин чақириққа, жанговар шиорга айланиши керак. Зулфия ҳам шу принципга амал қилади, бадииятга путур етказмаган ҳолда жангчи йигитларга мурожаат қилиб, уларнинг жанговарлик руҳига мадад беради:

Ёвни янчиб келинг тезроқ, кутамиз
Бухор беқасамдан ясаб поёндоз.

Бутун кўчамизда бўлади байрам,
Гулдасталар билан чиқамиз пешвоз.

Шоира бу билан ҳам қоникмайди, шеърларида қаҳрамон ўзбек жангчисининг ёрқин образини чизишга уринади. Шу интилишнинг натижаси ўлароқ, 1943 йилда «Уни Фарҳод дер эдилар» деган кичик поэма майдонга келди. Поэма — немис-фашист босқинчиларига қарши курашда қаҳрамонларча ҳалок бўлган таланти санъаткор Қобил қори Сиддиқовга бағишланган. Поэманинг кириш қисмида биз Қобил қорини Фарҳод ролида кўрамиз. Иккинчи қисмида эса, шоира унинг ҳаётининг сўнги дақиқасини — оғир ярадор бўлган жангчининг Ватан билан, халқ билан, қўшиқ билан видолашиш дақиқасини тасвирлаган. Зулфия ўз қаҳрамонининг жанговар фаолиятини батафсил тасвирламайди, шундай бўлса-да, Қобил қори образида чинакам ватанпарвар совет кишисини, ўз халқининг бахт-саодати, тинчлиги, эрки учун жон берган фидокор қаҳрамонни кўрамиз. Поэма шундай қурилганки, ўқувчи беихтиёр Қобил қори-Фарҳод билан Қобил қори-жангчини таққослайди. Одамларга эзгулик ва олижанобликдан, фидокорлик ва қаҳрамонликдан сабоқ берадиган совет санъаткори табиатан қаҳрамон. Унинг сўзи билан иши бир, чунки у саҳнада куйлаётганда ҳам, фронтда жанг қилаётганда ҳам ягона мақсадга — халқнинг бахт-саодатига хизмат қилади. Шоира қаҳрамон ҳаётидаги энг драматик моментни тасвирлар экан, бутун эътиборини унинг ички дунёсини, психологиясини очишга қаратади. Айниқса, қасос, интиқом сари интилган жангчининг ҳолати ғоят аниқ ифодаланган:

Дейди; ерда, осмонда олов,
Қанча ерга ўт қўймадинг, ёв!
Қалбим ўтин ўчли тиллари,
Украина сарин еллари —
Тутинг мени икки кўлимдан,
Қолмай қасос, кураш йўлимдан.

Қаҳрамон ҳалок бўлади, аммо поэма тушкунлик кайфиятидан батамом холи. Аксинча, халқ учун, Ватан учун фидокорликни шоира қаҳрамонликнинг энг олий кўриниши сифатида тасвирлайди. Бундай қаҳрамонлик

Ўлимни тан олмайди. Ватан фарзандлари ҳамиша халқ бағрида яшайди. Шунинг учун ҳам Қобил қорининг:

Азиз халқим, фарзандлик ҳаққи,
Курашинга руҳим-ла ёрман,
Душманни енголган халқим
Зафарида, бағрида борман...

деган сўзларида поэманинг асосий ғояси, ҳаётни тасдиқловчи пафоси ифодаланган.

«Уни Фарҳод дер эдилар» поэмасини уруш давридаги поэзиямизнинг яхши намуналаридан, деб аташ мумкин.

Зулфия бу поэмадан ташқари, бошқа шеърларида ҳам қаҳрамон совет кишиларининг образини яратишга ҳаракат қилди. Шундай асарлардан бири «Қўлимда қуролу, устимда шинель» шеъри. Унда шоира поэтик формада йигитлар билан бир сафда туриб, душманга қарши курашга отланган ўзбек қизининг умумлашган образини чизади. Лирик қаҳрамон Ватан ишқи туфайли, чинакам инсоний муҳаббат туфайли фронтга отланади:

Ишқинг қанотида сени сўроқлаб
Парвоз қилмоқдаман осмонда енгил,
Тезда етажакман сенинг ёнинга,
Қўлимда қуролу, устимда шинель.

Зулфиянинг «Икки мактуб», «Ҳижрон», «Палак», «Ҳижрон кунларида», «Ғолиблар қайтганда» каби яна ўнлаб шеърлари борки, уларда уруш йилларидаги ўзбек аёлининг қалби, ватанпарварлиги, меҳнати, муҳаббати ва садоқати етук поэтик маҳорат билан ифодаланган. Бу шеърларда акасини, отасини, қариндош-уруғини, севимли ёрини фронтга кузатиб, унинг ўрнида ғалабани тезлатиш, висол айёмини яқинлаштириш учун меҳнат қилган, ҳижрон дардини мардона енгган, севгисига содиқ ўзбек аёлларининг умумлашган образи чизилган. Шундай шеърлардан бири «Ҳижрон» деб аталади:

Куз оқшоми эди. Булутли оқшом
Ойдан тўкилмасди кумуш каби нур.

Азамат тераклар сафи хаёлчан
Кўкка чўзган эди бошини мағрур.
Барглари сарғайган гуллар, дарахтлар
Оқшом туманида сокин боққан чоғ,
Ёрим, севар ёрим жўнади жангга,
Менинг юрагимга тўлди ҳижрон — доғ.
Мен севган дилдорнинг севган юрти бор!
Ишқ доим эрк учун ҳижронга рози.
Бу ҳижрон мангумас, висоли ҳам бор —
Қаҳратон қишларнинг бўлгандай ёзи.

Бу шеър ихчамлиги, деталларининг аниқлиги, фикран теранлиги билангина эмас, чинакам ҳаётий ҳисларга бойлиги билан ҳам ўқувчини мафтун этади. Шоира ҳижрон ҳақида, айрилиқ доғи ҳақида гапирар экан, ҳазин оҳангга берилмайди, қайғу ва ҳасратни поэтиклаштирмайди, йиғлоқи ва мунгли лирика яратмайди. Бу шеър ҳижрон доғи ҳақида эмас, балки шу ҳижронга мардона дош бераётган аёл ҳақида. У «ишқ, эрк учун ҳижронга рози» деб билади ва унинг шу хусусиятида совет кишисига хос бўлган фазилати очилади, матонати, ишончи, садоқати намоён бўлади. Фақат шу шеърда эмас, уруш йилларида ёзилган ҳамма шеърларда ҳам Зулфия чуқур ҳаётий оптимизмни, ғалабага, келажакка ишончини куйлайди. Шу тариқа кўрамизки, уруш даврида Зулфия лирикаси янги босқичга кўтарилди: унинг шеърларида ҳаётий руҳ кучайди, шеърлар ортиқ баёнчилик иллатидан қутулди; шоира ҳаёт фактларини қайд қилиш ўрнига, улар туфайли туғилган ҳис-ҳаяжонларини, туйғуларини, фикрларини ифодалашга киришди. Айни чоқда, дастлабки даврдаёқ Зулфия шеърларига хос бўлган самимият чуқурлашди. Натижада, Зулфия шеърларида инсон қалби, биринчи навбатда, ўзбек аёлларининг қалби рўйирост, ҳаққоний ва чуқур ифодалана бошлади. Буларнинг барчаси Зулфия шеърларига шундай куч бахш этдики, шу куч туфайли биз бугун ҳам йигирма-йигирма беш йил аввал ёзилган шеърлардан чинакам эстетик завқ оламиз; бу шеърлар бугун ҳам бизни ҳаяжонга солади, машаққатли уруш йилларининг оғир хотиротларини хаёлимизда тиклаб, ўша машаққатларни мардона енгиб ўтган одамларга қалбимизда илиқ муҳаббат туйғуларини жўш урдиради.

Зулфия уруш даврининг шафқатсиз синовидан муваффақият билан ўтди. Аммо ҳаёт ва ижод йўлида уни янги синовлар кутмоқда эди.

1944 йилда Зулфия ҳаётида катта бахтсизлик рўй берди: фожиали тасодиф натижасида Зулфиянинг умрдош дўсти, йирик ўзбек шоири Ҳамид Олимжон ҳалок бўлди. Бу оғир мусибат Зулфияга қаттиқ таъсир этди, уни қаттиқ изтиробга солди. Табиатан шоир одамнинг изтироби, дарди, қайғуси ҳам қалбида шеърга айланади. Зулфия Ҳамид Олимжоннинг порлоқ хотирасига бағишланган «Кечир, қолдим ғафлатда», «Юлдуз», «Не балога этдинг мубтало», «Сен қайдасан, юрагим», «Кўрганмидинг кўзларимда ёш», «Баҳор келди сени сўроқлаб», «Ҳаёт жилоси», «Ўрик гуллаганда», «Соғинганда», «Хаёллар» каби шеърларини яратди. Шоира уларда ўлим бевақт олиб кетган дўстининг хаёлини куйлайди, оғир жудолик изтиробларини ифодалайди, бутун вужуди билан, бутун эҳтироси билан ёвуз ўлимни қоралайди, оғир кунларда шоирага ҳамдард бўлган, уни қўллаб-қувватлаган, илиқ сўзлар билан кўнглини овлаган дўстларига миннатдорчилик билдиради. Буларнинг ҳаммаси табиий бир ҳол эди. Аммо худди шу шеърлари туфайли Зулфия бир неча йил давомида танқидчиликнинг аччиқ-аччиқ дашномига, серзарда даккиларига, беписанд турткиларига дуч келди. Зулфияни «совет санъаткорига ёт маслакликда» айблашди. Ҳатто яқин-яқинларда ҳам Зулфияни ёмон отлик қилишга ишқибозлар бор эди. Шундай «танқидчилар»дан бири 1953 йилда ёзган эди: «Зулфиянинг урушдан сўнгги дастлабки йиллардаги ижодига совет санъаткорига ёт бўлган маслаксиз бир неча шеър ора-лаб қолди. Бу шеърларда абстракт, ноаниқ фикрлар илгари сурилди. Масалан, у 1946 йилнинг бошида ёзган «Хаёллар» шеърида уни алақандай хаёллар етаклаб юргани, шу хаёллар унга гоҳ қувонч, гоҳ ғам-алам келтириш тўғрисида пессимистик мулоҳазалар юритади. Ҳатто шу «сеҳргар, ғаддор» хаёллар шоирани ўзига мафтун этади, қандайдир «чўл чечагини» тутқизади — илҳом беради, «салқин кеча камол топтирган қирғоқ» эса шоирдан шеър талаб қилади ва шу кабилар».

Ўша танқидчи даканг хўроздай чираниб, Ҳамид Олимжонни... Зулфиядан ҳимоя қилади: «Бахтим борми дея яккаш сўроқлаб», «хаёлчан йигит» каби ибора-

лардаги «борми», «яккаш» ва «хаёлчан» сўзлари оташин ватанпарвар шоир Ҳамид Олимжоннинг характери сифатлашга халал етказди. Бу сўзлар қувноқ, ўзини бахтиёр ҳис этган, коллектив тарбиясини кўрган ва халқ манфаатларини кўзлаб, бахтини куйлаб, шеърлар ёзган атоқли ўзбек шоирини, қандайдир, якка ўзи «бахтим борми» деб хаёл суриб юрган индивидуалист одамга ўхшатиб қўйган».

Буларни келтиришдан мақсад — уларни танқид қилиб, бемаънилигини яна бир марта қайд қилиш эмас, бусиз ҳам, изоҳларсиз ҳам бу парчалар ўша давр танқидидаги айрим тенденцияларнинг қиёфасини рўйроқ кўрсатиб турибди. Зулфиянинг ноҳақ танқид қилинган шеърларини оқлаб, уларнинг ҳақиқий қимматини очиб бермоқчи ҳам эмасман. Негаки, бусиз ҳам жамоатчилик алақачонлар бу шеърларнинг ўзбек поэзиясининг улкан ютуғи эканини қайд қилган. 1959 йилда, Москвада ўзбек санъати ва адабиёти декадаси ўтаётган кунларда бир қанча йирик рус шоирлари «Баҳор келди сени сўроқлаб», «Ўрик гуллаганда» каби шеърларини жуда зўр поэтик куч билан ёзилган, чуқур инсоний мазмунга эга шеърлар сифатида юқори баҳолашган эди. Мен бу ўринда «тўқмоқлик танқид»дан мисоллар келтирар эканман, яна бир марта Зулфиянинг ижодий ўсиш йўлида қанчалик мураккаб ғовлардан ўтганини эслатмоқчи эдим. Бундай танқид Зулфияни поэзиянинг осон, беозор, тикансиз йўлига бошлади. Бундай танқид учун силлиққина шеърлар керак эди. У шеърларда инсоний ва ҳаётий мазмун бўлиши шарт эмас, одам — мода дўконларидаги совуқ қўғирчоқлардек ҳамшиша ишшайиб туриши зарур эди. Шеърлардан ғоявийлик талаб қилинар, бироқ бу ғоявийлик ғоят бир ёқлама тушунилган, «Яшасин», «Ура» сўзларини қўшиш йўли билан ҳосил бўладиган ғоявийлик эди. Бундай шеърларни ёзиш учун на талант, на қалб, на ақл талаб қилинади, фақат ҳунар керак, холос. Зулфия бу енгил йўлга учмади, талантига, қалбининг буйруғига содиқ қолди. Ҳар бир янги шеъри билан чинакам ғоявий, чинакам бадий, одамларга ҳақиқатан зарур бўлган юксак поэзия учун курашди. Мен юқоридаги парчаларни келтирганимда, Зулфиянинг юксак поэзияга садоқатини ва шу садоқатини намоён қилишда кўрсатган матонатини таъкидламоқчи эдим, холос.

Урушдан кейинги йилларда ҳам Зулфия ҳамиша халқимиз билан бирга борди. Бу даврда ҳам у доим ҳаётимизни янада гўзалроқ қилиш иштиёқи билан, коммунизм қасрини тезроқ қуришда имкони борича ёрдам бериш орзуси билан яшади. Коммунизм қасри шундай улуғвор, гўзал, пок бир биноки, унинг ғиштлари ичида биронта мўрти, чала пишгани бўлмаслиги керак, унинг бирон бўёғи сохталик билан қорилган бўлиши мумкин эмас. Бу эса ҳар бир бинокордан сизқидиллик, маҳорат талаб қилади. Коммунизм ишига хизмат қиладиган шеър ҳам фақат олий сифат бўлиши, олтин каби занг босмайдиган, машғал каби порлаб туриши керак. Зулфия шу талаблар даражасига кўтарилиш учун яна қунт билан ўз устида ишлай бошлади. У ижодга янада талабчанлик билан, янада қаттиққўллик билан муомала қила бошлади. У маҳоратни ҳаётдан ва адабиётдан ўрганди, республикамизни, Ватанимизни айланиб чиқди, бўлажак қаҳрамонлари билан суҳбатлашди, уларнинг турмушини кўрди, совет кишиларининг фикр-туйғулари, ҳис ва ҳаяжонлари шоира қалбига сўнмас олов бўлиб кирди. У адабиётнинг моҳир усталаридан одамлар характерини, кишилар қалбини чуқур очиш санъатини ўрганди. Айниқса, Некрасовнинг «Рус аёллари» поэмасини таржима қилиш шоира учун катта маҳорат мактаби бўлди.

Урушдан кейинги йилларда Зулфиянинг «Хулкар», «Мен тонгни куйлайман», «Дугоналар билан суҳбат», «Юрагимга яқин кишилар», «Танланган асарлар», «Шеърлар» каби ўндан ортиқ китоби босилди. Москвада «Совет шоирлари кутубхонаси» сериясида тўплами эълон қилинди. Бу китоблар Зулфияда ижодий активлик ўсганининг ёрқин далилидир.

Зулфия бу даврда ҳам ўзининг ижодий принципларига содиқ қолди. Бу даврда ҳам Зулфия поэзиясининг совет воқелиги билан алоқаси янада мустаҳкамланди. Қудратли меҳнати билан дунёни ўзгартираётган оддий, камтар совет кишиси шоиранинг асосий қаҳрамони. Шу одамлар қалбининг гўзаллигини ифодалаш Зулфия шеърларининг асосий мазмунини ташкил қилади.

Бу ўринда яна бир марта Зулфиянинг ўзи ёзган мисраларга мурожаат қилайлик. У хотин-қизлар журналининг редактори сифатидаги фаолиятига назар ташлар экан, редакция орқали республика ҳаёти билан

қандай боғланганини айтади ва бундан поэзия учун жуда муҳим хулоса чиқаради: «Редакцияга кирдингми, ундаги ҳаёт, деярли бутун республика хотин-қизларининг қайноқ, ранг-баранг фаолиятларини, ҳаётларини, меҳнат, тилак ва дардларини олиб келган материаллар сени ўз тўлқинига қамраб олади. Кун кеч бўлади, албатта, ишнинг ҳаммаси битмаган бўлса ҳам, сен чарчаб уйингга қайтсанг ҳам, кун беҳуда ўтгани йўқ. У сенинг онгингни бойитди, ҳаётга яқинлаштирди... Коммунистик меҳнат бригадасининг янги шуҳрати, пахтакор аёлнинг янги меҳнат галабаси, олимнинг навбатдаги ихтироси, актрисанинг улкан ёрқин муваффақияти, хизмат кўрсатган ўқитувчининг юбилеи... Буларнинг ҳаммасига шоир бепарқми? У қалби ва ҳаяжони билан, шулар билан улар қувончига ёр, ҳаёт нафасини яхшироқ сезиб, ҳис қилиб олиши учун балки жуда даркордир? Балки халқ ҳаёти билан бирга ҳаёт кечирш, у билан ҳамнафас ижод қилиш деб шунга айтармиз?»

Шоира ижодининг асосий эстетик принциплари «Юрагимга яқин кишилар», «Салом сизга, эркпарвар эллар» каби шеърларида яхши ифодаланган:

Юртим харитаси—менинг юрагим,
Энг узоқ бурчи ҳам таниш ва яқин,
Муқаддас гавҳардай сақлайман унда,
Икки юз миллионли халқ муҳаббатин!
Узоқ Шарқ, Саҳалин, Боқуда юриб,
Кўраман энг яқин қадрдон дўстим.
Билмайман: бу совет кишиларисиз
Қайдан олар эдим қалбимга ўтми!

«Салом сизга, эркпарвар эллар» шеърида шоира мана шу «совет кишилари» тушунчасини яна конкретлаштиради:

Буюк қурилишлар тушган ерлардан,
Оппоқ пахталарга тўлган қирлардан
Бир-бир кириб келар қаҳрамонларим,
Сўхбатда ўтади ширин онларим.
Атлас тўқувчи қиз, пахтакор полвон,
Олтин Юлдуз таққан қаҳрамон чўпон —
Бари қўшигимда куй бўлмоқ истар.
Меҳнатим, шонимдан ёзгин, деб қистар.

Шоира ҳар бир шеърида шулар номидан қалам теб-
ратади, уларнинг бахти ва тинчини ўйлайди, шунинг
учун ўзини «тонг посбони» деб билади. Тонг учун,
тинчлик учун, гўзаллик учун масъулият ҳисси шоира-
ни активликка ундайди.

Зулфиянинг урушдан кейинги шеърларидаги энг
муҳим ҳодисалардан бири ҳаёт гўзаллигини, юрт
гўзаллигини куйлашдир. Шоира ҳаётдан мамнун қалб
билан юртимиз гўзаллигини чизади. Гўзаллик шоира
учун абстракт тушунча эмас, балки социалистик ҳаё-
тимиз намоён бўладиган, инсон ижодкорлиги туфайли
бунёдга келган конкрет ҳодисалардир. Шоирани жануб
оқшоми мафтун этади, мусаффо ҳаволи қайинзор унга
илҳом бағишлайди, тонг қалбига қўшиқ солади, кўл ва
фонтан уни завққа тўлдиради. Ҳаёт ишқи шоирани
ҳаётдаги ҳамма нарсага маҳлиё бўлишга ундайди.

Шоира яратган пейзажларда биз ана шу гўзаллик
туйғусининг поклиги ва тўлаллигини кўриб қойил қола-
миз. «Жануб оқшоми», «Қайинзорда», «Тонг қўшиғи»,
«Фонтан олдида», «Кўлда», «Ватан тонги» каби шеър-
лар шулар жумласидандир. Уларда айниқса тонг обра-
зи кўп учрайди. Тонг — шоира учун ҳаётимизнинг гў-
заллиги ва софлигини умумлаштирувчи рамз. Мана,
«Ватан тонги» шеъри:

Нурга тўлиб тонг отди ҳур ўлкада,
Минг-минг ғунча лаб очди зўр гулшанда,
Майса узра шабнамлар,
шеърдай қайнок шод дамлар
ялиниб чорлар...

Бу манзараларнинг ҳаммаси шунчаки қайд қилин-
ган эмас. Шоира нафис аёл қалби билан тонг гўзалли-
гини кўрар экан, бу орқали элларнинг тинчлигини, дил-
ларнинг поклигини тасдиқлайди:

Гулгун шафақ ранги бор ёноқларда;
Сўнмас қуёш нури бор байроқларда,
Тинчлик олиб элларга,
кирсин тоза дилларга,
мангу тонглар...

Шоира яратган пейзажларда ҳаётга ошиқ қалб уриб
туради. Ҳаёт ишқи шоирани шу гўзаллик ижодчила-
ри сари бошлайди. Зулфия шеърларида ҳаёт гўзалли-

гини мадҳ этиш шу гўзалликни яратувчи инсонни, унинг ижодкор меҳнатини мадҳ этиш билан қўшилиб кетган.

Зулфиянинг меҳнат темасига бағишланган шеърларини икки гуруҳга ажратиш мумкин. Уларнинг бир қисмида оддий меҳнат кишиларининг образи чизилган. Масалан, «Чўпон» шеърда колхозини йилдан-йил қудратли қилиш учун тер тўкиб меҳнат қилаётган, тилладай, кумушдай товланиб ўйноқловчи қўзиларни кўпайтираётган оддий чўпон йигит, «Зоотехник қиз»да колхоз фермасида сидқидилдан ишлаётган Ойжамол образи чизилган. «Колхозда янги ер», «Икки ўртоқ» каби шеърлар ҳам пахтакор ва чорвадор қаҳрамонлар образини яратишга бағишланган. Бироқ, бу шеърларда шоира кўпроқ кузатувчилик позициясида туради, ҳаёт фактларини қайд қилиш билан чекланади. «Қишлоққа, дўстим», «Ҳамма сафарбар» каби шеърлар эса агитацион характерда бўлиб, унда шоира ўқувчига мурожаат қилади, пахта йиғим-теримида актив иштирок этишга, қишлоқ хўжалигини ривожлантириш учун умумхалқ юришида иштирок этишга ундайди.

Меҳнат темасида яратилган шеърлар тинчлик учун кураш темаси билан боғланиб кетади. Зулфия меҳнат ҳақида гапирар экан, уни фалсафий идрок қилишга интилади ва совет кишиларининг меҳнати тонг учун, тинчликни тасдиқлаш учун хизмат қилишини куйлайди. Ўзбек совет адабиёти, ўзбек поэзияси биринчи қадамларидан бошлаб тинчлик куйчиси сифатида майдонга чиқди. Бу — адабиётимизнинг гуманистик моҳиятидан, социалистик характеридан табиий туғиладиган хусусият эди. Айниқса, урушдан кейинги йилларда Америка, Англия империалистлари тил бириктириб, бизнинг мамлакатимизга қарши янги иғволар уюштира бошлаган бир даврда тинчлик учун кураш алоҳида қиммат касб этди. Бу йилларда адабиётимизда тинчлик темаси етакчи тема сифатида жаранглай бошлади. Зулфия ҳам кўпчилик шоирлар қатори бу темада ўнлаб поэтик асарлар яратди. Унинг тинчлик темасига бағишланган ҳамма асарлари ичида бир шеъри — «Ўғлим, сира бўлмайти уруш» шеъри ажралиб туради. Менга қолса, шу шеърни ўзбек лирикасининг энг яхши намуналаридан бири, деб атар эдим. Бу шеърда камолотга етган Зулфия лирикасининг энг яхши хислатлари мужассам бўлган. Шеър уруш даҳшатини ўз тақдирида

синаб кўрган, «Ота деган буюк шодликсиз» бола ўстирган, бутун ҳаётини шу фарзандининг бахт-саодатига, келажигига тиккан онанинг тилидан ёзилган. Шеърнинг ҳар бир мисраси чуқур инсонийлик билан суғорилган. Унда дабдабали сўзлар, тантанали шиорлар, баландпарвоз лаънатлар, қарғишлар йўқ. Она, кўпни кўрган, ўғил ўстиргунча не-не машаққатларни тортган она оғир, босиқ, вазмин оҳангда гапиради. Йўқ, гапиради эмас, ўз қалбини кафтига олиб, одамларга тутади. Бу босиқликда ҳаётдаги ҳамма нарсага ибтидо берган онанинг қудратини кўрамыз. Она урушни лаънатлайди. Бу лаънатлаш ўқувчининг қалбига кўчади. Аммо кўчганда ҳам шунчаки кўчмай, оташин олов бўлиб кўчади, унда урушга нафрат тўфонини уйғотади. Шоира самимийлик туфайли, ҳаётийлик туфайли шеърнинг ана шундай таъсирли бўлишига эришган. Шеърнинг кириш қисмида она мўйлови сабза урган ўғли ҳақида ҳикоя қилади:

Мана, ўғлим лаби устида
Қалдирғочнинг майин қаноти.
Ўспириним гоза кўксиди
Кунда ошар янги ҳис тотди.

Она ўғли ҳақида ҳикоя қилган бандларда оналик муҳаббати, ифтихори бениҳоя чуқур очилган. Шоира ўзбек ҳаётига доир миллий деталлар ёрдами билан она қалбини ифодалайди:

Қанча ишонч, умид бахш этар
Ҳам Ватанга, ҳам менга бу дил
Қоя каби ёнимдан чиқиб
Суюн,—дейди,—кафтимга дадил.

Она бу ўғилни ўстиргунча нималар кечирганини батафсил айтмайди. Биз унинг сўзларидан бу оила бошига тушган фожиани билиб оламыз. Онанинг мурғак гўдаклари «ота» деган бахтни кўрмай ўтишган. Бунинг сабабчиси — уруш. Шунинг учун ҳам она урушни лаънатлар экан, унинг нидоси бизни ҳаяжонга солади, онага эргашиб, биз ҳам қалбимизнинг энг теран жойларида урушни қоралаймиз:

Уруш! Номинг ўчсин жаҳонда,
Ҳамон битмас сен солган алам,
Сен гуфайли кўп хонадонда
Ота номли буюк шодлик кам.

Шеърдаги она ожиз, илтимос қилувчи, пассив она эмас, балки у ҳаётнинг ижодкори сифатида тинчликни талаб қилувчи, зарур бўлса ўз қалби билан уруш ўтларини сўндиришга қодир қудратли шахс. Унинг ўғлига, келажагига, тинч ҳаётга муҳаббати унга шундай куч берган. Шунинг учун ҳам, онанинг ишончи бизнинг қалбимизни ҳам эгаллаб олади:

Йўқ, урушнинг номи ҳам ўчсин,
Менинг ўғлим керак ҳаётга,
Истамайман унинг дудлари
Қўнсин лаби узра қанотга.
Кўкрак сути ва меҳнат билан
Биз жаҳонга берганмиз турмуш.
Она қалби оёққа турса,
Ўғлим, сира бўлмайди уруш!

Бу шеърнинг сеҳркор кучи, жозибаси, мафтун қилиш қудрати — унинг инсонийлигида, инсон қалбини, она қалбини тўла ифодалай олганида. Бу қудрат Зулфиянинг кейинги давр шеърларида тобора мукаммаллашиб бормоқда.

Ўзбек аёлларининг ҳаётини куйлаш Зулфиянинг бу давр поэзиясида ҳам етакчи ўрин тутади. Аниқроғи, янги даврда Зулфия шеърларида ўзбек аёли темаси янада чуқурроқ ижтимоий моҳият касб этди.

Зулфия социалистик тузум ўзбек аёлига берган эрк ва бахтни куйлар экан, ҳамон шу бахтдан юз ўгириб, паранжи асираси бўлиб юрган аёлларга, ҳаётнинг катта йўлларига дадил қадам қўймаётган хотин-қизларнинг тақдирига бефарқ қараб туролмайди. Шу пайтга қадар «Паранжили аёл билан учрашув», «Дугоналар билан суҳбат» каби мақолаларни унута олмайман. Бу мақолаларда Зулфия талантининг янги қирраси ялт этиб кўринган — биз Зулфияни ўткир, кузатувчан, мўлжалга урувчи публицист сифатида таниган эдик. Аммо мақолаларнинг хотирда узоқ вақт сақланиб қолишига сабаб фақат бу эмас. Зулфия катта дадиллик

билан, ҳавас қиладиган жўшқинлик билан жуда улкан ижтимоий масалани кўтарган эди. У ўз мақолаларида ҳаётимизда ҳамон учраб турувчи паранжи касофати-га, хотин-қизларга бой-феодалларча муносабат қолдиқ-ларига, одамларнинг айрим тоифасига сингиб қолган феодал психологиясига қарши чиққан, аёлларни катта ҳаёт йўлига чиқишга чақирган эди. Уша йилларда бу мақолалар кўпчиликнинг эътиборини қозонди, катта фойда келтирди. Мана шу эскилик сарқитларига нафрат руҳи унинг шеърларига ҳам кўчди. Шундай шеърлардан бири «Паранжини ташламаган хотин»га деб аталган. Унда ҳам шоира мақолалардаги каби жўшқин-лик ва ички ишонч билан очиқ, бахтли қизлар сафида ҳаммани ранжитиб юрган аёлга мурожаат қилади:

Узоқ ўтмиш бўлиб кўриндинг,
Савол билан келдим қошинга:
Мен ташлаган паранжини сен
Нечун олиб солдинг бошинга?

Шоира ўз дугонасининг аҳволини унинг кўз олдига келтиради ва уни янги ҳаётдан, қуёшдан, меҳнатдан баҳраманд бўлишга, ҳур инсон бўлиб яшашга, тонг ҳавосидан тўйиб-тўйиб нафас олишга чақиради.

Зулфия кўпгина шеърларида ўзбек аёлларидан фахрланиш туйғусини куйлайди. «Она», «Бизнинг она-лар», «Дўстимга», «Лобар қизлар», «Март тонгида», «Ўзбек қизи овози» каби шеърлар шулар жумласидан-дир. Бу шеърлар қаторида, айниқса «Саодатнинг амери-калик хонимга жавоби» шеъри характерли. Бу шеър чуқур публицистик руҳ билан суғорилган, унда кон-крет аёл тақдирида социалистик тузум билан капита-листик тузумнинг фарқи очилади. Саодат халққа хиз-мат қилиши билан, эрки ва бахти, ғурури ва инсонлик қадри қиммати билан америкалик миллионер хонимдан маънан устун туради. Шеърда совет аёлининг маъна-вий гўзаллиги яхши очилган.

Коммунистик партиянинг XX съезидан кейин кўп миллатли совет адабиёти ўз ривожига янги босқичга кўтарилди: адабиётнинг ғоявий-эстетик принциплари янада мукаммаллашди, реализм чуқурлашди, адабиёт ҳаётга яқинроқ бўлиб қолди. Сўнги йиллар ўзбек поэ-зияси учун ҳам янги парвоз йиллари бўлди — поэзия-

дан баландпарвоз риторика, сийқа декларация қувиб чиқарилди, унинг ўрнини чуқур фикрлар ва жўшқин ҳислар поэзияси эгаллади. Ўзбек поэзиясининг ҳозирги ривожига Зулфия ижодининг ҳам роли катта. Шоиранинг сўнгги йилларда яратган шеърларини ўқиган одам, даставвал, Зулфия поэзиясининг уфқи бениҳоя кенгайганини, шоирада жаҳон халқларининг тақдири учун жавобгарлик туйғуси кучайганини кўради. Кейинги ўн йил ичида Зулфия Осиё — Африка бирдамлиги Комитетининг, Ёзувчилар союзининг, Хотин-қизлар комитетининг вакиласи сифатида Хитой, Ҳиндистон, Цейлон, Миср, Япония, Бирма, Югославия, Австрия каби мамлакатларда бўлди. У қайси бир мамлакатга қандай иш билан бормасин, ҳамма жойда ҳаётни совет шоирасининг кўзи билан кўрди. «Анвойи жаҳонни ўз кўзинг, коммунист шоир кўзи билан кўриш инсонга тинчлик, муҳаббат, фарзанд учун ёрқин келажакка ишонч бир хилда зарур деган фикрга олиб келар экан», — деб ёзади Зулфия. Мана шу ишонч унинг бир қанча шеърларида ўз бадий ифодасини топди. Бу шеърлар ичида, айниқса, «Мушоира» алоҳида ажралиб туради. Бу шеър поэзиямизда катта воқеа бўлди. Орадан кўп ўтмай, шеър С. Липкин таржимасида «Огонёк» журналида босилди ва рус шеърхонларининг ҳам муҳаббатига сазовор бўлди. Машҳур рус шоираси Вера Инбер «Мушоира» ҳақида шундай ёзган эди: «... шеър тасвирий воситаларнинг бойлиги билан кишини ҳайратда қолдиради, унда хотин-қизларга хос кузатувчанлик эпик кенглик билан уйғунлашиб кетади, фикрларнинг теранлиги туйғуларнинг тўлқини билан ҳамоҳанг. Унда ҳамиша халқларнинг тинчлик ва бахт-саодати учун янграган поэзиянинг садосини эшитиб турасан, киши. Бу асарни дадиллик билан адабиётимизнинг дурдонаси деб айта оламиз». Дарҳақиқат, бу шеър мазмунан чуқурлиги, ўткир лиризми билан кишини мафтуч этади. Мушоира — Шарқда қадимдан машҳур анъана. Зулфия мушоирани «шарқий шеър чамани» деб атади ва Ҳинд тупроғи узра оқшом қуйлиб, кундуз дам олган чоқда манго нусха ажойиб чодир остида, ўзбек супасига ўхшаш саҳнада ўтказилган шоирлар анжуманини, шеър мажлисини тўлқинлашиб куйлайди. Аммо шеър мушоира тасвиригина эмас. Бу шеър — мустахлак кишанларидан халос бўлиб,

ларни «хаёт гўзаллиги шеърятининг ёниқ нафаси билан» жаҳонни тўлдиришга ундайди.

Фақат «Мушоира»гина эмас, Зулфиянинг ундан кейинги яратган бир катор шеърлари ҳам поэзиямизда катта воқеа бўлди. Мен «Юрак доимо йўлда» ва Қозоғистон ҳақидаги шеърлар туркумини кўзда тутяпман. Бу шеърларда Зулфия ижодига хос бўлган латиф самимият, чуқур лиризм ёнига теран фалсафийлик қўшилибди. «Йўлда», «Дарахт», «Қатра» каби шеърлар бу фикрнинг яққол исботи бўла олади. Қозоғистон ҳақидаги шеърларда эса, шоиранинг меҳри, бой қалби, илиқ туйғулари, қардош қозоқ халқига муҳаббати жуда катта поэтик куч билан ифодаланган. Айниқса, «Кўкчатов», «Қармоқ», «Укпар жиғали», «Булут ўйини» каби шеърлар ўзининг ранглари, бўёқлари, аниқ ҳаётий деталлари билан кишини мафтун этади. Бу шеърлар икки халқ ўртасидаги дўстликни мустаҳкамлашда, уларнинг қалбини бир-бирига янада маҳкамроқ пайванд қилишда катта роль ўйнайди.

Зулфия ўттиз беш йиллик меҳнати билан халқ муҳаббатига сазовор поэзия ярата олди. Унинг рангдор, майин, латофатли лирикаси бахтидан, тақдиридан мамнун ўзбек қизи шодлигини қўшиб тиккан палакка ўхшайди.

Зулфия ижодида нимаики гўзал бўлса, нимаики диққатга сазовор бўлса — буларнинг барчаси халққа, ўқувчига аталган. Ўзини шоир деб билган ҳар қандай ижодкор каби Зулфия ҳам фақат ўқувчи деб яратади, унинг кўнглини топишга, унинг гўзалликка ташналигини қондиришга ҳаракат қилади.

«Шеърлар мингларча кишилар ўз қалби ва дили билан ҳис этиб, ўзлариники қилиб олгандагина поэзияга айланади,— деб ёзади шоира.— Менимча, шоир учун энг қийини — шоирнинг ўзи учунгина эмас, ўқувчи учун ҳам зарур ўз овозини, ўқувчининг юрагига яқин, азиз, уни ҳам ҳаяжонга соладиган торларни топа билишдир. Агар ўқувчи шоир ёки ёзувчининг ҳис-туйғулари ва ғояларидан тўлқинга келмаса, асар у учун бефарқ қолса, демак, поэзия яратилмади. Шоир учун бундан кўра катта ҳалокат йўқ. Менимча, шеърлар оқимига тўғаноқ бўладиган омиللардан бири ҳам ана шу туйғу, шеърлар устида қунт ва чидам билан иш-лашга ундайдиган кучлардан бири ҳам шудир». Дар-

ҳақиқат, бу — жуда ҳақ гап — ўқувчисиз адабиёт бами-соли жонсиз жасадга ўхшаган ўлик нарса. Зулфия «Рашк» деб аталган энг яхши шеърларидан бирида одамлар қалбининг ўз шеърларидан қониб-қониб ичишини орзу қилади, ўзининг бахтиёрлигини шеърларининг ўқувчига манзур бўлиши билан ўлчайди. У китобхоннинг «қалбга яқин шеър топиб, азиз нон каби ўзи билан ҳаётга олиб кириши»ни ёки «ақалли бирон шеър кимнингдир юрагига жон риштасидек ҳамроҳ бўлиб қолиши»ни қўмсайди. Дарҳақиқат, бу ҳар қандай шоир учун ҳам катта бахт. Зулфия ана шу бахтга молик шоира. Унинг шеърларини ҳали сочини майда ўриб юрган ўқувчи қизлар ҳам, севги дафтарларини бемалол варақлайдиган студентлар ҳам, ҳаётнинг анча-мунча паст-балаңдини кўрган опалар ва оналаримиз ҳам севиб ўқийди. Фақат хотин-қизларгина эмас, йигит-яланглар ҳам, ўрта ёшлилар ҳам, кексалар ҳам Зулфия поэзиясининг гўзаллигидан баҳраманд. Ўқувчининг Зулфия ижодига ошиқлиги ҳақида гап кетганда, бир воқеа эсимга тушади. Бу — 1962 йилда ўзбек адабиёти ва санъатининг Қозоғистондаги декадаси вақтида бўлган эди. Ўзбек делегацияси Олмаота, Қарағанда, Қўриқ ўлкаси, Кўкчатовни айланиб, Балхашга келди. Балхашда ҳам ҳамма ердагидек бизни жуда яхши кутиб олишди. Тантанали мажлислар бўлди, китобхонлар билан учрашилди. Балхаш мис комбинатини кўрдик, денгиздай улкан кўлда катта кемада сайр қилдик. Хуллас, шу кунга белгиланган планни муваффақият билан бажардик. Расмий қисм тугади. Шу пайт балхашлик икки ўртоқ келиб, Балхаш балиқчилари кўпдан бери Зулфия билан учрашмоқчи эканини, иложи бўлса, ҳозир уларнинг ҳузурига боришни илтимос қилишганини айтди. Зулфия рози бўлди. Кечқурун Балхаш бўйида шеърхонлик бошланди. Кеча анча чўзилиб кетди. Зулфиянинг шеъри балиқчиларга шунчалик маъқул бўлдики, шоирани қайта-қайта ўқишга мажбур қилишди. Ниҳоят, кеча охирида шеър базмидан мамнун бўлган балиқчилар Зулфияга нақ икки метрли осетра балиғини инъом қилишди. Албатта, бундай учрашувлар, бундай шеър кечалари одатдаги нарса. Таажжубланадиган жойи йўқ. Аммо шаҳарга қайтиш олдида бир воқеа бўлдики, уни сира ҳам унутиб бўлмайди. Зулфиянинг олдида юзлари шамолда қорайган,

Ўрта бўйли, чайир бир одам келиб, хайрлашар экан, шундай деди: «Мен йигирма йилдан бери Балхашнинг тузини тотаман. Йигирма йилдан бери мен ушлаган балиқларни бир жойга тўпласа, Балхашнинг суви қолмас. Шеърни яхши кўраман. Сизнинг шеърларингизни кўп ўқиганман. Наҳотки, ўз қўлингиз билан менга бир китобингизни совға қилмасангиз?» Зулфия унга китоб совға қилди. Поэзиянинг кучи нақадар буюклигини яна бир марта шунда тушундим. Шеър одамни табасумга ўргатар экан, бир-бирига меҳрибонликка, дўстликка ўргатар экан. Шеър — қалбларни бир-бирига боғловчи ришта экан. Шунда мен яна бир марта Зулфиянинг шуҳратига амин бўлдим. Ҳа, унинг шеърларини ўқувчи нондек ардоқлар экан, унинг шеърларидан зилол сувдек чанқоғини қондирар экан. Демак, Зулфиянинг ўттиз беш йиллик меҳнати зое кетмапти. Шоира ўттиз беш йил юрагига яқин одамларни мадҳ этибди ва унинг қўшиқлари, куйлари, шеърлари одамларнинг қалбидан жой олибди. Одамларнинг меҳри ва муҳаббати, ихлоси ва талаби шоирага янги куч бағишлайди, унинг янги парвозига қанот беради.

Янги парвозлар сари қанот ёз, бахтиёр шоира!

Шоирлик — жуда машаққатли касб. Ҳаммага манзур бўладиган, одамларнинг қалбига қанот бағишлаб, дилини мунаввар қиладиган битта яхши шеър яратиш учун қанча тунларни бедор ўтказиш, қанча кўз нури, юрак тафтини сарфлаш керак! Поэзия эртақлардаги хазина эмаски, «Сим-сим, оч эшикни!» десангу, унинг висолига эришсанг. Аҳён-аҳёнда бирдан чақмоқдай кўзни қамаштириб пайдо бўладиган, ҳаммани маҳлиё қилиб, эс-ҳушини эгаллаб оладиган шоирларни мустасно қилсак, шеър ёзишни мақсад қилиб, қўлига қалам олган одам «Парнас» деб аталган поэзия чўққисига узоқ йиллар давомида серзаҳмат меҳнат билан етишадди. Баъзан шундай ҳам бўлади: шеър машқини сув қилиб ичиб юборасан, каламинг қоғоз бетида равон югуради, чиройли ўхшатишлар, бежирим истиоралар қуйилиб келади, пишиқ, жарангдор шеър туғилади. Эртасига, индинига ҳам шундай бўлади. Шу тариқа кунлар уланиб, ойларга, ойлар — йилларга айланади. Шеърлардан тўпламлар пайдо бўлади. Дўстларинг табриклайди, танқидчилар мақтайди. Элу юртда «шоир» деб таниласан. Энди тақдирдан мамнун бўлиб, шуҳрат қанотида парвоз қилаверишинг мумкин. Аммо борди-ю, шуҳратга ўч бўлмасанг, ҳар танишингга жавдираб, мақтов таъна қилмасанг, юрагингнинг бир чеккасида шеърларингдан қониқмай турасан, уларга нимадир етишмаётганини, парвози пастлигини ҳис қиласан. Бу ҳис сени яна енг шимариб ишлашга ундайди. Яна кунлар тунларга, тунлар кунларга уланиб кетади. Ниҳоят, кунлардан бирида мўъжиза рўй беради — бирдан шеърларинг ўзгача тус олади, қандайдир ички нур

билан порлай бошлайди, ҳаётнинг ўзидек жўшқин, сербўёқ, жонли бўлиб қолади. Шунда ўзингни баланд чўққини забт этган ғолибдек ҳис қиласан, назарингда, поэзиянинг ҳамма сири сенга аён бўлгандек, бундан буён ёзадиганинг энг аъло, энг латиф, энг гўзал шеърлар бўладигандек туюлади. Илҳом билан ёзишга киришасан. Бироқ кўрасанки, поэзия маккор, серишва қиздек жамолини бир кўрсатишти-ю, чап бериб қочиб қолипти... Уни яна қувиш, яна излаш керак. Яна уйқусиз тунлар, яна машаққатли меҳнат... Ижод йўли ана шундай мураккаб. Бу йўлнинг ўйдим-чуқурлари, паст-баландликлари, муюлишлари кўп...

Узоқ йиллардан бери астойдил ихлос билан ижод қилаётган, тинмай поэзия сирларини ечишга, жумбоқларини чақишга уринаётган шоирлардан бири Мамарасул Бобоевдир. Унинг ижод йўли, шоирлик — нечоғлик машаққатли касб эканини, ижод — нақадар серзаҳмат иш эканини яна бир бор исбот қилади.

Мамарасул Бобоев шеърият даргоҳига адашиб кириб қолган эмас. Унинг «Сув» деб аталган биринчи шеъри ўттиз олти йил аввал «Ёш ленинчи» газетасида босилган эди. Бу факт шоир ижодининг бошланишини 1929 йил деб белгилашга асос беради, аммо Мамарасул қачондан бошлаб адабиётга қизиқа бошлади, уни шеърият оламига етаклаган куч нимада, деган саволларга жавоб бермайди. Бу саволга биз ҳам аниқ жавоб айтолмаймиз. Эҳтимол, Мамарасулнинг шеърият томон биринчи қадами ўзи туғилган кўҳна Каттақўрғоннинг ўша пайтлардаги қинғир-қийшиқ, гувала деворли тор кўчаларда тенгқурлари билан ўйнаб юрган пайтларида қўйилгандир. Эҳтимол, оламга таърифи кетган, турганбитгани қуёш нуридан, шарбатдан иборат узумлар ватани — зумрад боғлар, кўкиш туман ичида зўрға кўзга илинадиган олис тоғлар, асов Қорадарёнинг шўх тўлқинлари унинг гўдак қалбида дастлабки гўзаллик туйғусини уйғотгандир. Эҳтимол, онаси бевақт вафот этиб, гўдаклигиданоқ етим қолгани, оналик меҳрига тўёлмагани унинг ҳисларини ўткирлаштиргандир. Балки, дегрез отаси Мулла Бобонинг иш ётиб қолган қиш кунларида танчада ўтириб ўқиб берган китоблари, «Шоҳнома», Навоий ғазаллари уни сўз санъатининг сеҳрига биринчи дафъа асир этгандир. Эҳтимол, буларнинг ҳаммаси бирлашиб, ёш Мамарасулни шеърият

оламига етаклагандир. Ҳар ҳолда, Мамарасул Каттақўрғонда ёш Совет ҳокимияти янги очиб берган Навоий мактабида ўқиб юрганидаёқ, китобга ўчлиги, зеҳнининг ўткирлиги билан кўп болалардан ажраб турарди. Кейин 1927 йилда Бухородаги қишлоқ хўжалиги техникумида ўқиб юрганида эса алоҳида дафтар тутиб, кунт билан шеър машқ қила бошлайди. Албатта, 16 ёшида шеър айтгиси келмаган одам кам бўлади. Шунга кўра, машқ шеърларни далил қилиб олиб, улардан бир ёқлама хулоса чиқариш тўғри бўлмас. Азимо Мамарасулнинг кунт билан астойдил ҳаракат қилиши, уч йил ичида республика газетасига манзур бўлган шеър ёзиш даражасига етгани унда ёшлигидаёқ шоирлик таланти бўлганини кўрсатади. Лекин талант жуда инжиқ нарса. У нозик ниҳол каби кунда тинмай парвариш қилишни талаб этади. У арзимаган сабаб билан занглаб қолиши мумкин. Бунга йўл қўймаслик учун уни ҳаёт тошида чархлаб, ўткирлаш, билим билан бойитиш керак, ақл ва тажриба нури билан ёритиш лозим, меҳнат оловида тоблантириш зарур. Мамарасулнинг бахтига, ўша йилларда техникумлар ҳаёт билан жуда яқин алоқада эди. Ҳаётнинг ўзида ҳам ёшларга, социалистик ғояларни жон-жаҳди билан амалга татбиқ қилишга тайёр одамларга эҳтиёж катта эди. 1931 йил кўкламида Мамарасул қишлоққа практикага кетади. У Бухоронинг Шофрикон районида бўлади. Бу бўлажак шоирнинг катта ҳаёт билан биринчи марта юзма-юз келиши эди. Бу йилларда қишлоқда кескин синфий кураш давом этарди. Қулоқлар тугатилаётган, коллектив хўжаликлар барпо этилаётган йиллар эди. Ҳаёт Мамарасулга дастлабки сабоқни беради ва Мамарасул бу сабоқнинг самараси ўлароқ, коллективлаштириш темасида «Оқ олтин» пьесасини ёзади.

Шундан кейин Мамарасул Самарқандга келиб, Педакадемиянинг (ҳозирги СамГУ) адабиёт факультетига ўқишга киради. У бир йил ўқигач, умумий мажбурий таълимни амалга ошириш учун қишлоққа чиқиб, Булунғур районидаги колхоз мактабида ўқитувчилик қилади. Эҳтимол, худди ана шу бир йил Бобоевни адабиёт даргоҳига узил-кесил олиб кирган бўлиши, бутун ҳаётини поэзияга бағишлашга жазм қилдирган бўлиши мумкин. Чунки Самарқанд ўша йилларда ҳам республиканинг йирик маданий маркази эди. Бу қадимий,

аммо ҳамиша навқирон шаҳарда адабий ҳаёт жуда жўшқин кечар, тез-тез шеър кечалари, ўткир мунозаралар бўлиб турарди. Садриддин Айнийдек устоз ёзувчининг шу шаҳарда истиқомат қилиши, Ҳамид Олимжондек истеъдодли ёшларнинг ўқиши ва ишлаши адабий ҳаётга алоҳида фойда бағишларди. Бундай муҳит Бобоевга катта таъсир кўрсатади — у билимини ошириш, савиясини кенгайтириш устида қунт билан ишлаб, адабиётнинг алифбесини шу йилларда ўзлаштиради. Энди унинг шеърлари республика газеталари ва журналларида тез-тез босила бошлайди.

У аввал Намангандаги педагогика билим юртида, сўнг Тошкентдаги 139-ўрта мактабда ўқитувчилик қилади. Айни чоқда, сиртдан ўқиб, 1938 йилда Низомий номидаги Тошкент Педагогика институтини тамомлайди. Қизғин ўқитувчилик фаолияти Мамарасулга ҳаётни ва энг муҳими, одамларни, ўсиб келаётган ёш авлоднинг характерини, психологиясини, ҳис-туйғуларини чуқур ўрганиш имконини берди. Ёшларни тарбиялаш жараёнида шоирнинг ўзи ҳам ўсди, билими мукаммалашди. Бобоев бу йилларда ўзбек классик адабиётини, айниқса, Навоий, Бобир, Муқимий, Фурқат асарларини синчиклаб ўрганди. Буларнинг жами қўшилиб, унинг шеърларига янги қанот берди. 1938 йилда шоирнинг биринчи тўплами «Ватан шаънига» босилиб чиқади. Бу тўплам унинг 30-йиллардаги ижодидан дасталанган эди. Кўп ўтмай, унинг «Улуғбек» поэмаси ҳам босилади. Шоирнинг бу йиллардаги асарлари ҳақида анча мақтовли гаплар айтиш мумкин. Унинг дастлабки шеърларида мамлакат ҳаётида юз бераётган катта тарихий ўзгаришлардан завқланиш бор, янги қурилишлардан хурсандлик туйғуси бор. У ўзбек халқига бахт келтирган буюк Лениндан миннатдорлик ҳисларини куйлайди. У ўзбек аёлларига мурожат қилиб, уларни эскилик қолдиқларидан тезроқ қутулишга ундайди. Унинг шеърларида фашист ифвогарларига қарши қаҳрамонона курашган республикачи Испаниянинг мард фарзандларига муҳаббат куйланади. Буларнинг барчаси ёш шоирнинг ҳаёт билан барабар қадам ташлашга, халқнинг дилидагини топиб куйлашга интиганидан далолат беради. Аммо чинакам поэзия яратиш учун бу интилишнинг ўзи камлик қилади, албатта. Агар Бобоевнинг бу йиллардаги шеърла-

рига чуқурроқ назар солинса, улар ҳали бадий мукамалликдан анча узоқ эканини кўриш қийин эмас. Ҳали қалам Бобоевнинг қўлида камоли ишонч билан равон югурмайди. Бобоев шеърларида ҳаётини воқеаларнинг ичига, моҳиятига чуқур кириб бориш йўқ. Уларни чуқур ҳис қилиб, такрорланмас образларда катта умумлашмалар чиқариш етишмайди. Кўпинча шоир воқеаларни оддийгина қайд қилиб қўя қолади, улар ҳақида ахборот беради, лекин уларнинг замиридаги ҳақиқий поэзияни кашф қила олмайди. Масалан, «Ҳой қиз, ҳой қизлар» шеъри «битсин паранжи» деган гапни қуруқгина қилиб айтишдан нари ўтмаган. Ёхуд «Дўмбира тилидан» шеъри қуруқ ва бўш мисралар йиғиндиси. «Сен — бахт, сен — нажот» шеъри эса аниқ фикрдан, муайян образдан маҳрум бўлгани учун композицион жиҳатдан жуда бўш — уни ўртасида узиб қўйса ҳам, охирига яна қўшиб давом эттирса ҳам бўлаверади. Хуллас, ҳали Бобоевнинг 30-йиллардаги шеърларида чинакам поэзия етишмайди, уларда ҳақиқий инсоний ҳислар, самимий туйғулар, чуқур фикрлар кам. Бу нуқсонлар поэзия сирини ҳали мукамал эгаллаб олмаганликдан туғилади. Шунинг учун ёш шоир яна енг шимариб меҳнат қилишга, чинакам поэзия ҳузурига олиб борадиган ягона йўлни қидиришга киришади.

Шоир тинч ва фаровон ҳаёт тароналарини куйлашга киришган даврда Улуғ Ватан уруши бошланди. Мамарасул Бобоев Ватан олдидаги граждонлик бурчини адо этиш учун Совет Армияси сафига кирди. Армия сафида ўтказилган беш йиллик ҳарбий ҳаёт Мамарасул Бобоевни жуда кўп нарсага ўргатди. Армияда у КПСС сафига қабул қилинди. У совет халқлари ўртасидаги мустаҳкам дўстликнинг кучини яна бир бор амалда кўрди, оддий совет кишининг қалбидаги ватанпарварлик ҳисларининг қудратига гувоҳ бўлди, совет кишиларига хос мардлик ва қаҳрамонликнинг сирларини ўрганди. Бобоев чет элларда, жумладан, Эронда ҳам бўлди. Эрон халқининг ҳаётини кўриб, мамлакатимизнинг қанчалик олға кетганига, социалистик тузумнинг қанчалик афзаллигига янада амин бўлди. Мамарасул Бобоев Ватан топширигини қаерда ва қачон бажармасин, ҳеч қаерда унинг шоирлик қалби тингани йўқ. У улуг жанг йилларида қўлидаги қилич билангина эмас, қалами билан ҳам халққа, Ватанга хизмат қилишни давом

эттирди. Унинг армия сафида кўрган-кечирганлари, ҳис-туйғулари жўшқин қўшиқларга айланди. Худди шу йилларда Ватан темаси, Ватаннинг озодлиги ва мустақиллиги учун курашувчилар образи шоир ижодида кенг ўрин ола бошлади. Шоир уруш йилларида «Ўғил мактуби», «Ёр сувратига», «Сўзларинг сенинг...», «Жанговар дўст» каби шеърлар яратди. Бу шеърларда жангга жўнаган йигитнинг кечинмалари, ҳижрон тоғини матонат билан кўтарган қизларнинг вафоси, садоқати ва меҳнати, жанг майдонида жангчиларга мадад бўлган ҳамшира қизларнинг қаҳрамонлиги бадиий ифодасини топди. Шоирнинг ҳарбий лирикасида «Ватан севгиси», «Нажоткор» каби шеърлари алоҳида ўрин тутади. Биринчи шеърда шоир «Ватан» тушунчасини конкретлаштиради, Ватанга муҳаббат совет кишилари-нинг мардлигида, қаҳрамонлигида намоён бўлувчи реал куч эканини кўрсатади. «Нажоткор» шеъриси эса совет Ватанини Европа халқларини фашизм асоратидан қутқарган халоскор сифатида тасвирлайди.

1943 йилда — уруш авжи қизиб турган дақиқаларда ёзилган «Ўғил мактуби» шеърисида ҳам эҳтиросли мисралар борки, улар бир томчи қони қолгунча Ватаннинг озодлиги учун курашишга тайёр турган, фашист босқинчиларини битта қўймай йўқотишга қатъий аҳд қилган ўғилнинг қасамидай жаранглайди:

Топтатмайман, юртим, боғимни,
Ўчирмайман бахт чироғимни,
Йиғлатмайман меҳрибонимни,
Туз ичганман, она, қўлингдан.

1945 йилда совет халқининг Улуғ Ватан уруши буюк ғалаба билан тамом бўлди. Мамарасул Бобоев ҳам минглаб ғолиб, музаффар Ватан фарзандлари сингари тинч қурилишга, ижодга қайтди.

Урушдан сўнг совет адабиёти, шу жумладан, поэзия олдида янги вазифалар — давримизнинг ҳаққоний ва ёрқин кўзгуси бўлиш вазифаси турар эди. Шоирлар тўрт йиллик милсиз жангда ғалаба қозонган совет кишисининг улуғворлигини, характери замиридаги буюкликни чуқур идрок этиши, унинг ажойиб образини яратиши, шу билан бирга, халқимизни тинч қурилиш йилларида меҳнат фронтида янги-янги ғалабалар-

га илҳомлантирувчи оташин шеърлар яратиши керак эди. Бу улугвор вазифа шоирдан фақат талант ва қобилиятгина эмас, чуқур билим, жуда катта меҳнат ҳам талаб қилар, ҳамisha халқ билан бирга боришни, халқ ҳаётини тинмай ўрганишни, давр билан ҳамнафас бўлишни тақозо қилар эди. Мамарасул Бобоев ҳам бошқа ўзбек шоирлари билан бирга, энг шимариб мана шу улкан вазифани бажаришга киришди. У аввал, «Шарқ юлдузи» журналида, кейин «Қизил Ўзбекистон» газетаси редакциясида ишлади, бир неча йил ичида республиканинг кўпгина қишлоқ ва шаҳарларини айланиб чиқди, қўшни қардош республикаларга саёҳат қилди. Бу кезишлар Мамарасул Бобоевнинг турмуш ҳақидаги тасаввурларини янада бойитди, кундалик меҳнати билан коммунизм биносини қураётган юзлаб-минглаб оддий одамларга ошна қилди, тушунчаларини кенгайтди. Шоирнинг қизиқиш доираси анча кенгайганини, ижодий активлиги ошганини шеърлардан ташқари ёзган кўпгина мақолалари, очерклар, фелъетонлар ва тақризларида ҳам кўриш мумкин. Уларда жиддий масалалар кўтарилди, адабиётимиз, айниқса, поэзиямизнинг ривожига ҳақида принципиал фикрлар олдинга сурилди, даврнинг руҳи, илғор кишилари, меҳнат соҳасидаги катта ютуқлари тараннум этилди, айрим камчиликлар танқид қилинди. Шоирнинг бу йиллардаги ижоди, асосан, шеърга бағишланган эди. Бир неча йил ичида Мамарасул Бобоевнинг «Богбон» (1948) поэмаси, «Шодиёна» (1950), «Қуёш йўли» (1951), «Жанубий нуқтада» (1953) каби тўпламлари ўзбек тилида, «Гимн радости» (1951), «Под небом Ирана» (1953), «Я так чувствую» (1954) каби китоблари рус тилида босилди. Булар Мамарасул Бобоевнинг ижодда жуда актив бўлганидан далолат беради. Бироқ Бобоевнинг 1946—1954 йиллар давомида яратган шеърларига чуқурроқ назар ташласак, кўз ўнгимизда анча мураккаб, қарама-қаршиликларга тўла манзара пайдо бўлади. Биз бир томондан, шоир поэзиясининг тематик диапазони анча кенгайганини, Ватан, тинчлик, меҳнат ҳақида бир қадар дуруст шеърлар яратилганини, уларда шоир фикрни яланғоч баён қилмай, образлиликка интилганини кўра-миз, иккинчи томондан эса, кўпгина шеърларида фикр жуда саёз эканига, туйғулар, ҳислар самимийликдан, оригиналликдан маҳрумлигига, қуруқ баёнчилик, тав-

сифийлик, риторика кучли эканига гувоҳ бўламиз. Баъзи мисолларга мурожаат қилайлик. Мана, шоирнинг 1946 йилда ёзган «Теримчилар» шеъри. У икки қисмдан иборат. «Оқшом» деб аталган биринчи қисмида звено бошлиғи Омон ота уйида мажлис қилгани ва қизларни пахтани тезроқ йиғиб олишга чақиргани, «Тонгда» деб аталган иккинчи қисмида эса чевар қизларнинг икки кўллаб пахта тергани ҳақида маълумот берилади. Шеърда отанинг тилидан ўқувчига шундай насиҳат қилинади:

Ўзимиз ундирдик. Бахт бу, қизларим,
Колхознинг давлати, хазинасидир.
Саратон — офтобда тўкилган тердан,
Меҳр чаноғида очилипти дур.
Шамолга учирмай, тупроққа тўкмай,
Ҳар дона чигитни олишимиз шарт.
Сўз берганмиз, ахир... Обрўмиз баланд,
Шу куннинг ўткинчи дами ғанимат.

Бундай ҳиссиз ёзилган, ҳаёт ҳодисаларининг поэтик мазмунини, моҳиятини чуқур идрок этилмай тўқилган мисралар «Далада», «Бригадир Ғанижон», «Иш устида кўрдим Мўътабархонни...», «Зилол сувлар» каби шеърларда ҳам бор. Фақат меҳнат темасидаги шеърлардагина эмас, тинчлик ҳақида, Ватан ҳақидаги шеърларда ҳам фикрий қашшоқлик, назмбозлик касали учрайди. Масалан, шоир «Маёқ» шеърида Москванинг буюклигини, «тарих қарвонига маёқлигини» жуда умумий, рангсиз ва таъсирсиз мисраларда очишга уринади:

Улуғ коммунага бир шоҳроҳсан,
Коммуна байроғи порлар кўксингда.
Тарих қарвонига маёқсан. Демак,
Башарни элтасан порлоқ йўлингдан.

Бобоев шеърларида урушдан кейинги дастлабки йилларда тез-тез кўзга ташланиб турган бундай камчиликлар тасодифий эмас, балки улар шоир ижодида муайян бир тенденцияни ташкил қилади. Бу тенденция ўша йиллардаги адабий муҳитдаги шарт-шароит ва сабаблар туфайли анча авж олган эди. Маълумки, бу йилларда адабий ҳаёт анча мураккаб бўлган, адабий

жараёнда қарама-қарши тенденциялар ўртасида жуда кескин кураш борган, баъзан эса бу курашда салбий тенденциялар устунлик қилган. 1946—1948 йилларда ВКП(б) Марказий Комитети идеология соҳасида бир қатор қарорлар қабул қилиб, уларда совет адабиёти ва санъатининг янги тарихий шароитдаги вазифаларини белгилаб берди. Бу қарорлар совет адабиётининг партиявийлиги ва ғоявий юксаклиги учун курашда жуда катта ижобий роль ўйнади. Бироқ жойларда партия қарорларининг принципиал масалаларини конкрет адабий ҳаётга татбиқ қилишда анча жиддий хатоларга йўл қўйилди. Бу хатолар икки хил характерга эга эди. Бир томондан, мақолаларда, мунозараларда, маърузаларда адабиётнинг ғоявийлиги догматик тарзда, бир томонлама тушунтирилди. Бунинг натижасида ғоявийликни тор маънода тушуниш авж олди, ҳар бир асардан ғоявийлик тарзида дидактика, насиҳат талаб қилинди. Буларнинг барчаси шунга олиб келдики, ғоявийлик билан бадийлик бир-биридан ажраб қолди, яланғоч ғояли асарлар «актуал, фойдали, зарур» деб эълон қилинди, бадийлик критерийси заифлашди. Бу тенденция охир-пировардида санъат ва адабиётнинг моҳиятига, спецификасига, образлилигига путур етказди. Иккинчи томондан, адабий ҳаётда мунозаралар, баҳслар ўрнини маъмурий тазйиқ эгаллай бошлади, бундай вазиятдан эса адабиётга катта йўлдан мағрур юриб эмас, биқиниб кирган талантсиз, истеъдодсиз одамлар фойдаланди. Адабий жараёндаги бундай салбий тенденциялар шахсга сиғиниш туфайли кенг авж олган догматик фикрлаш оқибатида пайдо бўлган эди.

Мана шундай шароитда фақат Мамарасул Бобоевина эмас, бошқа кўпгина шоирлар ҳам шеърнинг моҳиятини, вазифасини, характерини ҳамма вақт ҳам тўғри тушуна бермадилар. Натижада, насиҳат ва дидактика, риторика ва декларативлик, мавҳумлик ва умумиятчилик чуқур фикрни ва жўшқин ҳисни бўғиб ташлаган шеърлар кўпайиб кетди. Бироқ, Мамарасул Бобоев ана шундай мураккаб вазиятга қарамай, изланишдан тўхтагани йўқ, у китобдан китобга маҳоратини ўткирлаштириб, қаламини чархлаб борди. Унинг ижодида бу йилларда шундай шеърлар ҳам борки, улар шоирнинг қунт билан меҳнат қилганидан, совет халқининг ҳаё-

тини ҳаққоний акс эттиришга интилганидан далолат беради.

Шоир лирикасидаги энг муҳим тема — социалистик меҳнат темаси, энг асосий қаҳрамон эса, ўз меҳнати билан мўъжизалар яратаётган оддий совет кишиси бўлиб қолди. «Олтойдан хат», «Зилол йўллар», «Сув ва нур» балладаси, «Далалар, гўзал далалар...» каби шеърларда социалистик меҳнат поэзияси илиқ ҳарорат ва майин нафосат билан ифодаланган. «Меҳнат тонги» шеърида шоир колхоз даласининг аниқ ва конкрет картинасини чизади:

Майдон

Майдон,

Туташ қаргалар,

Пахтазорнинг йўқ ниҳояти.

Ғайратига сиғмайди ҳар жон.

Ер ҳайдашар, текислар, экар,

Ҳар томонда қизлар қўшиғи,

Меҳнат завқи дилни хуш этар.

Билишади улуғ Ватанга —

Пахта керак!

Пахта шараф-шон.

Мамлакатнинг қудрати ортар,

Ҳаёт бўлар яна фаровон.

«Ўлкамизда ажойиб палла» шеърида эса терим пайтининг гўзаллиги, пахта хирмонларини тоғ қилаётган теримчиларнинг ғурури ифодаланган. «Ҳурихоннинг мақтови», «Қумрихон ҳақида қўшиқлар», «Бригадир Ғанижон», «Назарали ота» каби шеърлар оддий совет кишилариининг характеридаги қаҳрамонлик, меҳнатсеварлик, ватанпарварлик хусусиятларини очишга бағишланган. Шуниси характерлики, бу шеърларда қаҳрамонлар фавқулодда шахслар сифатида тасвирланмайди, балки шоир қаҳрамонликни совет кишилариининг кундалик меҳнатида, камтарлик ва олижанобликда, ғоявийлик ва принципиалликда кўради. Шоир ўз қаҳрамонларининг жонлилигига уларнинг характерини индивидуаллаштириш орқали эришади. Қуйидаги мисраларга диққат қилинг:

Радио эшитди. Дам олди бирпас,

Талай иш мўлжалин тузди эртага.

Турди. Камарини тортди. Завқдан маст,
Баркаш кетмонини олди елкага.
Ел эсар. Қишлоқ жим, олмоқда ором,
Майса, кўкатларда йилтирар шабнам.
Боқар атрофига тўймай Ғанижон:
«Бунча ҳам роҳатбахш, гўзалсан, ўлкам!..»

«Бригадир Ғанижон» шеърдан олинган бу парчада қаҳрамоннинг қиёфаси ҳам, туйғулари ҳам берилган. Бу деталлар эса қаҳрамон образини типиклаштиришда муҳим аҳамиятга эга.

Шоир колхоз ҳаётини, колхоз кишиларининг фикр-туйғуларини чуқур ўрганиш асосида бугунги социалистик қишлоқ турмушини акс эттирувчи «Боғбон» поэмасини ёзишга киришди. Бу поэма 1948 йилда, аввал «Шарқ юдузи» журналида эълон қилинди, сўнг алоҳида китоб ҳолида босиб чиқарилди. 1958 йилда шоир уни қайтадан ишлаб, бир қанча ўзгартишлар киритди. Поэманинг сўнги варианты аввалгисидан вазни, баъзи қаҳрамонларнинг чиқариб юборилгани, ортиқча эпизодларнинг тушириб қолдирилгани билан фарқ қилади.

Поэмада ўзбек халқи вакилларининг Улуғ Ватан урушидаги иштироки, фронт орқасидаги меҳнаткашларнинг ғалаба учун фидокорона меҳнати, урушдан сўнги йилларда халқ хўжалигини, колхоз ҳаётини янада ривожлантириш учун кураш масалалари акс этган.

Поэманинг асосий қаҳрамонлари Собир ва Умрихон. Улар минглаб колхозчилардан ҳеч нарсаси билан фарқ қилмайдиган оддий совет кишилари. Шу оддий кишиларда биз шоирнинг жамиятимиз аъзоларига хос бўлган фазилатларни умумлаштиришга интилганини кўрамиз.

Собир уруш йилларида Ватаннинг озодлиги ва мустақиллиги учун жанг қилади. Унинг ватанпарварлиги, халқига муҳаббати жанг оловларида чиниқади. Шоир ўз қаҳрамонининг фронтдаги ҳаётини тасвирлар экан, ундаги интернационализм туйғусини алоҳида кўрсатади. Умумий мақсад, умумий муҳаббат ва умумий нафрат ўзбек Собирни, украин Светанкони, қозоқ Соғиндиқни, тожик Ражабни бир мустаҳкам жанговар оилга бирлаштиради. Поэмада жанг картиналари, душман дотига ҳужум эпизодлари дуруст берилган. Бу эпизод-

ларда Собирнинг қаҳрамонлиги ва мардлиги очилади. Поэманинг иккинчи бўлимида Собирнинг фронтдан қайтиши ва тинч меҳнат соҳасида фидокорлик кўрсатиши акс этган. Собир колхоз боғини гуллатади. Юнуспир каби дангаса, иш ёқмасларга қарши курашади, колхозчиларга ёрдам беради. Аммо шуни айтиш керакки, шоир поэмада Собир образини жонлантирадиган имкониятлардан тўла фойдаланмаган. Юнуспир ва Собир ўртасидаги конфликт чуқурроқ ва ҳаётийроқ заминга қурилганда, бу конфликтнинг ривожини тўлароқ кўрсатилганда эди, Собир образини мукамалроқ чиққан бўлуverди.

Поэмада Собир ва Умрихон ўртасидаги муҳаббат ҳам тасвирланган. Бу муҳаббат поэмада традицион қовушиш картинаси билан тугамаса-да, биз Собирнинг ҳам, Умрихоннинг ҳам соф қалб эгаси эканини, бир-бирига муҳаббатидан бахтиёр эканини сезиб тураемиз.

Поэмада Умрихон фақат «ёр» эмас, актив колхозчи, меҳнаткаш инсон сифатида берилади. Шоир Умрихонни ўқувчига қуйидагича таништиради:

Звенога бошлиқ мана Умрихон,
Буғдой ранг, кулча юз, қошлари туташ.
Дугоналаридай чевар ва чаққон
Ҳамда ақли расо, меҳнатсевар ёш.

Асарда Умрихоннинг «чевар ва чаққонлиги», «ақли расо ва меҳнатсеварлиги» конкрет очиб борилади. Умрихоннинг ҳижронни енгишдаги бардоши, вафоси, ҳаёси ва меҳнатсеварлиги ўқувчида унга нисбатан илиқ муносабат кўзгаётиди. Аммо шоир икки ёш ўртасидаги муҳаббатдан уларнинг бой маънавий дунёсини чуқурроқ очишга имкон берувчи восита сифатида тўла фойдаланмаган. Поэмада колхоз раиси Жўраҳон, бригадир Даврон ота каби образлар бор. Бироқ, бу образлар асар сюжет линиясининг ривожланишида ҳал қиларли роль ўйнамайди. Поэмада замонамиз ёшларининг ижобий образини яратишдаги муваффақиятлар билан бир қаторда жиддий камчиликлар ҳам бор. Бу камчиликларнинг энг муҳими — поэмада асосий сюжет линиясининг пухта ишланмаганида кўринади. Натижада Жўраҳон, Даврон ота каби образларни кенг кўламда кўрсатиш имконияти торайган. Айниқса, поэмада, баъзан жиддий, ҳаётий конфликтлар ўрнига сийқа, арзи-

мас тўқинишларга кўпроқ эътибор берилгани ҳам бош қаҳрамонлар характери ни заифлаштиришга сабаб бўлган. Бу камчилик, айниқса, поэманинг иккинчи қисмида яққол сезилиб туради.

М. Бобоев 1951 йилда «Жанубий нуқтада» шеърлар циклини эълон қилди. Бу циклга кирган тўққиз шеър ҳам оддий совет кишиларининг кундалик ҳаётини тасвирлашга бағишланган. Шеърларда совет чегараларини, бинобарин, халқнинг тинчлигини, фароғатини кўз қорачиғидай ҳимоя қилаётган, кундалик ҳаётининг ўзи қаҳрамонлик бўлган совет чегарачиларининг образи чизилган. Туркумга кирган шеърларда социалистик жамиятга нафрат билан қараётган чет эл босқинчилари, уларнинг малайлари, жосуслар, бандитлар фош қилинади. «Тўнғизгузар», «Соҳилда» каби шеърларда совет юртининг дахлсизлиги куйланади, юртимизнинг тинчлигини сақлаётган қаҳрамон чегарачилар образи чизилади. Шоир конкрет ҳаётий деталлардан муваффақиятли фойдаланиб, чуқур мазмунли поэтик образлар яратади ва бу образлар орқали совет кишиларининг қудратини мужассамлантиради. Буни, айниқса, «Чегара столбаси» шеърда равшан кўриш мумкин:

Бу муқаддас тупроққа ёв бир қадам ҳам босолмас!
Деган гапнинг сўнгидаги найзасимон ундовдай,
Заставанинг тепасида ёнган қизил яловдай
Ғолибона турар бунда!—Зулматни кесган олмос!
Манглайда СССР герби порлар улуғвор,
На тиг бузар, на ел, ёғин, на ёнғин — худди қуёш!

Бу парчада шоир градация приёмидан фойдаланиб, чегара столбасини аввал «Ватанимиз дахлсиз!» деган жумланинг сўнгидаги ундовга, сўнг застара тепасидаги қизил байроққа ва ниҳоят, на тиг, на ёғин, на ёнғиндан қўрқмайдиган, атрофга доимо порлоқ нур сочиб турувчи қуёшга ўхшатади. Натижада, чегара столбаси оддий предметликдан чиқиб, катта умумлашмага, Ватанимизнинг қудрати ва буюклигини ифодаловчи конкрет поэтик образга айланган. Бу образ шоирнинг ҳақиқий кашфиётидир.

Циклни якунловчи «Шеър» сарлавҳали асарда ҳам ҳақиқий поэтик ҳисни, тўлақонли ҳаяжонни кўриш

«Ватан» тушунчаси шоир наздида ажойиб совет киши-лари образи билан бирлашиб кетади. Шуниси диққатга сазоворки, шоир «Ватан» деганда фақат Ўзбекистоннигина эмас, бутун бепоён ўлкамизни англайди. Унинг «Кавказ», «Украина», «Маёқ», «Олам олур ундан ҳусн ва камол», «Қизил майдондаги ўйларим» каби шеърлари бу фикримизнинг исботи бўла олади. «Ватан» тушунчасини бу қадар кенг англаш шоир поэзиясига интернационализм руҳини сингдиради. Бобоев ижодида социалистик Ватанни улуғлаш халқлар ўртасидаги қардошлиқни, мустақкам дўстликни мадҳ этиш билан чамбарчас боғланиб кетади. Шоир халқлар дўстлигини тасвирлар экан, жуда ажойиб ва оригинал ўхшатишлар, мазмундор образлар топади. Мана, шоирнинг «Сув ва нур» балладаси. Бу баллада Фарҳод ГЭСга бағишланган. Маълумки, Фарҳод ГЭС қардош халқлар дўстлигининг симболи сифатида майдонга келди. Бу мазмунни шоир қуйидаги тўртликда катта бадийлик билан ифодалаган:

Ленинобод ёққа тортилган симлар
Ям-яшил қишлоқлар, адирлар ошган.
Булар — ўзбек қалбин қон томирлари
Қардош юрагига бориб туташган...

Фарҳод ГЭС симларини қалбнинг қон томирларига ўхшатиш, Фарҳод ГЭСнинг ўзини икки халқ қалбини бирлаштирган куч сифатида тасвирлаш қардош тожик ва ўзбек халқларининг бир жон-бир тан эканини қанчалик кучли ифодалайди!

Шоир ижодида Ватанга муҳаббат ҳислари, Ватаннинг тинчлиги, фаровонлиги учун кураш туйғулари тинчлик душманларига нафрат туйғуси билан қўшилиб кетган. Бу эса Бобоев шеърларида тинчлик ва тинчлик учун курашчилар темасини, империалистларни фош қилиш темасини вужудга келтирди. Бобоев «Мен шундай ҳис қиламан», «22 июнь 1941 йил», «Тарих бу йўлни босиб ўтди, бас», «Менинг қўшним» каби шеърларида тинчликни улуғлайди, урушга лаънатлар ўқийди. Совет кишиларининг тинчлик тарафдорлари эканини, тинчлик учун курашини тасвирлайди. Шоирнинг тинчлик циклига кирувчи шеърлари ичида «Юрак садоси», «Оқин борар, қуёшга оқин», «Грек рассомига» каби

шеърлар алоҳида ўрин тутади. Бу шеърларни сиёсий-публицистик лириканинг дуруст намуналари деб ҳисоблаш мумкин. «Грек рассомига» шеъри реакционерлар томонидан ваҳшийларча ўлдирилган Греция компартияси Марказий Комитетининг аъзоси Никос Белояннисга бағишланган. Шеърда демократия ва озодлик душманларига ғазаб барқ уриб туради.

«Нозим Ҳикматга очиқ хат» шеърида эса ҳозирги Туркия ҳаётининг реалистик картинаси чизилади. 1951 йилда ўзбек адабиёти ва санъати декадасининг ёпилиш куни шоир бу шеърни Москва консерваториясининг катта залида ўқиб берган эди. Шеърни эшитган Нозим Ҳикмат унга юксак баҳо бериб, узоқ олқишлади. Бу шеърда Нозим Ҳикмат образи катта маҳорат билан чизилган.

М. Бобоевнинг халқаро тематикага бағишланган асарлари ичида, шубҳасиз, «Эрон осмони остида» циклидаги шеърлари алоҳида ўрин тутади. Бу шеърлар шоирнинг Эронда бўлган вақтда кўрган-кечирганлари, у ердаги ҳаётдан олган таассуротлари натижасида майдонга келди. Бу циклга ҳаммаси бўлиб 14 шеър кирган. Уларнинг ҳар қайсисида ҳозирги Эрон ҳаётининг айрим томонлари акс этган. Аммо улар бирликда Эрон ҳаёти ҳақида, унинг энг характерли томонлари ҳақида ўқувчида яхлит ва тугал тасаввур ҳосил қилади. Шеърлар меҳнаткаш, эрксевар, тинчликпарвар, ўтмишда жаҳонга ўнлаб буюк шоирлар ва олимлар берган Эрон халқига самимий муҳаббат билан суғорилган. Айни чоқда шоир Эроннинг бугунги ҳаётига совет кишининг кўзи билан қарайди, меҳнаткаш халқнинг чақирилмаган чет эллик «меҳмонлар» ва маҳаллий феодаллар томонидан таҳқирланишини ғазаб билан фош қилади. Циклга кирган ҳар бир шеър озодлик учун бош кўтарган Шарқ халқларига олқиш, колонизаторларга даҳшатли айбномадек жаранглайди. Бу шеърлар ўзининг конкретлиги, аниқлиги билан худди ҳаётнинг жонли бир лавҳасидек ўқувчининг қалбига кириб боради. Уларда ҳақиқий шоирона кашфиётлар, кучли ва умутилмас образлар кўп. Мана, масалан, «Эрон гилами» шеърини олайлик. Эрон гиламининг нафислиги, гўзаллиги бутун оламга доврўқ бўлганини ким билмайди, дейсиз. Шоир гилам образидан жуда оригинал равишда, усталик билан фойдаланади, натижада, донг қозон-

ган Эрон гилами Эрон воқелигининг моҳиятини очиб берувчи муҳим воситага айланади:

«Тўқир-тўқир»— гилам тўқир болалар...
Шу азобга туққанмикин оналар?!
Булар ёши етти-саккиз чамаси,
Яланг оёқ ва яланг бош ҳаммаси.
Бу — тасодиф тирик қолган гўдаклар
Яна нега азобланар бу қадар!
Гилам қизил, ранглар сўлгин, қаҳрабё,
Ўз қони-ла тўқишарми, ажабо!

Бу мисраларни ўқиб, болаларнинг аҳволига ачинмаслик мумкин эмас. Шеърда болаларнинг келажига, ёруғликка чиқишларига ишонч барқ уради. Шеърнинг тугалланмаси жуда кучли умумлашма даражасига кўтарилган:

Гилам ёнар! Йиғлаб-йиғлаб тўқир ўғил-қизчалар,
Буни ерга тўшаб бўлмас, бу гиламмас, ҳаёт, хун!
Оталари шонли жангда адолат ўрнатган кун —
Арзир, булар гиламларин байроқ қилиб чиқсалар!..

«Эрон осмони остида» циклига кирувчи бошқа шеърлар ҳам ана шундай кучли умумлашмалар, ажойиб образлар ва чуқур мазмунга эга.

Бу шеърларнинг муваффақиятли чиқишига сабаб фақат Эрон ҳаётини чуқур билишгина эмас, балки совет поэзиясининг ижодий тажрибаларидан кенг фойдаланишда ҳамдир. Циклда, айниқса, Маяковскийдан ўрганиш равшан сезилиб туради. Маяковскийнинг поэтик приёмларидан, образга, тасвирланаётган объектга ёндашиш принципларидан ўрганиш М. Бобоев талантининг янада ёрқинроқ намоён бўлишига олиб келди. Натижада, шеърларда Маяковскийна образлар, кескинлик, темперамент, илиқлик, лиризм вужудга келди. Қуйидаги мисраларга диққат қилинг: аэродромда чет эллик «меҳмонлар»нинг қиёфасини тасвирлар экан, шоир уларнинг совет кишисига муносабатини шундай кўрсатади:

Биз кулдик. У тажанг, «Қоровул!»— дея
Чақиргудек эди.
Лекин ноилож,—

Боққандай ярқироқ қилч дамига,
Бизга кўзи жовдираб боқарди жаноб...

Бу мисраларда «жаноблар»нинг характеристикаси жуда аниқ ва образли ифодаланган. М. Бобоев шеъридаги «жаноблар» билан Маяковскийнинг «Совет паспорти ҳақида» шеъридаги амалдор қанчалик бир-бирига ўхшайди! Амалдор ҳужжатларни текширар экан, совет паспортини қўлга олиш билан портлаб кетадиган бомбадай қақшаб-титраб олади. Таққосланган бу образлар М. Бобоевнинг ҳам Маяковский каби империализм вакиллариининг совет кишиларига муносабатидаги характерли моментни тўғри белгилаганини ва уни образли тарзда ифодалаганини кўрсатади. Бундай шеърлар М. Бобоевнинг поэзияда социалистик реализм принципларини изчиллик билан ўзлаштириб бораётгани, бадий маҳоратини ўстириш учун интилаётгани туфайли туғилган.

«Эрон осмони остида» цикли ўзбек совет поэзиясининг катта муваффақиятидир. 1954 йилда бу цикл рус тилига таржима қилиниб, Москвада алоҳида китоб ҳолида нашр этилди. Шу тариқа М. Бобоев поэзияси «Эрон осмони остида» цикли туфайли Бутуниттифоқ аренасига чиқди.

1956 йилдан кейинги давр Мамарасул Бобоев ижодида кескин бурилиш даври бўлди — шоир балоғат даврига қадам қўйди. Шоир ижодидаги бу кўтарилиш тасодифий эмас, балки ўзбек адабиётининг умумий ривожини билан, янги парвозини билан чамбарчас боғлиқ эди. Партиямизнинг XX съезди ватанимиз тараққиётида янги саҳифа очди. Съезд мамлакатимизда социализм қурилишининг тарихий тажрибасига яқун ясаш билан бирга, коммунистик қурилишни кенг миқёсда авж олдириб юбориш программасини ҳам белгилади. Ундан кейинги съездлар бу программани янада конкретлаштириш ва бевосита ҳаётга тадбиқ қилиш тадбирларини ишлаб чиқди. Коммунистик партия босиб ўтилган тарихий йўлни умумлаштирар экан, оламшумул-тарихий ғалабаларимизни таъкидлаш билан чекланмай, муайян хатолар, камчиликларни ҳам кескин танқид остига олди. Айниқса, шахсга сизиниш иллатининг танқиди фикрлашдаги догматизмни, ҳамма нарсани бир томонлама, бўяб кўрсатиш тенденциясини тугатишга

сабаб бўлди. Буларнинг барчаси жамиятимизнинг тез суръатлар билан ривожланишига йўл очгани каби, бадий ижодда ҳам ажойиб самаралар берди. Ҳар бир ёзувчи адабиёт осмонида вужудга келган янги мусаффо ҳаводан тўйиб-тўйиб нафас олиб, ўзида жиддий ўзгариш сезиб, ўз мавқеининг, ўз ижодининг қадри органини чуқур ҳис қилиб ижод қилишга киришди. Бироқ адабий муҳит, шароит ижод учун ҳар қанча қулай бўлмасин, ўз-ўзича ҳеч қайси ёзувчи ижодида кескин бурилиш ясамайди. Қулай шароит яратиб берган муҳитдан фойдалана билиш ҳам керак. Бунинг учун эса шоир ёки ёзувчи тинмай изланиши, ўз устида ишлаши, маҳорат сирларини тобора чуқурроқ эгаллаб бориши лозим. Мамарасул Бобоев шундай қилди. Шоирнинг сўнгги йиллар ижодига назар ташласак, унда оригинал асарлар билан бирга бадий таржиманинг ҳам салмоғи ортиб кетганини кўрамиз. Шоирнинг таржималар ичида, айниқса, Некрасов ва Шевченко лирикасининг, Маяковский асарларининг, К. Симонов, Н. Тихоновлар қаламига мансуб шеър ва поэмаларнинг таржимаси ажралиб туради. Шунингдек, Мамарасул Бобоев Мусо Жалилнинг «Маобит дафтари»ни ва Расул Гамзатовнинг «Юксак юлдузлар» китобини ҳам ўзбекчага ағдарди. Шоирнинг бадий таржимага шу қадар катта ўрин бергани бежиз эмас, албатта. У таржима жараёнида бошқа халқларнинг етук шоирлари ижоди билан яқиндан танишади, уларнинг ижодий лабораториясига чуқур киради, улардан маҳорат сирларини ўрганади ва қолаверса, улар билан маҳоратда беллашиб ҳам кўради. Таржима шоир қарашларини чуқурлаштиради, уфқини кенгайтиради.

Даврнинг янги руҳи, поэзия олдига қўйилган янги вазифалар, таржима жараёнида ўзлаштирилган бой тажриба ҳаммаси қўшилиб, Мамарасул Бобоевни поэзия ва унинг моҳияти, шоир ва унинг ҳаётдаги ўрни каби масалаларни яна бир бор қайта идрок этишга ундади. Натижада, шоирнинг янгича эстетик принципларини баён қилувчи, унинг ҳаётини кредосини ифодаловчи программа характеридаги бир қанча шеърлар пайдо бўлди. Бу жиҳатдан шоирнинг 1955 йилда ёзилган «Устозлар» шеъри характерли. Унда шоир ҳаётининг ижодкори, яратувчиси, олға элтувчиси оддий меҳнаткаш одамлар эканини ва поэзия ҳамиша шу одам-

лар билан якнафас бўлиши, улар билан бирга кулиб, бирга қайғуриши зарурлигини айтади:

Шу кишилар билан ёнма-ён — 10
Туриб доим кул, қайғур бирга,
Мисралар ҳам туғилар осон,
Куйла улар садоқатини.

Шоир шеърни энди бошқача тушунади — унинг учун қуруқ ваъз, дидактика таъсир кучини йўқотган. Ҳақиқий шеър — коммунистик қурилишнинг актив иштирокчиси бўлиши, халқнинг улуғ сафарида унга кўмақдош бўлиши лозим. Бу фикр «Устозлар» шеърда қуйидагича ифодаланади:

Қуруқ ваъз—пуч, бетаъсир, ҳечдир
Бугун шоир қофиялари—
Мақтов, шиор, найза, қамчидир!

«Раҳмат, китобхон» шеърда эса бу фикр янада чуқурлаштирилади ва поэзиянинг ҳаёт билан алоқаси унга куч ва жон бағишлайдиган бирдан-бир омил экани айтилади:

Шеърларим,
Тоза юрак куйларим.
Тонг елидай учинг боғма-боғ серган.
Сиздан қувват олсин, очилсин бағри
Она юртни севган ҳар оташ юрак.

Мамарасул Бобоев ўз шеърларида поэзиянинг ғоявийлигини, партиявийлигини тасдиқлар экан, айтиш чоқда коммунизм учун, яъни дунёдаги энг чин, энг ҳаққоний, энг адолатли жамият учун хизмат қилувчи шеърнинг ҳам бош принципи ҳаққонийлик, ростгўйлик бўлиши лозимлигини, ҳар қандай сохталик, ёлғон поэзиянинг қанотини қайирадиган иллат эканини айтади:

Шеър—
Солар қалбга ишқ, шодлик,
Завқ ёғилар шеър лабидан.
У ҳам
Худди мусаффо тонгдек

Егилади мусаффо қалбдан.
Шеър ҳам кўп, шоир ҳам
Бироқ,
Дилда бўлса ёлғону риё,
Ундан чиқар на шеър, на зиё.
Шоир қалби—тип-тиниқ булоқ,
Шеър ўзи—асли кимийё.

Мамарасул Бобоев сўнгги ўн йил давомида ана шундай самарали принциплар асосида ижод этиб, янги муваффақиятларга эришди. Тўғри, унинг бу давр ижодида ҳам нуқсонли шеърлар, баъзан юзакироқ ёзилган асарлар учраб туради. Бироқ улар шоир ижодининг ҳозирги даври учун характерли тенденциялар бўла олмайди. Аксинча, тинмай изланиш, шеърнинг образлар системасини чуқурлатиш, конкретлиликнинг кучайиши, фикр ва ҳиснинг тобора кўпроқ ўрин олаётгани Бобоев поэзиясининг ҳозирги муҳим белгиларидир.

Мамарасул Бобоевнинг янги муваффақиятлари «Садоқат ҳақидаги шеърлар» циклидан бошланди. Бу цикл 1956 йилда эълон қилинди ва поэзияда жиддий ҳодиса бўлди. Бу циклга кирган шеърларда шоир, бир томондан, жамиятимиздаги ижодий кучларни мадҳ этса, уларнинг садоқати ва фазилатларини куйласа, иккинчи томондан, айрим шахсларда ҳали ҳам учраб турадиган алкоголизм, хушомадгўйлик, ҳасад, ғийбатчилик каби салбий хусусиятларни қаттиқ қоралайди. Бу шеърларнинг фазилати шундаки, шоир ўзи тасвирлаётган воқеаларга нисбатан аниқ позицияда туради, бу воқеаларни коммунистик ахлоқ нормалари билан ўлчаб, уларга тўғри сиёсий баҳо беради. Мамарасул Бобоевнинг «Садоқат ҳақидаги шеърлар»ида куйланган муҳаббат ва нафрат худди Маяковскийники каби келишувчиликни тан олмайдиган муросасиз муҳаббат ва нафратдир. Шоир ўз шеърларида конкрет эпизодлар ёрдамида кундалик ҳаётимиздаги оддий воқеаларнинг ижобий моҳиятини, шунингдек, айрим камчиликларнинг салбий моҳиятини оча билган, кундалик ҳаёт поэзиясини яратган. «Фазилат», «Унинг ҳурмати», «Ташаккур» каби шеърлар шоир ижодида меҳнат темаси янада чуқурлашганини, меҳнат кишилари образи мукаммаллашганини кўрсатади.

Мамарасул Бобоевнинг 1958 йилда ёзилиб, 1959 йил-

да ўзбек ва рус тилларида босилиб чиққан, Москвада ўзбек санъати ва адабиёти декадасида ижобий баҳо олган «Она қалби» поэмаси ҳам янги ижодий кўтарилишнинг самарасидир.

Поэма онани улуғловчи самимий ва эҳтиросли бағишлов билан бошланади. Чуқур лиризм билан суғорилган бу бағишловда биз онанинг буюк фазилатлари — фарзанд қалбида туғдирадиган олижаноб ҳислар билан танишамиз. Унда онадан эрта ажраган ўғилнинг она меҳрини қўмсашлари ҳам, унинг порлоқ хотираси учун муносиб бўлишга интилиш ҳам, бу улуғ туйғуни қадрлаш зарурлиги ҳақида замондошларга мурожаат ҳам яхши ифодаланган. Аммо поэманинг қиммати фақат бағишловда эмас. Шоир асарда бугунги куннинг муҳим масалаларини қўя олган, ҳаётимизнинг кўтаринки томонларини топиб, уларни жўшқин эҳтирос билан тараннум этган.

Поэманинг сюжети мураккаб эмас — унда композитор Фозилжон ва унинг хотини Фазилатхоннинг ҳаёт йўли, уларнинг фарзандлари Алишер ва Эркин ҳақида ҳикоя қилинади. Тўнғич ўғил Эркин эрка ўсиб, бузилиб кетади, онани, отани менсимай қўяди, ичкиликка ўрганади, маишатга берилади. Пировардида, у боши берк кўчага кириб қолганини тушунади ва бу йўлдан қайтади. Шоир мана шу воқеа рамкасида мураккаб характерлар ярата олган, уларнинг туйғуларини оча олган ва энг муҳими, салмоқли фикр айта олган.

Поэмадаги асосий масалалардан бири — ҳар бир одамнинг жамият ҳаётидаги ўрни, жамият олдидаги бурчидир. Одам ўз ҳаётини қиморбоздек бой бериб қўйиши мумкин эмас. Ҳар бир одам маънодор, мазмунли ҳаёт кечирishi лозим. Бунга эса халққа хизмат қилиш билан, жамиятга фойда келтириш билан, олижаноб, юксак мақсадга эга бўлгандагина эришиш мумкин. Бу гоё поэмада бош қаҳрамонлар орқали ҳам, эпизодик образлар орқали ҳам очилади. Эркин катта талант эгаси. У ҳайкалтарошлик санъатини эгаллаган. Аммо унинг таланти гуллаб очилмайди, ҳатто секин-аста йўқола бошлайди. Одамларга жуда катта фойда келтириши мумкин бўлган Эркин секин-аста санъатдан узоқлаша бошлайди. Шоир бунинг сабабларини яхши очган: Эркин ҳаётда бирон аниқ мақсадга эга эмас, бирон олижаноб ният доимо уни ҳаракатга келтириб,

ташвишга солиб турмайди. Бу эса унинг талантини ривожлантириш устида ишлашига йўл қўймайди, халқ ҳаётидан ажратиб қўяди. Санъат эса меҳнатсиз яшаши мумкин эмас. Бу фикр Инобатхон образида янада тўлдирилади. Бир вақтлар ўз санъати билан халқни баҳраманд қилган талант эгаси катта мақсадларга эга бўлмагани учун, ҳаётнинг икир-чикирларига берилиб кетгани учун ўз талантидан маҳрум бўлади. Эркиннинг отаси Фозилжон ҳам талант эгаси. У истеъдодли композитор. Аммо санъат унинг учун халққа хизмат қилишнинг воситаси. Шу мақсад, шу ният унинг санъатдаги ҳар бир қадамини белгилайди, қунт ва чидам билан меҳнат қилишга ундайди. Меҳнатсиз ҳаётнинг гашти йўқ. Турли қаҳрамонларнинг тақдири билан танишганда биз мана шу хулосага келамиз. Бу ғоя поэманинг бир ўрнида Фозилжоннинг ўғли Эркинга айтган сўзларида дуруст очилган:

Бу қўллар-чи,
Бу нозик қўллар,
Йўқ, меҳнатга беролмас бардош.
Ҳаёт силлиқ эмас, қирра тош,
Ундан парча узолмас булар.
Ёшлар борки, қуруқ ва нўноқ,
Халқ улардан нима олади?

Поэмада кўтарилган иккинчи масала — ёш авлоднинг тақдири, тарбияси учун масъулият масаласидир. Бу масъулият ҳаёт синовларидан ўтган, кўп қийинчиликлар кўрган, кўп нарсанинг маъносига ўз ақли билан уриниб-гуртиниб етган кекса авлод зиммасига тушади. Шоир бу ғояни, айниқса, Фазилат образида чуқур очади. Фазилат мураккаб характер. Шоир уни жонли инсондай чизган, унинг она сифатидаги туйғуларини жуда самимий очган. Биз Фазилатнинг фарзандларига муҳаббатини ҳам, уларнинг доғида ўртанишини ҳам аниқ кўрамиз. Бу образни чизар экан, шоир бола тарбияси ҳақида педагогик қўлланма яратишни ўйламайди, аммо ҳар бир сатрдан ёшларни тарбиялашда ҳар бир совет кишисининг масъулияти катта экани ҳақидаги ўйларни сезиб тураемиз. Фазилат оналик меҳри туфайли шу масъулиятни унутиб қўяди, бу эса ёмон оқибатларга

олиб келади. Шунинг учун ҳам шоир ўқувчига мурожаат қилиб, уни огоҳлантиргандай бўлади:

Кузатмаймиз, баъзан боламиз—
Билан бўлар узоқ орамиз,
Ва ж қиласиз вақтни, ишни
Бир кун тўсат ҳайрон қоламиз,
Сезиб унда бегона ҳисни.

«Она қалби» поэмаси бадиий жиҳатдан пухта ишланган. Бу пухталиқ биринчи навбатда, ҳисларнинг самимийлигида, эҳтироснинг жўшқинлигида, тилнинг равонлигида, шеърнинг нафислигида кўринади. Тўғри, поэмада баъзи бир ортиқча эпизодлар бор, баъзи ўринларда ҳис ва туйғуларни янада жўшқинроқ ифодалаш мумкин эди. Аммо бу камчиликлар асарнинг умумий қимматини пастга тушира олмайди. Поэма ўзбек адабиётини бойитган асарлардан бири бўлди.

Бу келтирилган мисоллар Мамарасул Бобоевнинг ижодий муваффақиятлари қаторига кирса ҳам, шоирнинг ҳозирги ижодига хос бўлган ҳамма сифатларни тўла қамраб ололмайди. Чунки бирон ёзувчи ижодидаги босқич битта-иккита муваффақиятли асар билан эмас, унинг асарларидаги етакчи тенденциялар билан белгиланади. Мамарасул Бобоев ижодига шу жиҳатдан назар ташласак, бир қанча муҳим сифатларни кўрамиз. Бу сифатлар унинг «Севган қўшиқларим» (1956), «Танланган асарлар» (1958), «Айни ёз» (1961), «Юрагимнинг айтганлари» (1963), «Шеърлар» (1964) каби китобларида, «Шабада ва япроқлар» циклига (1967) кирган шеърларида мужассамлашган.

Бу даврда Мамарасул Бобоев поэзиясининг тематик диапазони беқиёс кенгайди. Бу йилларда ҳам шоир Ватан ҳақида, социалистик меҳнат тўғрисида, истиқбол ҳақида шеърлар яратди. Бироқ, энг муҳими шундаки, шоир авваллари қаламга олган темаларини энди янги-ча оча бошлади. Агар дастлабки даврда шоир ижодида Ватан темаси, асосан, тавсиф ва баён орқали ёхуд қуруқ мадҳия орқали очилган бўлса, энди у ҳар бир фикрни чуқур образлиқ асосида, Ватан жамолини, гўзаллигини чуқур ҳис қилган ҳолда очмоқда. Бунинг натижасида шоир шеърларида самимийлик кучайиб бормоқда. Буни «Ватан юлдузлари», «Баҳор тонги», «О,

гўзал оқ қайин...», «Қуллуқ», «Баҳорни соғиниб», «Деразамга энгашган барглар» каби шеърларда яққол кўриш мумкин. Улар деталларга бойлиги, ҳисларнинг жўшқинлиги билан бизни мафтун қилади. Айни чоқда шоир ижодида аввалги даврларда кам қаламга олинган темалар ҳам биринчи планга чиқа бошлади. Бу темаларнинг кўпчилиги инсон, унинг моҳияти, ҳаётдаги ўрни, фазилатлари ва нуқсонлари каби масалалар билан боғлиқ. Шоирнинг кўпгина шеърлари инсоннинг муҳаббати, вафоси, садоқати ҳақида ёзилган.

Шоир бу шеърларида инсоний муҳаббат темасини, вафо, садоқат темасини янгича ҳал этади. Мана, «Она меҳри» шеърини олайлик. Она ҳақида, унинг муқаддаслиги, она муҳаббатининг кучи ҳақида қанчадан-қанча асарлар яратилган. М. Бобоев шу асарлар ёнига яна бир кичкина, аммо гоят гўзал бир асар қўша олди. «Она меҳри» шеърида кичик бир деталь орқали онанинг ўз фарзандига муҳаббати фавқулодда кучли ифодаланган: она «шимол шаҳрида» ўқиётган ўғли билан телефонда сўзлашмоқда. Ташқарида қиш, бўрон. Шоир мана шу ситуацияда она учун энг характерли сўзларни, кечинмаларни топади:

Она сўрар артиб терин, губорин,
Симдан юборгудек юрак таптини:
— Айланай, бошингда телпагинг борми,
Оёқларинг совуқ емаяптими?..

Шоирнинг кучи шундаки, мана шу оддий сўзлар орқали катта ҳарф билан бошланадиган Онанинг жозибали образини ярата олган.

«Чиқиб кетдим кўчага», «Оққан сувнинг қадрини билмоқ...», «Бахт» каби шеърларда совет кишисининг муҳаббати улуғланади. Шуниси қувонарлики, шоир муҳаббат ҳақида куйлар экан, «Мен сени севаман, юрак бағрим хун бўлди» қабилидаги сийқа ва таъсирсиз иборалардан қочади, аксинча, кечинманинг ўзини, юрагида тўлқин ураётган ҳисларнинг худди ўзини ўқувчининг ҳам қалбига кўчиришга ҳаракат қилади:

Бир сўз айтай дейман, қимматли эҳсон—
Ками муҳаббатим у қилсин изҳор.
Излаб бисотимдан тополмайман, ёр,
Оддий айта қолай:

— Ўзинг яхчисан!

Бу «оддий айтилган» гап эса ҳақиқий ошиқ учун қанчалик табиий ва ўринли! Бу шеърларда куйланган муҳаббат инсонни юксакликка ундовчи, унинг қалбини мусаффовлочи муҳаббатдир.

Бу шеърларда инсоний муҳаббат самимий ва кучли ифодаланган бўлса, «Лирик», «Савол ва жавоб» шеърларида ёр ва ошиқнинг кундалик ҳаёти, уларнинг муҳаббати нозик юмор билан бериладики, бу юмор шеърнинг лирик қаҳрамонларига нисбатан ўқувчининг қалбида қандайдир илиқлик уйғотади. «Олим», «Шоир қалби», «Раҳмат, китобхон», «Меҳнат» каби шеърлардаги лирик қаҳрамон халқ ва Ватан учун жон фидо қилишга тайёр, олижаноб меҳнаткаш шахс сифатида гавдаланади. Аммо шуниси диққатга сазоворки, шоир лирик қаҳрамон образини конкрет деталлар, ҳаётини воқеалар асосида яратди. Мана, «Олим» шеърининг тугалланмаси:

Шам ёритар
Ва шу хизматда
Адо бўлар—сарфлар умрини.
У ҳам фанда халқ хизматиға
Бағишлаган ёруғ умрини.

Шундай қилиб, кўрамизки, шоир ижодида тематиканинг кенгайиши шунчаки механистик ҳодиса эмас, балки шоир поэзиясида содир бўлаётган ички ўзгаришлар, муайян эволюция натижасида тугилгандир.

Бу йилларда шоир лирик қаҳрамон образини яратишда ҳам бир қатор муҳим принципларни поэзияга олиб кирди. Унинг кўпгина шеърлари оддий одамларга — пахтакорларга, ишчиларга, олимларга бағишланган. «Фазилат», «Унинг ҳурмати», «Олим», «Қаҳрамоннинг сурати», «Китоб сотувчи қиз», «Бизнинг раис» каби шеърлар шулар жумласидандир. Бу шеърларда шоир совет кишиларининг камтарлиги, меҳнатсеварлиги, бой ва гўзал маънавий қиёфасини улуғлайди. У атайин қаҳрамонни муболағалар ёрдамида кўкка кўтармайди, реал воқелиқдан узиб олмайди, балки унинг оддийлигини таъкидлаб, ер кишиси эканини ифодалайдиган характерли деталлар топади. Бу деталлар қаҳрамонлар характерини индивидуаллаштиришга ёрдам беради.

Ниҳоят, шуни айтиш керакки, буларнинг барчаси, Бобоев шеърларида теран фикрлар билан чапишиб кетган. Шоирнинг кўпгина шеърлари чуқур лиризм билан суғорилган. Уларда шоирнинг ҳаёт ҳақидаги чуқур ўйлари, конкрет ҳодисалардан олган туйғулари асосий мазмунни ташкил қилади. Бу жиҳатдан шоирнинг «Қалбни сақла...» «Бунча шодман», «Йўлда», «Бургутда бор», «Гуллар», «Космосда ер ҳақида ўйлар», «Довон», «Ҳандалак», «Ирмоқ» каби шеърлари характерлидир. Улар шоир поэзиясининг тобора бойиб бораётганидан, янги парвозлар сари қанот ёзаётганидан далолат беради.

Бу асарларнинг ҳаммаси Мамарасул Бобоевнинг ўзига хос талант эгаси, доимо тинмай изланувчи шоир, ҳаётга актив муносабатда бўлувчи коммунист-гражданин сифатида характерлашга асос беради. Мамарасул Бобоев ўзининг мазмундор, рангларга бой, кўпқиррали поэзияси билан ўзбек адабиётига муайян ҳисса қўшаётган «ҳар хил ва яхши» шоирларимиздан бири, унинг Ватан ва муҳаббатни куйловчи поэтик асарлари эса коммунизм қурилишида ардоқли винтдай зарур асарлардир.

Пиримқул Қодировнинг дастлабки очерк ва ҳикоялари эллигинчи йилларнинг бошида яратилган бўлса-да, уни ижоднинг катта йўлига олиб чиққан асар — биринчи романи «Уч илдиз» бўлди. Зиёлилар ҳаётидан ҳикоя қилувчи, қаҳрамонлари студент ёшлар бўлган бу роман ҳаққонийлиги ва ҳаётийлиги билан кўпчиликнинг эътиборини жалб қилди. Романдан кейин яратилган «Қадрим» повести ва «Қалбдаги қуёш» ҳикояси ўқувчиларнинг ёзувчига ҳурматини янада мустаҳкамлади. Ҳар хил бадиий савияда ёзилган бу асарлар катта-кичик нуқсонлардан холи бўлмаса-да, умуман китобхонларга манзур бўлди. Чунки уларда Пиримқул ижодининг муҳим бир хислати рўйирост намоён бўлган эди. Ёзувчини, биринчи навбатда, ўз тенгқурлари, коммунистик жамият қураётган замондош дўстлари, уларнинг меҳнати, севгиси, кураши, ғалаба ва мағлубиятлари қизиқтиради. Ёшларнинг маънавий қиёфаси, янгича ахлоқ нормаларининг қарор топиш жараёни, бунга халақит бераётган эски психология қолдиқларига қарши кураш унинг диққат марказида туради. Пиримқул ўз асарларида ҳаёт ҳақида, «инсон» деган олий тушунчанинг асл моҳияти тўғрисида жиддий мулоҳазалар юритади ва ўқувчини ҳам ўйлашга, фикрлашга ундайди. Пиримқул асарларини ёқтириш ёки ёқтирмалик мумкин, аммо уларда кўтарилган проблемаларга бефарқ, лоқайд муносабатда бўлиш қийин. Чунки автор ҳаётнинг ижобий, гўзал томонлари ҳақида завқланиб, қувониб, ҳаяжонланиб, камчиликлар, нуқсонлар ҳақида ғазабланиб, ғижиниб, изтиробга тушиб ёзади ва бу туйғуларини ўқувчига ҳам юқтира олади. У ҳаёт

олдинга сурган муаммолар ва жумбоқлардан чўчимайди, уларга чап бериб кетмайди, балки уларни дадил қаламга олиб, бақадри имкон бадий таҳлил қилади. Шу сабабдан унинг асарлари кескин тўқнашувларга бой, қаҳрамонлари эса сунъий, пардозланган қўғирчоқлар эмас, ҳаётда ҳар қадамда учратиш мумкин бўлган жонли одамлар бўлади. Хуллас, Пиримқул учала асари билан фақат инсоншунослик эмас, халқшунослик, жамиятшунослик билан ҳам шугулланувчи ёзувчилар тоифасига мансуб экани кўринди. Гражданлик туйғусининг ўткирлиги, чинакам замонавийлиги, фикрий теранлиги, бадий ижодга жиддий қараши учун талабчан ўқувчилар унинг асарларидаги баъзи бир бадий қусурларни кечириб, ижодини диққат билан кузатиб боришди, янги асарини қизиқиб кутишди. Бу янги асар Пиримқулнинг ижодий муваффақиятлари барқарор мийўқми, уни таниқли прозаикка айлантирган фазилатлар чуқурлашяптими-йўқми деган саволга жавоб бериши керак эди. Мана, «Қора кўзлар» романи босилиб ҳам чиқди. Роман билан синчиклаб танишиб чиққан одам Пиримқул ижодидаги энг муҳим фазилат — замонавийлик янада чуқурлашганига, ижодига асос қилиб олган эстетик принциплар анча мукаммаллашганига сўнгги йиллар ичида ёзувчи ғоявий-бадий жиҳатдан анча улғайганига амин бўлади. Нимага асосланиб «Қора кўзлар» романини Пиримқулдаги ижодий улғайишнинг аён нишонаси деб аташ мумкин? Бу улғайиш асарда конкрет нималарда кўринади. Биз қуйида бу саволларга жавоб бериб, фикримизнинг ҳақлигини исботлашга уннаб кўрамиз.

* * *

«Қора кўзлар» романидаги воқеалар олтмиш ҳовлилик кичиккина Ойқўл қишлоғида сўнгги икки-уч йил ичида бўлиб ўтади. Олис тоғлар бағрида жойлашган бу оддий қишлоқ аҳолиси ҳам ҳамма тоғлик қишлоқлардаги каби чорвачилик ва ғаллакорлик билан шугулланади. Романда ҳеч қандай фавқулодда ҳодисалар содир бўлмайди. Роман қаҳрамонлари севишади, уйланишади, минглаб оилаларда бўладиган оддий можароларни бошидан кечиришади, меҳнат қилишади. Хуллас, ҳар бир қишлоқда одамлар кундан-кунга, йилдан-

йилга қандай яшашса, Ойкўл халқи ҳам мана шундай оддий, бир маромда ҳаёт кечиради. Аммо романда ғайри одатий воқеалар содир бўлмаса-да, ўқувчининг асарга қизиқиши саҳифа сайин кучая боради. Гап шундаки, ёзувчи мана шу бир маромдаги одатий ҳаётнинг ич-ичига кира олган, унинг моҳиятини пайқай олган, сув остига шўнғиб, денгиз қаъридан жавоҳирлар терадиган ғаввос каби зоҳиран сокин оқувчи қишлоқ ҳаётининг ички оқимларини кўра олган. Зотан, чинакам санъатнинг вазифаси ҳам шу. Қайси бир машҳур асарни олманг, ҳақиқий ёзувчилар бениҳоя оддий, ҳар кўнгли ўнлаб мартаба кўриб юрган воқеаларингизни, ҳаётда мутлақо эътибор бермай, ёнидан бепарво ўтиб кета берадиган ҳодисаларни шундай тасвирлайдики, сиз гўё янги бир дунё кашф этгандек, умрингизда учратмаган мўъжизага йўлиққандек, уларни қизиқиб ўқиб чиқасиз. Оддий ҳаётдан катта ҳақиқат чиқариши билан санъат кўзингизни очади ва сизни мафтун этади. Ҳаёт ҳақиқатини бадий тасвирлаш ижоднинг бош мазмунини ташкил қилади. Аммо ҳақиқатда ҳам ҳақиқат бор. Масалан, ёзувчи асарида ҳаётда бўлган воқеани тасвирлаб, «мана, кўриб қўй, бугун Ойниса 150 килограмм пахта терди ёки Эшмат юз бош совлиқдан 120 та кўзи олди» деса, бу ҳам ҳақиқат. Бироқ бундай ҳақиқатни айтиш билан асар санъат даражасига кўтарилиши жуда қийин. Чунки бундай асарда ёзувчи ҳаётдаги тайёр ҳақиқатни, юзада ётган, ҳаммага кўриниб турган, ҳеч кимда шубҳа туғдирмайдиган ҳақиқатни олади-ю, у тўғрида ахборот беради. Бундай ҳолларда биз ёзувчининг пассив кузатувчан позицияда туриши, ҳаёт ҳодисаларини қуруқ қайд қилишдан нарига ўтолмай қолгани ҳақида гапирамиз. Пассив кузатувчанлик, ахборот ва қайд чинакам санъатга ётдир. Чинакам санъат асарида ҳақиқат ҳаётни бадий таҳлил қилиш натижасида, ҳодиса ва фактларни чуқур идрок этиб, уларнинг замиридаги ички алоқаларни аниқлаш оқибатида туғилади. Бу ғоят қийин бўлиб, ёзувчидан бадий истеъдоддан ташқари пухта билим, кенг муҳофаза, чуқур тафаккур ҳам талаб қилади, уни ҳар хил таққослар қилишга, тадқиқотлар олиб боришга ва шу асосда чуқур умумлашмалар чиқаришга ундайди. Чинакам санъат асари ҳаётнинг бадий тасвирининг эмас, ҳаёт ҳақидаги бақувват тадқиқот ҳамдир. Бироқ

бу билан ҳам иш битмайди. Санъат асарида ҳаётни бадиий таҳлил қилиш йўли билан туғиладиган ҳақиқат чуқур мазмунга, катта салмоққа эга бўлиши керак. «Санъат бекорчи эрмақдир деган таънадан уни фақат фикрловчи одамнинг диққатига сазовор мазмунгина кўтқариб қола олади,— деб ёзган эди Н. Г. Чернишевский.— Агар санъат асари ўз ғоясининг муҳимлиги билан «шунга меҳнат сарфлашга арзийдими?» деган саволга жавоб беролмаса, уни ҳеч қандай бадиий шакл нафратдан ва истехзоли кулгидан ҳимоя қилолмайди. Бесфойда нарса ҳурматланиш ҳуқуқидан маҳрумдир».

Пиримкул «Қора кўзлар» романида Ойкўлнинг одатий ҳаётини бадиий таҳлил қилиш йўлидан бориб, унинг замиридан «фикрловчи одамларнинг диққатига сазовор мазмун» топа олган. Биз роман давомида секин-аста Ойкўлнинг хилма-хил характерга эга бўлган, савияси бир-бириникидан фарқ қиладиган, ўзига хос принциплар асосида ҳаёт кечирадиган, меҳнатни, оилани, муҳаббатни турлича тушунадиган одамлари билан танишамиз, уларнинг қувонч ва ташвишларига шерик бўламиз, бошларига тушган яхши-ёмон воқеаларни кузатиб борамиз. Ва кўрамизки, Ойкўлнинг ҳаёти романининг бошланишида туюлгандек унчалик сокин, пўпанак босган ҳовуз сувидек беҳаракат эмас, анча жўшқин, тўлқинли кечар экан. Ойкўл ҳаётини жўшқин қилган нарса — қишлоқдаги курашдир. Бу кураш даб-дабасиз, карнай-сурнайларсиз, кундалик ҳалол меҳнати билан, виждонли ҳаёти билан коммунистик жамият қурётган одамлар ва равон йўлда ётган бесўнақай тошдек ҳаммага ҳалақит берадиган, ҳаётнинг маъносини ўз кўмачига кул тортишдан иборат деб билувчи шахсиятпараст, худбин, амалпараст одамлар ўргасида боради. Шу курашнинг ёлқини романдаги мазмунни жозибадор нур билан шафақлантиради. Шу кураш туфайли ва биринчи навбатда ҳалол, виждонли, пок одамлари туфайли Ойкўл оламдан тоғу тошлар билан ажралган, ҳамманинг эсидан чиқиб кетган олис бир қишлоқ бўлиб эмас, сон-саноксиз томирлар орқали Ватанимизнинг катта ҳаёти билан чамбарчас боғланган манзил бўлиб кўринади. Бошқача айтганда, коммунизм учун кураш фронтининг олдинги марралари Ойкўл қишлоғидан ҳам ўтган. Бинобарин, Ойкўл ҳаётида бутунги куннинг мазмуни, характерли белгилари, етак-

чи тенденциялари жуда аниқ ифодаланган, ундан замоннинг нафаси уфуриб туради.

Романнинг марказида Аваз, Ҳулкар, Замонали, Чўлпоной, Суюнбой ака кабиларнинг ҳалол меҳнати, қаҳрамонликка тўла фаолияти туради. Ёзувчи уларнинг фаолиятини шу қадар самимий меҳр-муҳаббат билан тасвирлайдики, бу меҳр-муҳаббат ўқувчига ҳам юқади. У Аваз ва Ҳулкарни, Замонали ва Суюнбой акаларни беихтиёр севиб қолади, кичиккина бир қишлоқда шундай ажойиб одамлар яшашига қойил бўлади.

Аваз турли сабабларга кўра ўрта мактабни тугатолмай қолган ёшгина йигит. Бироқ ёшлигига қарамай, унинг чўпонлик шухрати ҳамма ёққа машҳур. Қўй танишда, сурувни яйратиб боқишда, уларни тоғнинг ҳар хил балойи азимларидан сақлашда Авазга етадигани йўқ. Авазнинг чўпонлик фаолияти билан танишганда, одамда беихтиёр «эҳ-ҳа, чўпонлик ҳунарида ҳам ҳикмат кўп экан-да, бу касб ҳам жуда ақойиб, анчамунча мардлик ва уқув талаб қиладиган касб экан-да, шу пайтгача, гўштини еб, ишини суриштирмай юраверган эканман-да!» деган фикр пайдо бўлади-ю, чўпон меҳнатини чин юракдан ҳурмат қила бошлайди. Аваз ва Ҳулкарни, Замонали ва Чўлпонойларни давримизнинг асл қаҳрамонларига айлантирган нарса уларнинг меҳнатга ҳалол муносабатигина эмас. Улар ўзларини келажак учун, одамларнинг бахт-саодати учун масъулиятли кишилар деб билади ва шу масъулиятли бурчни ҳамиша оқлашга ҳаракат қилишади. Замонали қишлоқнинг моддий фаровонлигини таъминлаш, хўжаликни кўтариш режаларини тузади, колхозни, совхозни оқилона, тadbирли бошқариш йўлларини излайди. Аваз билан Ҳулкар ҳам ҳамма одамларни бахтиёр кўришни орзу қилади. Аваз совхоз директори Мансуров билан суҳбатида ўзи тасаввур қилган коммунизм ҳақида ҳаяжон билан сўзлайди: «... одамнинг қорни тўйгани билан кўзи тўймаса бекор. Ўзи тўқ бўлгани билан кўнгли тўқ бўлмаса яна қийин. Одамнинг усти бутун бўлгани билан кўнгли бутун бўлмаса яна бўлмайди. Билими, обрўси, маданияти етарли бўлгани билан виждони, одамгарчилиги етарли бўлмаса яна чатоқ... Шу чатоқликлар йўқ бўлса, нондан тортиб виждонгача, ипақдан тортиб инсофгача ҳаммаси ҳаммага етарли бўлса — биз истаган коммунизм шу».

Авазларнинг бутун фаолияти ана шу олий андозага қараб бичилган, барча меҳнати, қилмишлари шу олий мақсадни яқинлаштиришга қаратилган. Бироқ бу мақсадни рўёбга чиқариш осон эмас — бу йўлда улар жиддий ғовларга дуч келишади, айрим одамларнинг қаршилигига учрашади, қишлоқнинг баъзи тоифа одамлари ўртасида ҳамон яшаб келаётган жаҳолат, бидъат деган қора куч билан тўқнашишади. Авазлар орзу қилган олий ниятга етиш учун ана шу ғовларни енгиш керак, енгиш учун эса бир дақиқа ҳам тўхтамай, уларга қарши шафқатсиз, муросасиз курашиш керак. Авазлар фаолиятига қаршилик қиладиган, қишлоқнинг гуллаб-яшнашига тўсиқ бўладиган одамлар кимлар? Уларнинг нима зарари бор? Улар бир тўда шахсиятпараст, амалпараст, худбин одамлардир. Ёзувчи романда бу тоифанинг вакиллари сифатида совхознинг бўлим бошлиғи Давлатбеков, бригадир Ортиқ, унинг қайнатаси Исмат бобо, район ишлаб чиқариш бошқармасининг бошлиғи Фиёсиддинов, чўпон Турдига ўхшашларни кўрсатган. Бу одамлар ҳар жиҳатдан бир-бирларидан фарқ қилсалар-да, уларни иттифоқ қилган, бир тоифанинг вакилига айлантирган умумий белгиси бор. Бу — уларнинг ҳаётга муносабати, уларнинг яшаш тарзини белгилайдиган «фалсафаси». Уларнинг ҳаммаси ҳам дунёда ҳар нарсадан кўра ўз ҳузур-ҳаловатини, ўз роҳатини, ўз тинчини, ўз обрўсини юқори қўяди. Уларнинг ҳаммаси ҳам ишнинг енгилини, ошнинг қуюғини қидиради. Уларнинг ҳаммаси дунёга ўт тушиб кетса, парвойига келмайди, фақат бу ўтдан уларнинг қозони қайнаса, бас. Давлатбековни олайлик. Қишлоқда унинг ажойиб боғ ҳовлиси, ҳовлининг ўртасида балиқлари сакраб ўйнайдиган ҳовузи бор. Бироқ у бунга қаноат қилмайди. Шаҳарда ҳам данғиллама участкаси, бир эмас, иккита машинаси бор. Бунинг устига совхозда унинг ўнлаб қўйлари яшириб боқилади. Давлатбеков шу бойликларга жонидай ёпишиб олган, уларни кўзининг қорачиғидай асрашга ҳаракат қилади. Уни асраш, давлатининг ёнига давлат қўшиш учун унга амал керак. У амалга тиш-тирноғи билан ёпишиб олган. Чунки амалдан тушса, бирпасда ҳуви чиқишига кўзи етади. Давлатбеков анойи, гўл одамлардан эмас. У ошқора давр-даврон суролмаслигини, ҳозир давлатбековлар даври ўтиб кетганини яхши билади. Шунинг учун ило-

жи борича ниқобланишга, қиёфасини яширишга, советча кийинишга ҳаракат қилади, шароитга мослашади, тусини ўзгартиради. Совхоз директорига яқинлашишга интилиши, ҳарна қилиб бўлса-да, планларни бажариб, илғорлар қаторида юришга интилиши шундан. Зоҳиран у, совхоз учун жон куйдираётгандай бўлиб кўринадую, аммо аслида бу жон куйдиришларнинг ҳаммаси фақат унинг манфаатига хизмат қилиши, унинг обрўйини кўтариши, йиқилса, суяб қоладиган таянч родини ўташи керак. Шунинг учун у заррача иккилашмай, қишлоқнинг эртасини ўйламай, рязанликлар «ташаббуси»га қўшилиб, чорвани қиради, қишлоққа электр тушириш учун келтирилган симёғочларни молхонага ишлатиб юборади, одамларнинг аҳволини ҳисобга олмайди. Одамлар Давлатбеков учун фақат буйруққа итоат қилувчи, фақат планларни бажариш учун меҳнат қилувчи куч. Ёзувчи Давлатбеков типдаги одамлар характерининг зарарли моҳиятини яхши пайқаган. Ҳаётда ҳамон мана шу қабилдаги «раҳбарлар» учраб туради. Ёзувчи улардан нафратланади ва бу нафратини Замонали тилидан ифодалаб, Давлатбековларнинг бир замонлар синф сифатида тугатилган қулоқлардан деярли фарқи йўқлигини айтади. Бу ҳукмга қўшилмай илож йўқ. Ёзувчи романда Давлатбековлар нимага таяниб кўкаришини ҳам бадиий таҳлил қилади. Давлатбеков ўз фаолиятида Гиёсиддиновга суянади. Гиёсиддиновнинг ҳаёти, меҳнати, фаолиятини автор романда атрофлича очмайди. Бунинг ҳожати ҳам йўқ. Биз уни фақат бошқарма бошлиғи сифатида кўрамыз. Гиёсиддинов романда фақат уч-тўрт эпизоддагина иштирок этади. Аммо унинг қандай раҳбар эканини билиб олиш учун, унинг характери ҳақида муайян тасаввур ҳосил қилиш учун шу эпизодларнинг ўзи ҳам кифоя қилган. Гиёсиддинов раҳбарликнинг муваффақиятини бир сўзли — чўрткесар бўлишда, эътирозларни, мулоҳазаларни эшитмасликда, қовоқ солиб туриб буйруқ беришда деб билади. Бир одам, бир хўжалик эмас, ҳатто бутун бошли районнинг тақдирига тааллуқли масалалар ҳал қилинганда ҳам, у узоқ ўйланиб ўтирмайди, ҳамма нарсани салмоқлаб кўриб, тадбиркорлик кўрсатмай, шартта ҳал қилиб юбора беради. Унинг айтгани айтган, дегани деган бўлиши керак. Шунинг учун мулоҳаза юритадиган, ўйлаб иш қиладиган одам-

ларни ёқтирмайди, унга айтганини гап қайтармай бажарадиган ижрочилар керак. Шу сабабдан у Давлатбековни қўллаб-қувватлайди. Хуллас, бир-икки эпизоддаёқ Ғиёсиддинов кўз ўнгимизда эски типдаги раҳбар сифатида намоён бўлади.

Исмат бобо ҳам романнинг ғоявий йўналишини тушунишда катта роль ўйнайди. У ҳам бир замонлар қишлоқнинг катталаридан бўлган. У ҳам, «эплаган одам қаловини топиб, қорни ҳам ёндиради-ю, ишини пиширади. Эпламаган одам туянинг устида ҳам итга таланиб юраверади» деб ҳисоблайди. У ўз вақтида ҳамма нарсани «эплаб» яшаган. «Эплаш» учун эса ҳамма воситаларни ишга солган. Унинг учун лаганбардорлик ҳам, пора бериш ҳам, дўқ-пўписа ҳам, иғво ҳам қўл келверади. У «эплаш» учун бегуноҳ одамлар устидан тухмат уюштириб, қаматиб юборишдан ҳам тоймайди. Бир вақтлар у шахсга сиғиниб яшаган. Шахсга сиғиниш миси чиққандан кейин эса, худога сиғинадиган бўлиб қолган. Бундай одамлар — виждони кўр, энг яхши инсоний туйғуларни ҳам мижжа қоқмай булғашга қобил бўлган одамлар бир нарсага сиғинмай яшай олмайдилар, чунки улар энг расво ишларини, виждонсизликларини сиғинадиган нарсаси номидан қиладилар. Исмат бобо кўр, ожиз, ҳассасиз юролмайди. У аллақачон оҳори тўкилиб кетган, мункиллаб қолган, дунёдан ўтиб бораётган кимса.

Романдаги Давлатбековлар тоифасига мансуб одамлардан яна бири — Ортиқдир. Ортиқ кўп жиҳатлари билан Давлатбековдан ажралиб туради. У — Авазнинг акаси, Исмат бобонинг куёви. Анча тажрибали, армия кўрган йигит. Ортиқда ўқувчини ўзига тортадиган томонлар ҳам бор. У мард, довюррак. Унинг довюрраклиги, айниқса, айиқ ови эпизодида яхши очилган. Баъзан у укаси Авазга, келини Хулкарга, уйдагиларга муносабати нотўғрилигини, умуман, ҳаётда танлаб олган йўли шубҳали эканини сезиб қолгандай бўлади. Аммо унинг характеридаги бош белги — молу дунёга ҳирс кўйиш, ўз қорнини, ўз тинчлигини ўйлаш қасали унинг тўғри йўлга қайтишига имкон бермайди. Ортиқни Давлатбековларга яқинлаштирган нарса шуки, у ҳам «нафс балоси»га гирифтор бўлганлардан. Фақат Ортиқнинг кўлами торроқ, парвози пастроқ. У — совхозда бригадирлик қилади ва бу кичкина амалига тиш-

тирноғи билан ёпишади. Негаки, бригадирлик унинг эгри ишларини, ўғирлиғини ниқоблашга ёрдам беради. Ортиқнинг ҳам «фалсафаси» бор — у одамларни «оқоридагилар» ва «пастдагилар» деб, икки тоифага ажратади. «Юқоридагилар»га ёмон кўринган одам дурустроқ ишда ярим йил ҳам ишлаёлмайди, «пастдагилар»га эса ёқиш шарт эмас, уларнинг бардоши қаттиқ, беш-олти йил чидайверади. Бу «фалсафа» Ортиқни «катталарга» яхши кўринишга ундайди ва у бу мақсад йўлида лаган-бардорликни, қуюқ зиёфату қимматбаҳо инъомлар шаклидаги порани ишга солади. Шу тариқа, Ортиқдаги ғира-шира кўринган одамийлик куртак ёзмай, нафс балосининг қурбони бўлади. «Нафс балоси», шу иллатни оқлайдиган чиркин «фалсафа» охир-пировардида Ортиқни укасидан, отасидан, онасидан узоқлаштириб, ўзига ўхшаган Исмат боболар, Давлатбековлар тўдасига элтиб ташлайди. Ака-ука бир-бирига етти ёт бегонадай бўлиб қолади. Аваз билан Ортиқ ўртасидаги курашнинг маъноси шуки, бу курашда бир-бирига батамом қарама-қарши икки хил принцип — одамларни севиб, ўз ҳаётини, ўз қувватини кишиларга бахш этиб яшаш билан худбинлик принципи, одамларга бепарқ қараш принципи тўқнашади. Ёзувчи Ортиқ устидан ҳукм чиқарар экан, унинг отаси тилидан Ортиқнинг бутун ҳаёти-ю, «фалсафаси»ни кескин қоралайди: «Мен сени тўғри йўлга сололмадим. Кучим етмади... Гап беш-олтита қўйда эмас. Мол одамни топмайди, одам молни топади. Сен шу одамларнинг қайси ёмон кунига ярадинг? Шу қора кунларни, шу ҳамқишлоқларингни, шу укангни ўзингдан бездирдинг-ку...»

Романда Давлатбеков шармандаи шармисор бўлади, Ортиқ қайнатаси Исмат бобо билан қишлоқдан чиқиб кетади, ўғри Турди қўлга тушади, хуллас, бугунги ҳаётнинг қудратли оқими турмушда эгрилик, виждонсизлик, худбинлик йўлини танлаган, халққа қарши борган салбий кучларни бир чеккага улоқтириб ташлайди. Тўғри, романнинг охириги қисмида ижобий ва салбий кучлар ўртасидаги кураш бир оз хиралашиб қолган, ёзувчи сюжетнинг бениҳоя кескинлашиб кетишидан чўчигандек, драматизмни анча юмшатади. Натижада, романнинг ечими худди «Раис» фильмидагидек бир оз чучмалроқ бўлиб қолган. Авазнинг кенгашдаги «фош қилувчи» нутқи унинг характеридан муқаррар тарзда

келиб чиқмайдиган туюлади, аллақачон чуви чиққан Давлатбековнинг яна бир марта «пачақланиши» ҳам ортиқчадай кўринади. Ечимдаги заифлик, афтидан, адабиётимизда кўп йиллар давомида тўхтовсиз тарғиб қилиб келинган ҳамма нарсани жой-жойига қўйиш истагидан, романга муқаррар тарзда ижобий якун, тантанали хотима беришга интилишдан туғилганга ўхшайди. Ана шу заифликка қарамай, Авазлар билан Давлатбековлар ўртасидаги кураш тасвирида ёзувчи бугунги тараққиётимизнинг асосий тенденциясини тўғри ифодалаган. У бутун қалби билан, истеъдодининг бутун кучи билан худбинлик, амалпарастлик, лаганбардорликни қоралайди ва коллективизмни, ҳалолликни, виждонийликни улуглайди, инсоний қадр-қимматни юксак тутишга ундайди. «Қора кўзлар» романининг гуманистик пафоси ана шунда.

«Қора кўзлар» романининг бугунги адабий жараён учун қимматли томонларидан яна бири шундаки, ёзувчи ҳаётга кенг нуқтаи назардан ёндаша олган. Аслида Авазларнинг қишлоқ ҳаётини яхшилаш, совхоз хўжалигини кўтариш, чорвачиликни ривожлантириш учун Давлатбековларга қарши курашининг ўзи ҳам битта романга етарли материал берар эди. Бироқ ёзувчи ҳаётнинг ғоят мураккаб, кўп қиррали жараён эканини, унда турли-туман ҳодисалар бир-бири билан чатишиб кетганини яхши тушунади ва ана шу мураккабликни бадиий ифодалашга тиришиб, романининг ғоявий проблематикасини кенгайтиради. Биз воқеалар давомида Авазларнинг, қолаверса, барча қишлоқ аҳлининг янги-ча яшашига, шахдам қадамлар билан ўсишига ҳалақит берувчи ғовлар Давлатбековларнинг нопок фаолияти, ўғрилиги, хўжасизлигига эмас, балки ҳали ҳам батамом йўқолиб кетмаган, одамларнинг вужудига ўргимчак уясидай ёпишиб олиб, уларнинг эркини, иродасини, фикрини бўғувчи эски урф-одатлар, алмисоқдан қолган чирик расм-русмлар, феодаал психологиясининг қолдиқлари эканини ҳам кўраемиз. Улар ҳаётда хилма-хил шаклларда, баъзан ниқобланиб, баъзан бутун хунуклиги билан ошкора намоён бўлади. Ёзувчи буларнинг ҳаммасини романда жонли одамларнинг тақдири орқали конкрет кўрсатади.

Эски урф-одатлар, айниқса, оилавий ҳаётда кўп учрайди. Улар аввал жуда беозор, ота-боболардан қол-

ган чиройли анъаналардай кўриниб, қўйнингизга кириб олади, кейин эса оила аъзоларининг ўзаро муносабатида ҳокимлик ролини ўйнай бошлайди. Шу дақиқадан бошлаб, у темирга тушган зангдек, оила бахтини ич-ичидан емиришга киришади. Мана, Аваз билан Ҳулкарни олайлик. Улар бир-бирларини севишади, уларнинг турмуши тинч, осуда, бахтиёр кечиши мумкин. Аммо уларнинг йўлига «бешиккerti» деган эски одат ғов бўлади. Уни бир амаллаб енгиб, турмуш қуришгандан кейин эса, «қайнана-келин» балоси уларнинг бахтига чанг солади. Авазнинг онаси Санам хола Ҳулкарни ёмон кўради, чунки Ҳулкар Авазга эски одатни бузиб теккан. Шунинг учун у ҳар қадамда Ҳулкарни бир чандиб олишга, ништарини санчишга, бошида данак чақишга интилади, унинг «одобли» келин бўлишини талаб қилади, одамни хўрлайдиган расм-русмларни бажаришни талаб қилади. Ҳулкар ҳеч ким билан очилиб-сочилиб, кулиб-яйраб гаплашмаслиги керак, эркаклар ўтирган хонага кирмаслиги шарт, меҳмон келиб қолган бўлса, овқатни моховдек ёлғиз ўтириб ейиши лозим, эри кўчадан келса, уни ҳовлига чиқиб кутиб олиши, уйга эридан кейин кириши керак, хуллас, сувдан сокин, ўтдан паст бўлиши зарур. Санам хола ҳатто Ҳулкарнинг Аваз билан яйраб гаплашишига ҳам ғашлик қилади, унинг муҳаббатини одобсизлик деб билади, шунинг учун унга «ўғлимнинг хотинига эмас, ўйнашига ўхшайсан», деб таъна қилади. Санам хола назарида, Аваз билан Ҳулкарнинг турмуши ақлга сиймайдиган, тушуниб бўлмайдиган ғалати турмуш. «Ё тавба,— деб у Норбой отага ўғлидан шикоят қилади:— Йигит ҳам шунақа бўладими? Эртаю кеч хотини билан чақчақлашади. Иккови ҳиринг-ҳиринг кулади. Умрим бино бўлиб, хотинга бунчалик бино қўйган эрни кўрганам йўқ». Бу ўринда шуни таъкидлаш керакки, Санам хола ёмон одам, ёвуз ниятли хотин эмас — у ўғлини севади, унинг бахтли бўлишини истайди. Аммо ўзининг тергаши, Аваз ва Ҳулкар ҳаётига бўлар-бўлмасга аралашавериши билан уларни бахтсиз қилиши, тўғрироғи, муҳаббатига рахна солиши мумкинлигини тушунмайди. Негаки, у одамнинг қадр-қиммати бўлишини, келин уйда хизматкор бўлиб эмас, шу оиланинг тенг ҳуқуқли аъзоси, йигитнинг умрбод ҳаёт йўлдоши бўлиб қолишини ўйламайди.

Эскича психология, айниқса, Холбек ҳаётини қаттиқ заҳарлаган. У Авазга тенгдош, аммо ҳаётни тушуниши, онги Авазникидан тубдан фарқ қилади. Холбек оилада эскича ақидалар, эскича тушунчалар асосида тарбия кўрган. У «орият» учун курашади, аммо «орият» деб билгани эскича урф-одатларга садоқат бўлиб чиқади. Холбек ва Аваз конфликтини эслайлик. Хулкар ёшлигида Холбекка «бешиккерт» қилинган. Бироқ Холбек Хулкарни севмайди, ҳатто уни дурустроқ кўрган ҳам эмас. Шунга қарамай, унга уйланишни зарур деб билади. Чунки «бешиккерт» қилинган қизни қўлдан чиқариш, бошқага тегиб кетишига йўл қўйиш йигит кишига уят, унинг шаънига доғ туширади. «Бундан менинг қаерим кам? Нега мени номусга қолдириб бунга тегади?» деган ўй Холбекнинг вужудини қақшатади. Холбек фақат ўзини ўйлайди. «Ахир, Хулкар ҳам одам-ку, у ҳам ўзи хоҳлаган одамини севишга ҳақлику, мени севмаса, мен билан дурустроқ гаплашмаган бўлса, қандай қилиб, менга турмушга чиқсин?! Ахир, у қўй эмаски, етаклаб келиб, ҳовлининг бир чеккасига боғлаб қўйсам» деган ўй Холбекнинг хаёлига ҳам келмади. Тасодиф аралашиб, Жаннатхон деган ажойиб кизга уйланади. Аммо аёл кишига бир томонлама қараш, эрни хотиннинг хўжайини деб билиш Холбекнинг Жаннатхон билан ҳам бахтли бўлишига йўл қўймайди. У Жаннатхонни урмаса ҳам, дўқ-пўписа билан ўз қулига айлантормоқчи, уни забонсиз аёл аҳволига солиб қўймоқчи бўлади. Холбек муҳаббат нималигини билмай, тўғрироғи, уни айб билиб ўсган. Бироқ Жаннатхон ҳам Хулкар каби ихтиёрини бировга бериб, мутелик билан қўл қовуштириб турадиган жувон эмас. Холбекнинг ғоявий позицияси, сохта тушунилган «орият» учун, «эрлик» иззат-нафси учун кураши янги ҳаёт билан тўқнашувда мағлубиятга учрайди ва Холбекни маънавий фожиага олиб келади. Дўстларидан, тенгдошларидан ажралган, хотини томонидан қувилган Холбек отаси Исмат бободан, поччаси Ортиқдан ҳам маънавий мадад ололмайди ва ёлғизликнинг ҳамма аламли дардларини бошидан кечиради.

Эски тушунчалар, эски психология ҳаётда фақат маънавий фожиаларгагина эмас, жисмоний фожиаларга ҳам олиб келишини ёзувчи романда Мадаминжон тарихида жуда яхши очиб берган. Мадаминжон тарихи

романдаги бошқа сюжет чизиқлари билан узвий боғланмаган—у катта кўл ўртасидаги мўъжазгина оролчага ўхшайди. Бироқ шу ҳикоясиз романнинг умумий ғоявий йўналишини тушуниб олиш қийин. Жуда эҳтирос билан, тўлқинланиб ёзилган бу ҳикояда эски урф-одатларнинг барча чиркин томонлари бир нуқтада — Маъсуда ва Мадаминжон тақдирида жамланиб берилган. Бу ҳикоя латофати билан ҳам, изтиробининг чуқурлиги билан ҳам, ҳаётийлиги билан ҳам «Ўтган кунлар»даги уста Олимнинг ҳикоясини эслатади. Мадаминжон эски урф-одатларнинг ярамаслигини тушунган, бироқ унинг тушуниши жуда қимматга тушган. Мадаминжон ҳам Холбек сингари «эр хотиннинг хўжаси», «хотин гаҳ деганда кўлга кўниши керак», «хотин топиладиган нарса» деган ақидалар асосида тарбия топган. Унинг оиласида ҳам эркак кишига сиғиниш, уни ҳар қандай камчиликларидан кўз юмиб, илоҳийлаштириш расм бўлган. Бу расм Мадаминжонда чуқур худбинликни вужудга келтиргани фақат ўзини ўйлашга, ўзини одам деб билишга, ўзи билангина ҳисоблашишга кўникиб қолган, шунинг учун ҳам Маъсудани ўқишдан маҳрум қилади, унинг аҳволини ўйламайди, унга қайишмайди, унинг меҳнатини енгиллаштирмайди. Фақат Маъсуданинг фожиали ўлимигина унинг кўзини очади. У энди аввалги ақидалар қанчалик чиркин эканини билиб олади ва эски урф-одатлар учун нуқул қарияларни айбламаслик кераклигини, ўзига ўхшаш «тайёрга айёр» ёшлар ҳам бу айбга тенг шериклигини тушунади.

Ёзувчининг эски урф-одатларга, феодал психологиясига нафрати Мадаминжон ҳикоясида шундай бадий куч билан ифодаланганки, бу ҳикоя ўқувчи қалбини ларзага солади, уни ўйлашга ундайди, эски урф-одатларга қарши фаол курашишга чақиради.

Эски урф-одатлар фақат оилавий ҳаёт доирасидагина эмас, ундан кенгроқ доираларда ҳам катта зарар келтиради. Улар одамларнинг ўзаро муносабатини заҳарлайди, уларнинг орасига совуқчилик солади, бир-бирини тўғри тушунишини, самимий бўлишини қийинлаштиради. Буни биз Аваз билан Холбек муносабатида кўришимиз мумкин. Буни ёзувчи Эшмурот образи орқали ҳам яхши очиб берган.

Эшмуротни ҳам Санам хола, Исмат бобо, Суюма-

лар каби эскилик муҳиби деб аташ мумкин. У ҳам қишлоқ аҳлининг ҳар бирини эски ахлоқ нормаларидан келиб чиқиб баҳолайди. У ҳам аёл кишининг касофатидан кўрқади, «орият»ни қаттиқ ушлайди, «одобсизлик»ни ёмон кўради. Аммо, буни қарангки, бировнинг хотинига кўз олайтириб, қўйлардан ажралиб қолай деган Эшмурот буни ўзининг ахлоқсизлигидан деб билмайди, балки «хотин кишининг касофатидан» кўради. «Орият» ва «одоб»ни ўйлайдиган Эшмурот мижжа қоқмай арақ шимиради. Хуллас, у тарғиб қиладиган, у топинадиган ахлоқ Эшмуротни икки юзламачи қилиб қўйган. Эски ақидаларга кўр-кўрона ишониш уни жоҳил, нодон одамга айлантирган. Унинг жоҳиллиги шу даражага етганки, ҳатто қўшни нонини ҳам ҳаромга булғаб ейди, чунки у одамларга, яхшиликка, эзгуликка ишонмайди.

Романда эски урф-одатлар, эскича психологиянинг зарари жуда яхши очилган. Эскича урф-одатлар Давлатбековларнинг тегирмонига сув қуяди, уларнинг бемалол томир ёйиши учун жуда қулай муҳит бўлади. Давлатбековлар бидъат ва жаҳолатдан, нодонликдан фойдаланиб, одамларни кўр-кўрона итоатда, мутеликда тутишга, халқнинг ижодий ташаббусини жиловлаб олишга интилишади. Аммо гап шундагина эмас. Феодал психологияси ва унинг конкрет ифодаси бўлмиш эскича урф-одатларнинг яна бир катта зарари шундаки, у одамнинг фикрига, онгига бўғов солади, уни фикрламайдиган, ҳаётини мантиқни тан олмайдиган қилиб қўяди. Одам ўз ҳаракатига, қилиғига, фаолиятига етарли асос, мантиқли далил қидириб ўтирмайди. Чунки тайёргина, қулайгина, бўйнидан масъулиятни соқит қиладиган далили бор — ҳамма нарсани «одат шунақа, отабоболаримиздан қолган таомил шундай» деб изоҳлаб қўя қолади. Ҳолбуки, «нега ахир?» деган саволни беришга журъат қилмак, бир лаҳза шу одатларнинг маъносини соғлом ўйлаб кўрсак, уларнинг бемаънилиги аён бўлади-қолади. Дарҳақиқат, янги келиннинг ҳар кунини неча марталаб ергача эгилиб салом беришида ёки гиёланнинг тагидан ушлаб чой узатишида қандай маъно бор? Ёхуд нега «орзу-ҳавас» учун йиллаб пешона тери билан, не-не азобда тўпланган давлатни бир кунда елга созуриш керак? Нега Эшмат Тошматникидан камроқ гуруч дамлаб, ош берса, ориятни қўлдан берган бўла-

ди? Нега йигит чаласаводроқ бўлса, чапанироқ бўлса, маданиятсизроқ бўлса, бу унинг шаънига доғ туширмайди-ю, «бешиккертти» қилинган қизни «қўлдан чиқарса» номуста қолади? Бундай «негалар»ни қалаштириб ташлаш мумкин. Ишончим комилки, уларнинг ҳеч қайсисига ишонарли, мантиқий жавоб топиб бўлмайди. Уларга кўр-кўрона ишониш эса инсон руҳини мажруҳ қилиб қўяди, чунки жаҳолат, хурофот ҳамisha тафаккурнинг душмани бўлиб келган ва ҳозир ҳам шундай. Инсон чинакам эркин бўлиши учун, ўзининг инсонлик қадр-қимматини, ўзидаги буюк яратувчи қудратни чуқур идрок этиш учун хурофот зулматини ақл ва тафаккур нури билан қувиб юбориши керак. Бунинг учун эса эски урф-одатларга, бидъатга қарши тинмай курашмоқ лозим. Романнинг фазилатларидан бири шундаки, ёзувчи феодал психологиясига қарши кураш йўлини ҳам кўрсатиб берган. Роман воқеаларидан биз шундай хулосага келамизки, эскиликка қарши кураш анча қийин нарса. Янгича костюм-шим кийган билан, сочи «замонавий» турмаклаган ва уй-анжомларини «европачасига» жиҳозлаган билан иш битмайди. Албатта, яхши кийиниш, озода бўлиш, янгича турмуш — жуда яхши нарса. Аммо булардан ҳам муҳим нарса борки, у — эътиқод. Чуқур эътиқод билан эскиликка қарши фаол курашиш керак. Бу курашда одамларнинг дашномини, ота-онанинг таънасини, рақибларнинг газабини, дўстларнинг киноясини енгишга тайёр туриш лозим, гап-сўзлардан, гийбатдан, фисқу фасодлардан юқорироқ бўлиш даркор. Бу курашнинг ажойиб намунасини романда Аваз, Ҳулкар, Жаннатхон, Замонали, Чўлпоной, Суюнбой акалар тимсолида кўрамиз. Уларнинг тақдири орқали ёзувчи бизга гўё «сенинг бахтинг учун ҳаётда ҳамма имконият бор, фақат бу бахтни қўлга киритиш учун, қийинчиликлардан чўчимай, курашга чоғлан» дегандай бўлади.

«Қора кўзлар» романида кўтарилган проблема, олға сурилган гоё ёзувчи фантазиясининг, хаёлот оламининг самараси эмас, бугунги ўзбек воқелигини синчиклаб кузатиш ва умумлаштиришнинг натижасидир. Ҳаётни шунчалик таҳлил қилиш учун, ижобий ҳодисаларни чин юракдан қўллаб-қувватлаш, салбийларини ёниб қоралаш ва ниҳоят, бу туйғуларни ўқувчига ҳам юқтириш учун санъаткорлардан истеъдод ва маҳорат-

дан ҳам аввал яна бир нарса талаб қилинади — у ўз халқининг асл фарзанди бўлиши, халқини чуқур эҳтиром билан севиши керак. Халқ ҳаётини бахтлироқ, замондошларини гўзалроқ кўриш иштиёқи унинг вужуд-вужудига сингиб, уни бир лаҳза ҳам тинч қўймаслиги лозим. «Қора кўзлар» романида ана шу фарзандлик муҳаббатининг ёлқини яққол сезилиб туради. Ёзувчининг олижаноб орзуси, эзгу нияти романга жон бағишлаган, уни бугунги ўзбек ўқувчиси учун ибратли, зарур китобга айлантирган.

* * *

Маълумки, мавзунинг актуаллиги, ғоянинг салмоқдорлиги, проблеманинг ҳаётийлиги ҳар қанча муҳим бўлмасин, бадиий асар қимматини белгилайдиган ягона омил бўлолмайди. Асар ўқувчининг онгигагина эмас, қалбига ҳам таъсир қилиши, «сеҳр-жоду» билан уни асир қилиб олиши керак. Бунга эса санъаткор ғояни ҳаққоний очиш билан, ҳаётни бевосита ҳаёт шаклида тасвирлаш билан эришади.

«Қора кўзлар» романида қаҳрамонлар характери анча мукамал, пишиқ ишланган. Пиримқул Қодировнинг характер яратиш принциплари кўп жиҳатдан адабиётимиз учун муҳим аҳамиятга эга. Характерлар ҳаққонийлигига эришишда Пиримқул амал қилган самарали принциплардан бири шундаки, у қаҳрамонларнинг жонли чиқишига, ҳар бир сўзининг, қилиғининг, ишининг ҳақиқий одамларники сингари табиий бўлишига катта эътибор берган. Пиримқул қаҳрамонларининг инсоний жозибаси жуда кучли. Албатта, қаҳрамоннинг жонли бўлиши, инсоний жозибасага эга бўлиши кераклиги — санъатнинг элементар талаби. Шунга қарамай, Пиримқул яратган қаҳрамонларнинг инсоний жозибасини алоҳида таъкидлаётган эканмиз, бунинг муайян сабаби бор. Гап шундаки, сўнги ўн йиллик адабиётимизда ёрқин характерлар ҳаракат қилувчи бақувват асарлар билан бир қаторда, қаҳрамонлари схематик бўлган, бирор ғояни нуқул иллюстрация қилишдан нарига ўтмайдиган, қилиғи, сўзлари, иши ўта китобий бўлган асарлар ҳам кўпайиб кетган. Бундай асарлар қаҳрамонини ёзувчи ҳар қанча кучаниб мақ-

тамасин, ўқувчи унинг ижобийлигига ишонмайди, мабодо ишонган тақдирда ҳам, у ўқувчининг қалбига таъсир кўрсата олмайди ва тез унутилиб кетади. Шунинг учун ҳам қаҳрамонни инсоний жозиблага эга қилиб тасвирлай билиш характер яратишнинг муҳим принципларидан биридир.

Романда Аваз билан Хулкар ҳам, Санам хола билан Қамбар ота ҳам, Холбек ва Жаннатхон ҳам, Замонали ва Чўлпоной ҳам, Мадамин ва Маъсудалар ҳам жонли реал одамлар сифатида хотирамизга ўрнашиб қолади. Мана, Авазни олайлик. Қалин қошлари бир-бирига туташиб кетган, яғриндор, қорамағиз бу йигит дастлабки хатти-ҳаракатлари биланоқ ўқувчининг ишончини қозона бошлайди. Унинг қирда адашган қўзичоқларни қутқариши қанча табиий ва инсоний бўлса, тоғда сурувни селдан сақлаб қолиши ҳам шунча табиий ва инсоний. Ўқувчи унинг муҳаббатига ҳам, азобига ҳам, шодлиги ва ғазабига ҳам ишонади. Ёзувчи Аваз характерини яратганда, ўринли-ўринсиз муболағаларга берилмайди, ҳаётийлик меъёрига қатъий риоя қилади. Бу принцип бошқа қаҳрамонлар характерини яратишда ҳам муҳим роль ўйнайди. Яна бир мисол — Мадаминжонни эслайлик. Мадаминжон романда ҳаётини ўзи ҳикоя қилиб берган. Ёзувчи унинг ҳикояси учун шундай оҳанг, шундай бир ритм танлаганки, бу оҳанг қаҳрамон ҳаётидаги аламли ҳодисалар, аччиқ фожиа, азобли адашишларнинг руҳига жуда мослигидан ташқари, Мадаминжон характерига табиийлик бағишлашда ҳам жуда муҳим. Мадаминжон ҳикоясида баландпарвоз жумлалар, жарангдор шиорлар, ўз-ўзини фош қилувчи қичқириқлар йўқ. Ҳикоя умр бўйи адашган ва энг севимли кишининг ҳалокати эвазига кўзи очилган одамнинг эҳтиросли фарёдига ўхшайдики, унинг табиийлиги ўқувчига ҳам таъсир кўрсатади, уни Мадаминники сингари хатарли йўлдан огоҳлантиради. Шу тариқа, инсоний жозоба Пиримқул қаҳрамонларига чуқур эмоционал куч бағишлаган, бу куч характерлар тақдири орқали ифодаланган муҳим ғояларнинг таъсир қувватини оширган.

«Қора кўзлар» романида характер яратишнинг муҳим принципларидан яна бири шундаки, қаҳрамонлар — актив одамлар, фаолият кишилари. Бу сифат, айниқса, ижобий қаҳрамонларга хос. Мисол учун

Замонали ва Ҳулқар характери олиб кўрайлик. Замонали институтни битирган, совхозда экономист бўлиб ишлайди. У албатта, «менинг ишим — кичкина, чўтимни қоқиб, тирикчилигимни ўтказиб, ўз аравамни ўзим судраб юравераман-да! Бошқалар билан нима ишим бор?» деб ўйлайдиган ва шунга амал қилиб, ҳаётда пассив кузатувчан позицияга ўрнашиб оладиган «ўрта миёна» одам ҳам бўлиши мумкин эди. Бироқ унинг характеридаги фаоллик бунга йўл қўймайди. Замонали ҳам Аваз ва Ҳулқар сингари муайян мақсадга эга — бу мақсад қишлоқ ҳаётини фаровон, одамларини бахтиёр кўриш. У воқеликни инсон яратишини, бинобарин, ундаги ёмон томонлар учун ўзи жавобгарлигини яхши билади. У Давлатбековлар туфайли ҳаётда содир бўлган камчиликларни тугатиш ёшлар зиммасига тушишини чуқур ҳис қилади. Шунинг учун у қишлоқни кўтариш режаларини тузади, янги-янги таклифларни майдонга ташлайди, Давлатбековларнинг қинғир ишларини фош қилади. Замоналида адолат туйғуси ўткир. У ҳаётдаги адолатсизликни, ҳақсизликни кўриб, индамай туролмайди, балки дадил кураш олиб боради. Ўқувчи Замоналининг курашини диққат билан кузатиб боради.

Ҳулқар характеридаги ўқувчини ўзига тортадиган томон ҳам фаолликдир. У ҳам ҳаётда пассив кузатувчан позицияни тан олмайди. Даставвал, у ўз муҳаббаги учун курашади. Унинг Холбекка турмушга чиқишини истамаслиги, Авазни севиши ва шу севги учун кураши, айни чоқда, Ҳулқарнинг ўз инсонлик қадр-қиммати учун ҳам кураши эди. У Авазларнинг уйида ҳам Санам холани тўғри йўлга солиш учун, ундаги эскича онгни ақл ва тафаккур билан йўқотиш учун курашади. Ҳулқарнинг эски расм-русмларни тан олмай, гап-сўздан, таъна-маломатлардан қўрқмай, Аваз билан тоққа, чўпонлик қилишга чиқиб кетиши унинг жуда катта маънавий кучидан далолат беради. Ҳулқарнинг фаол садоқати, вафоси, ҳаёси унинг Холбек, айниқса, Турди билан тўқнашувида жуда яхши очилган.

Замонали, Аваз, Ҳулқар, Жаннатхонлар фақат маънавий кучли одамларгина эмас, улар интеллектуал кучга ҳам эга. Кези келганда шуни айтиш керакки, биз баъзан интеллектуалликни бир томонлама тушунамиз, уни романларда узундан-узоқ ақлли мулоҳазалар ай-

тиш, доно гаплар гапириш деб биламиз. Шунга кўра, қаҳрамонлар доно гаплар айтадиган одамлар қилиб яратилади. Қолбуки, ҳақиқий интеллектуаллик қаҳрамоннинг тафаккури билан боғлиқ. Унинг доно гаплар айтиши шарт эмас, аммо ўз ўйларида ҳаётни кенг таҳлил қилиши, унинг етакчи тенденцияларини тўғри аниқлаши, шу тенденциялари учун фаол курашиши шарт. Бу хислатлар «Қора кўзлар» романининг қаҳрамонларида мавжуд. Аваз ва Замонали ҳам, Ҳулқар ва Мансуров ҳам қишлоқ аҳлини юксак маданият эгалари сифатида, хурофотдан, бидъатдан холи, эркин, бахтиёр, фикрловчи одамлар сифатида кўришни истайди ва бу истак атрофидаги ўйлар, орзулар, режалар уларнинг интеллектуаллигини белгилайди. Шу сифатлари билан улар ўқувчига ўрнак бўлади, уни ўз ортидан эргаштиради. Ҳа, ўқувчи чўпон Аваздан унинг меҳнатга онгли муносабатини, тўғрилигини, виждонийлигини, Ҳулқардан софлик, олижаноблик, садоқат ва муҳаббатни, Замоналидан адолатпарварлик, виждонийлик, фаолликни ўрганади. Айни шу сифатлари билан Аваз, Ҳулқар, Замоналилар давримизнинг ижобий қаҳрамонлари даражасига кўтариладилар.

Қаҳрамонлар характерининг тўлақонли чиқиши, ҳаётий бўлиши учун уларни жозибали ва фаол қилиб тасвирлашдан ташқари; уларнинг қалбини, мураккаб ички дунёсини ҳам мукамал очиш лозим. Албатта, қаҳрамон жозибаси, интеллект, фаоллиги унинг ички дунёсидан, психологиясидан ташқари очилиши мумкин эмас. Инсон ички дунёсини тасвирлаш санъатининг муҳим вазифаси, қолаверса, бош мақсади. Бу ўринда ҳазрат Толстойни гувоҳликка чақириш мумкин: «Агар санъат ўзи мавжуд бўлса ва унинг мақсади бор бўлса, санъатнинг бош мақсади — инсон қалби ҳақидаги ҳақиқатни очиб бериш, айтишдир, унинг оддий сўзлар билан айтиб бўлмайдиган сирларини ифодалашдир. Санъат шуниси билан санъат. Санъат шундай бир микроскопки, санъаткор уни ўз қалбининг сирларига тўғрилайди ва ҳамма одамларга муштарак бўлган ана шу сирларни кўрсатади»¹. Л. Толстой ижодини синчиклаб ўрганган Пиримқул буюк сўз санъаткорининг бу насиҳатини ҳам, афтидан, яхши ўзлаштириб олганга ўх-

¹ Л. Н. Толстой о литературе, Гослитиздат. М., 1955, стр. 310.

шайди — у романда қаҳрамонлар психологиясини, уларнинг «қалб сирлари»ни очишга катта аҳамият берган. Буни, айниқса, Холбек образида яққол кўриш мумкин. Аввало ёзувчи Холбек характерининг мураккаблигини очиб берган. Бу мураккаблик оиладаги эскича тарбия ва янги замоннинг таъсири туфайли туғилган. Холбек ҳаёт йўлини танлашда кўп иккиланади, қийналади, азоб тортади. Холбек кечинмаларидаги қарама-қаршилиқлар, айниқса, унинг Аваз ва Жаннатхон билан муносабатида яхши очилган. У Авазни ёмон кўради, аммо, айти чоқда унинг ҳақлигини, йўли тўғрилигини ҳам тушунади. Бироқ у билан яқинлашишга, эски дўстлигини тиклашга одамларнинг гап-сўздан қўрқиб ботинолмайди. У Жаннатхонни севади, бироқ севгисини ошкора намоён қилолмайди, эскича ақидалар, эскича психология бунга йўл қўймайди. У Мадам-инжон ҳикоясининг таъсирида Жаннатхон билан ярашгани, янгича ҳаёт бошлагани қишлоққа келади, аммо унинг рашки, ишончсизлиги натижасида ярашиш ўрнига узил-кесил ажралиш сөдир бўлади. Ёзувчи, айниқса, Холбекнинг ёлғизликдан тортган азобларини, дардларини яхши кўрсатган. Холбек икки ўт ўртасида қолган, ўзини қаёққа уришини билмайди. Унинг «тузалиши» ҳам осонгина рўй бермайди — у ҳаёт қозонида қайнагач, Эшмурот, Турди, Давлатбеков ва Исмат боболарнинг ёмонлигига амин бўлгач, Аваз ва Хулкарларнинг самимийлигини ўз кўзи билан кўргач, Жаннатхоннинг қатъий ҳаракатидан ларзага тушгачгина, секин-аста тўғри йўлга кириб олади. Холбекнинг тузалиш жараёни бутун мураккаблиги билан психологик асосланган ҳолда очиб берилган.

Ёзувчи Жаннатхоннинг мураккаб ички дунёсини ҳам усталик билан очган. Жаннатхон ҳам Холбекни севади, аммо бу севгининг булоқ сувидек шаффоф, тиниқ жамолининг намоён бўлишига эски урф-одатлар йўл қўймайди. Бундан Жаннатхон қаттиқ изтиробга тушади. Жаннатхоннинг ички дунёси яхши очилган лавҳалардан бирини эслайлик. Ёзувчи 30-бобда қизлар базмини тасвирлар экан, Жаннатхоннинг рубоб чалиши ва қўшиғи орқали унинг қалбида туғён ураётган дардларни ҳам нозик ифодалайди. Бундай психологизм романдаги бошқа қаҳрамонларга ҳам тааллуқлидир. Айти чоқда, романдаги баъзи қаҳрамонлар Аваз,

Холбек, Ҳулкарлар даражасида мукамал ишланганини ҳам айтиш керак. Масалан, қишлоқ советининг раисаси Ражабой Сафарова анча хира чиққан, эса қолмайди, чунки романда у бирон тайинлик иш қилмайди, бошқа қаҳрамонлар билан етарли боғланган эмас. Ҳолбуки, Чўлпоной ҳам, Ражабой ҳам романдаги Сабоҳат ёки Норбой ота каби эпизодик образлар эмас, романнинг ички мантиқи бу образларнинг сюжетни олдинга элтувчи муҳим фигуралар бўлишини тақозо қилади. Совхоз директори Мансуров характеридаги заифлик ҳам кишини афсуслантиради. Ёзувчи уни Давлатбековга қарши қўйган, унга жуда кўп олижаноб, эзгу сифатлар юклаган. Бироқ, афсуски, бу сифатлар Мансуров характерида органик сингиб кетган эмас. Мансуров Авазга хос бўлган жозибадан маҳрум. Бунинг бош сабаби шундаки, кўпгина ўринларда Мансуров характерида чизишда декларативлик устун туради. Ёзувчи Мансуровни Авазлар, Замоналилар тақдири билан узвий боғлаш, романнинг бош сюжет линиясида унга мустаҳкам ўрин ажратиш ўрнига, Мансуровни авторнинг янгича раҳбар ҳақидаги идеалини баён қилувчи иллюстрацияга айлантириб қўйган. Бироқ бу жузъий камчиликлар, умуман, ижобий қаҳрамон характерида яратишда Пиримқул эришган муваффақиятларнинг принципиал аҳамиятини камситмайди.

Пиримқул салбий қаҳрамонларни ҳам катта маҳорат билан яратган. Бошқача бўлиши ҳам мумкин эмас, чунки бадий асарда характер яратиш принциплари жиҳатидан ижобий ва салбий қаҳрамонлар образини иш-лашда ҳеч қандай фарқ бўлмаслиги керак. Салбий қаҳрамонларни яратганда ҳам характер мантиқи, меъёр тўла сақланган бўлиши, уларнинг ҳам ички дунёси, психологияси мукамал очилиши керак. Пиримқул романда буларга амал қилган. Биз бу ўринда таъкидламоқчи бўлган хусусият шундаки, «Қора кўзлар» романида салбий характерлар яратишда ҳам адабиётимиз учун ғоят самарали бўлган бир принципга амал қилинган. Бу принцип — салбий характер яратишда рангларнинг хилма-хиллигига аҳамият беришдир. Бошқача айтганда, автор йиртқичларни тасвирлар экан, уларнинг ўткир тирноқларини, ханжардай тишларини кўрсатиш билан бирга, таниб олиш учун осон бўлсин деб, товланиб турадиган чиройли терисини ҳам кўрса-

тади. Автор салбий қаҳрамонларнинг ҳам одам эканлигини унутмайди. Гап шундаки, биз кўпгина асарларда, ҳатто сўнгги йилларда яратилган дурустгина асарларда ҳам салбий қаҳрамон характерини яратишда фақат бир хил қора бўёқдан кенг фойдаланилишини кўрамиз. Салбий қаҳрамонга оламда нимаики ярамас сифат бўлса, ёпиштирилаверилади. Натижада, у кўзни оғритар даражада тўқ қора тусга кириб қолади. Бундай принцип кутилган натижани бериш ўрнига, салбий қаҳрамонни ҳаётийликдан маҳрум қилади, унинг таъсир кучини қирқади. Салтиков-Щедрин бундай принципнинг самарасизлиги ҳақида жуда яхши фикр айтган: «Инсон жуда мураккаб организмдир, шундан унинг ички дунёси ҳам ғоят хилма-хилдир. Бинобарин, бу дунёни мутлақо бир хил белгилар билан тўлдириб ташлайдиган, уни битта ёки бир-иккита оҳанг билангина очиб бермоқчи бўлган ёзувчилар, эҳтимолки, жуда кескин ва ҳатто, маълум маънода, қабарик манзара чизар, аммо айнаи чоқда, бу манзара жуда хунук ҳам бўлади»¹.

«Қора кўзлар» романида салбий характерлар яратишда ёзувчининг маҳорати Ортиқ, Давлатбеков, Исмат бобо, Суюма образларини ишлашда яққол кўринади. Ёзувчи уларнинг салбий моҳиятини чуқур очиш билан бирга, бу моҳиятни ҳаётий шаклда, ҳаққоний тасвирлашга ҳам эътибор беради. Масалан, Ортиқни оладиган бўлсак, биз уни ёмон бригадир, худбин амалпараст, ҳаромхўр шахс сифатидагина эмас, армия кўрган, тажрибали, довюрак, маълум маънода тадбиркор одам сифатида ҳам кўрамиз. Ёзувчи Ортиқнинг салбий хислатларини ҳам, ижобий томонларини ҳам яширмаган ҳолда, ҳар хил ранглардан фойдаланиб очади. Бу ерда мен ҳар қандай салбий қаҳрамонда маълум нисбатда ижобий томон бўлиши ёки аксинча, ҳар қандай ижобий қаҳрамон нуқсонли бўлиши керак деган ақидани ёқламоқчи эмасман. Қаҳрамонни қандай тасвирлаш — уни бутунлай салбий ёки чала салбий, батамом ижобий ёхуд бир оз ижобий қилиб кўрсатиш ёзувчининг ўз иши. Бу масалада унга кўрсатма бериш, рецептлар тавсия этиш тўғри бўлмайди. Бироқ ёзувчи қаҳрамонни

¹ М. В. Салтиков-Щедрин. О литературе. Гослитиздат, М., 1952, стр. 99.

қандай тасвирламасин, уни ҳаққоний ва ишонарли қилиб, қаҳрамон — инсон эканини унутмай тасвирлаши керакки, бу — санъатнинг умумий талабидир. Шунинг учун ҳам Ортиқ ҳақида гапирганда, уни 30 проценти ижобий образ деб баҳолаш мумкин эмас. Ортиқ бошидан охиригача салбий образ, аммо унинг салбий моҳияти шундай инсоний шаклда очилганки, биз уни реал ҳаётий факт сифатида қабул қиламиз. Бу фикрни Давлатбеков характерининг ишланиши ҳам тасдиқлайди. Ортиқдан фарқ қилароқ, Давлатбеков биронта ҳам ижобий сифатга эга эмас. Шунга қарамай, уни фақат қора бўёқ билан чизилган характер деб бўлмайди. Чунки автор унинг ҳийлакорлигини, тилёғламалигини, ҳасадгўйлигини, қасоскорлигини, ичи қоралигини шундай эпизодлар ва деталлар орқали кўрсатадики, биз уларнинг ҳаётийлигига ишонамиз. Бу эса охир-пировардида салбий образларга ҳаётийлик бағишлайди ва уларнинг ҳам ижобий қаҳрамонлар каби муайян тарбиявий ролини белгилайди.

Кўрамизки, Пиримқул «Қора кўзлар» романида характер яратишнинг самарали принципларидан фойдаланади, бу эса романнинг бадиийлигини таъминлашдан ташқари, бугунги адабиётимизда реализмни чуқурлатишда ҳам катта аҳамиятга эга.

* * *

Бадиий асарнинг ҳаққонийлигини таъминлашда, унинг ғоявий эмоционал таъсир кучини оширишда услубнинг ҳам роли катта. Акс эттирилмоқчи бўлган мазмунга, ёзувчининг ғоявий ниятига мос келмайдиган услуб қанчадан-қанча асарларнинг муваффақиятсиз чиқишига сабаб бўлган. Кўпгина асарларимиз борки, уларда ёзувчининг «чиройли» тасвирга интилиши, баландпарвоз услубга мойиллиги ёхуд ҳар қандай тасвирдан холи бўлган ўта қуруқ ахборот услубини устун қўйиши қаҳрамонлар характерини хиралаштиради, ҳатто мазмунини бачканалаштиради.

Пиримқул «Қора кўзлар» романида реалистик характердаги ўзига хос услуб ярата олган. Ёзувчи воқеаларни шошилмасдан бафуржа ҳикоя қилади, уларнинг ички ҳаракатини ҳам секин-аста оча боради, ўрни келганда баёндан фойдаланади, ўрни келганда эса, пред-

мет ва ҳодисаларни бевосита кўрсатиш йўлидан боради. Буларнинг барчаси романда муайян эпик руҳни туғдирган. Бу жиҳатдан Пиримқулнинг «Уч илдиз»дагига қараганда анча ўсганини таъкидлаш лозим. Эсингизда бўлса керак, «Уч илдиз» романининг жиддий нуқсонларидан бири шуки, ҳали автор ўзини қаҳрамонлар ва воқеалар панасига олиб туришни яхши ўрганиб олганча йўқ эди. У ҳадеб воқеаларга аралашаверар, қаҳрамонларнинг ҳар бир қилиғига, ҳар бир фикрига узундан-узоқ изоҳлар бераверар, ҳатто сюжет ҳаракатини тўхтатиб қўйиб, ўз мулоҳазалари ва ўйларини ҳам баён қилиб юбораверар эди. Ниҳоят, «Уч илдиз»да кўрсатишдан, бевосита тасвирдан кўра баён кучли эди. «Қора кўзлар» романида ҳам аҳён-аҳёнда бу камчиликнинг қолдиқлари учраб қолади. Биргина мисол. Девордаги тошга ўйилган суратлар муносабати билан Замонали Холбекка шундай дейди: «Сенга яшириб наштар санчганлар бошқалар, Холбек, тоғни талқон қиладиган йигитсану, одамзоднинг кучига ишонмайсан. Шу тошга расм ўйиб кетганлар биздан ҳам қолоқ кишилар экан-ку. Биз нега буни девлар қилган деб юрибмиз? Сени онгли, маданиятли қилиб тарбиялаши керак бўлган ғамхўрларингдан бири отанг, бири поччанг Ортиқ, бири уларнинг дўсти Давлатбеков... Агар тушунинг, сен ҳали ҳам ажинага ишониб юрганинг билан уларнинг тарбиясига ҳам баҳо берибсан». Менимча, бу сўзларни Замонали эмас, ёзувчи айтяпти, улар Холбекка эмас, ўқувчига қаратилган. Ёзувчи тошга ўйилган суратлар билан боғлиқ гапларни ўқувчи тушунмай қолмасин деган хавотирда, шунинг учун қаҳрамон тилидан изоҳ беришга ошиқади. Бироқ шуниси қувонарлики, «Уч илдиз»да тез-тез учратиш мумкин бўлган бундай изоҳлар «Қора кўзлар»да атиги уч-тўрт жойда учрайди. «Қора кўзлар» романида ёзувчи орқаворатдан туриб воқеаларни тасвирлайди, уларнинг ривожига аралашмайди. Тасвирлаганда ҳам жуда кўп ўринда аниқ белгилар топади, ҳаётий деталлар ишлатади, ҳикоя йўсинини жонлантирадиган воситалардан кенг фойдаланади. Айниқса, ёзувчининг муҳитни, манзарани аниқ чиза олиши, бир-икки белги билан предмет қиёфасини қабарик тасвирлай олиш қобилияти кишини қойил қолдиради. Иккитагина мисол кўрайлик. «Қишлоқ четида узун молхоналар ва четлари туёқ из

ларидан чўтир бўлиб кетган молҳовуз бор. Унинг суви шабадада жимирлаб турибди. Беш-олтита оқ товуқ молҳовуз четида оёқларини сувга тегизмасликка тиришиб, «фасони»ни келтириб сув ичишарди: бўйинларини чўзишиб, тумшуқларига секин сув олишар, кейин бошларини осмонга кўтариб ютишарди». Бу манзара жуда табиий. У ўқувчини дарҳол чорвадор қишлоқ муҳитига олиб киради, унинг қиёфасини аниқ тасаввур қилишга ёрдам беради. Буни ёзувчи ўткир кўз блан кўра олган. Иккинчи мисол. Клубга галстук тақиб келган ва «қаторларга сочилган лолалардек бўлиб ўтирган пионерлар кинонинг бошланишини кутаётган бошқа одамларга қўшилиб» гапиришади. Бу ердаги ўхшатишда ҳам болаларга кучли меҳрдан ташқари, жуда катта гўзаллик ва аниқлик бор. Бундай мисолларни романдан кўп-лаб келтириш мумкин.

Пиримқул услубидаги характерли томонлардан яна бири шундаки, у романда чорвадорлар ҳаётининг жуда кўп томонларини аниқ тасвирлайди. Биз қўйлар боқиладиган қулай тоғ ён бағирларини ҳам кўрамиз, фақат тоғда ўсадиган, номи чўпонларгагина маълум ўтлар, гиёҳлар билан танишамиз, чўпон турмушининг деталларини, ҳатто уларнинг қандай овқатлар ейишини ҳам тасаввур қиламиз. Бу деталлар романда ўз-ўзича, мустақил ҳолда яшамайди, балки, биринчи навбатда, тасвирланаётган муҳитга ҳаётийлик ва конкретлилик бағишлайди. Ёзувчи бу билан ҳам чекланмайди. У сахийлик билан романга ҳар хил ривоятларни, афсоналарни сингдириб юборади. Суюнбой аканинг эшак йўқотиши ҳақидаги ёки Тоғбой буванинг ажинага йўлиқиши ҳақидаги ҳикояларни эсланг. Улар ҳам сюжет ривожидagi қонуний паузаларни тўлдиришдан ташқари, юморга бойлиги билан қаҳрамонлар характерини жонлантиришга хизмат қилади. Буларнинг ҳаммасидан битта хулоса чиқариш мумкин — автор ўзи тасвирлаётган муҳитни жуда яхши билади, ундаги одамларни, уларнинг урф-одатларини, қилиқларини жуда аниқ тасаввур қилади. Бинобарин, материални яхши билиш ёзувчи услубининг равонлигини ҳам таъминлайди, оҳангларга бой қилади.

«Қора кўзлар» романида пейзажлар ҳам ғоят нафис, гўзал чизилганини айтиш керак. Айниқса, тоғ манзараларини ёзувчи катта маҳорат билан чизган: «Саратон

киргандан кейин чилланинг қори чўққиларнинг учига чиқиб кетди. Булутлар ҳам кўпроқ ўша баландликларда ҳурпайиб юришади, курк бўлган товуқларга ўхшаб, оқ чўққиларни узоқ-узоқ босиб кетишади. Арчазор ўрмон тоғнинг пастидан сийрак бўлиб бошланади-ю, баландга чиққан сари қалинлашиб ва йириклашиб боради. Бироқ уч-тўрт чақирим юқорилагандан кейин ўрмон яна сийраклашади. Салқин баландликларда бутатадай яккам-дуккам, нимжон арчалар ерга қапишиб ўсади, қорли чўққиларга яқинлашганда эса тамоман йўқолади. Афтидан, ўрмонга тоғнинг бели ёқади».

Мана шундай аниқ ва гўзал манзаралар романда жуда кўп учрайди. Фақат она юрт жозибасини чуқур ҳис қилгандагина шундай гўзал манзараларни чизиш мумкин.

«Қора кўзлар» романининг услубидаги диққатга сазовор хусусиятлардан яна бири шундаки, ёзувчи жуда кўп ўринларда ўз мақсадини, фикрини, эстетик баҳосини умумлашган рамзий образлар шаклида беради. Бу образларнинг баъзилари бирор характер билан боғлиқ бўлиб, унинг айрим хусусиятларини очишга хизмат қилади. Масалан, ёзувчи Исмат бобонинг кўр бўлиб қолиш тарихини ҳикоя қилганда, унинг кўкрагида кулча бўлиб ётган қора илондан қўрққанини ҳикоя қилувчи эпизод дарҳол халқнинг «қўйнида илон сақлайдиган одам» деган иборасини эсимизга туширади-ю, биз шу иборани Исмат бобога нисбатан қўллаб кўрамиз. Ёхуд чархпалакларни эслайлик. Ёзувчи чархпалаклар хусусиятини усталик билан Давлатбековга кўчирган ва унинг ҳаётга мослашувчанлигини яхши очган: «Асли ўзи Давлатбековнинг бутун ҳаётида шу чархпалакка ўхшаб кетадиган бир нарса бор. У ҳам доим ўзини ҳаёт оқимида туттади-ю, ҳар битирган ишидан, тақдирига таъсир қила оладиган ҳар одамдан бир манфаат чиқариб, кўнглининг шунга чанқоқ жойини суғоришга тиришади».

Холбекнинг сурувдан қочиб ёввойилашиб кетган серкаси билан Холбек тақдири ўрғасида ҳам маълум яқинлик бор. Иккинчи хил рамзий образлар эса, конкрет шахслар билан эмас, романнинг умумий ғоявий йўналиши билан боғлиқ. Масалан, Ойқўл қишлоғининг ўртасидаги мусаффо булоқ шу қишлоқдаги олижаноб, пок, мусаффо одамларнинг рамзидай туюлади. Ёхуд роман бошида адашган кўзичоқлар тепасида айланиб

юрган қора қушларни кўрамиз. Роман сўнггида улар яна бир марта кўринади: «Осмоннинг бир четида қанот қоқмай айланиб юрган қора қушлар ўлжа қидириб узоқлашиб боради». Бу ўринда қора қушлар ҳам умумлаштирувчи характер касб этган, улар ҳаётдаги қора кучларнинг рамзи сифатида кўринади.

Умумлаштирувчи рамзий образлардан фойдаланиш ёзувчига фикрни, мазмунни ихчам ифодалаш имконини бериш билан бирга, романнинг бадийлигини ҳам анча кўтарган. Бу рамзий образлар санъаткорона фикрлашнинг маҳсули.

Пиримқул услубида муваффақиятли томонлар билан бирга, айрим камчиликлар ҳам учрайди. Биринчи камчилик — портрет масаласига доир. Автор романга кирган ҳар бир қаҳрамоннинг, ҳар бир персонажнинг портретини чизади. Бу портретлар кўп ўринда аниқ ва ишонарли. Улар портрет эгаларининг қиёфасини аниқ тасаввур қилишга имкон беради. Бу — яхши, албатта. Бироқ ёзувчи портрет чизишда маълум бир хилликка йўл қўйган — қаҳрамон романда биринчи марта тилга олиниши биланок, дарҳол унинг портрети чизилади. Албатта, қаҳрамон портретини романнинг қаерида тасвирлаш — ёзувчининг ихтиёрида. Аммо ҳамма қаҳрамонлар портретини улар тилга олиниши биланок чиза бериш бир хилликка олиб келади. Бу эса бора-бора ўқувчининг ғашига тега бошлайди. Бундан ташқари, қаҳрамон портретини унинг ички дунёси билан узвийроқ боғлашга, портретга психологик ранг беришга интилинса ҳам ёмон бўлмас эди.

Услуга доир иккинчи эътироз романнинг тилига доир, тўғрироғи, қаҳрамонлар тили ҳақида. Умуман, «Қора кўзлар» романининг тили анча ширали, пухта ишланган, аниқ ва тасвирга бой тил. Юқорида айтганимиздек, автор тилида ҳам, қаҳрамонлар тилида ҳам ихчам жумлалар, ўринли фразеологик бирикмалар, образли ифодалар кўп учрайди. Бироқ мана шу ижобий томонларга қарамай, битта камчиликни айтишга тўғри келади — бу персонажлар тилини индивидуаллаштириш масаласи. Қуйидаги мисолга диққат қилинг: «... Ахир, бу Давлатбеков нимага қўл урса сирти ялтироқ, ичи қалтироқ бўлиб чиқади. «Маданият» десангиз «хўжа кўрсин»га лекция ўтказади. Қанча ҳаракатлар билан қишлоққа электр олиб борилса, шунга ҳам «мен-

дан кетгунча, эгасига етгунча», деб қарайди. «Чўпоннинг яхши ишини юзага чиқар» дейилса, бунга ҳам, мана, ёлгон аралаштириб ўтирибди. Ҳамма иши омонат! Ҳаммасини иши битиб, эшаги лойдан ўтишига мослайди... Нима, биз икки кунлик омонат чайла қураётибмизми?» — Бу — романнинг охирида Авазнинг кенгашдаги нутқидан. Унда ҳам, умуман, роман тилига хос фазилатлар — аниқлик, образлилик кўриниб турибди. Аммо унда индивидуаллик етишмайди. Жумлалар жуда силлиқ, жуда «зиёлича» текис, рандаланган. Жонли одамнинг нутқида ҳар қандай тўғри фикр жуда бой интонациялар билан, инверсиялар билан, қолаверса, грамматик хатолар билан айтилади. Унда паузалар, такрорлар бўлиши мумкин. Силлиқлик жонли нутқнинг белига тепади. Фақат Аваз эмас, бошқа қаҳрамонларнинг тили ҳам етарли индивидуаллаштирилган эмас. Ёзувчи халқ тилининг жамики бойликларини ўзлаштириш устидаги ишини қунт билан давом эттириши керак.

* * *

Юқорида айтганларни хулосалайдиган бўлсак, «Қора кўзлар» романининг ўқувчилар ўртасидаги муваффақияти табиий эканини таъкидлаш керак. «Қора кўзлар» ёзувчи ижодида янги босқич. У Пиримқулнинг ижодий изланишлари самарали йўлдан кетаётганини кўрсатади. Қолаверса, бу роман бугунги адабий ҳаракатчиликдаги етакчи тенденцияларни ифодаловчи асардир. Романнинг замонавийлиги, чуқур гоаявийлиги, ҳаққонийлиги, характерлар яратишдаги маҳорат — унинг юксак реализмини таъминлаган. Бу эса, ўз навбатида бугунги ўзбек адабиёти реализмини ўстиришга, унинг имкониятларини чуқурлаштиришга, адабиётимиз уфқини кенгайтиришга ёрдам беради.

М У Н Д А Р И Ж А

Биринчи мўъжиза	3
Ленин ва адабиёт	16
Дўстлик қонуни	37
Ўзбек аёлининг тақдири	61
Қалбимизга яқин шоира	87
Шоирнинг йўли	112
Улғайиш	139

На узбекском языке

О. Шарафиддинов

ЛИТЕРАТУРНИЁ ЭҶУЮДЫ
Литературно-критические статьи

Редактор *А. Қулжонов*
Россом *В. Битков*
Расмлар редактор *И. Циганов*
Техн. редактор *А. Салохутдинова*
Корректор *Ш. Зухриддинов*

Босмахонага берилди 22/XII-1967 й. Босишга рухсат этилди 26/II1968 й. Формати 84X108^{1/2}. Босма л. 5,25. Шартли босма л. 8,82. Нашр. л. 8,91. P12206.
Тиражи 5000. Рафур Фулом номидаги бадий адабиёт нашриёти. Тошкент,
Навоий кўчаси, 30. Шартнома № 179-65. Баҳоси 50 т.

Область Матбуот бошқармасининг Самарқанддаги Морозов номи босмахонаси
Типография кўчаси, 4, 1968. Заказ 4658.